

ہولی اگست۔ ٹبر 2007ء

تماہی سارکھ

بلجھے شاہ اسماں مرنانا ہیں!

تماہی

سانچھ

جولائی۔ اگست۔ ستمبر

جولائی۔ اگست۔ ستمبر

رسالہ وچ چھپیاں لکھتاں دے نال
ایڈیٹر اس داس سمت ہونا ضروری نہیں

(Academy of the punjab nin North America)

ولوں سفیر رامہ ہوراں چھاپے چاڑھیا۔

اپنا ویب چج: <http://www.apnaorg.com>

رائبٹ: E-mail: rammah@apnaorg.com

مکھ چڑ:

مُل: 100 روپے

ورھئی: 400 روپے

پر دلیں: سال لئی، ہوائی ڈاک خرچے سمیت 50 امریکی ڈالر

چھاپے خانہ: شرکت پر دلیں لہور

تماهی

سانجھ

جولائی۔ اگست۔ ستمبر

مینیچنگ ایڈیٹر: سفیر رامہ

ایڈیٹر: جاوید نوٹا۔ ڈاکٹر منو شرما۔ ڈاکٹر جگتا ر دھیمان۔ اشت کور
سنجھی: محمد آصف رضا۔ ساجد ندیم۔ کرپال سنگھ پنوں

پیروا

-	احمد سلیم	کھنا اک چوری دی
--	مسعود خالد	در درویش
--	لہور تے اوہدے آں دوال دا جذباتی سفر۔ چمن لال / الٹھا: شاء اللہ گوندل	
--	بولیاں دے وٹاندرے (پنجابی بولی را ہیں) فاخرہ ریاض / الٹھا: ڈاکٹر افضل شاہد	
--	سعادت حسن منٹو / الٹھا: فالکن	گُرمکھ سنگھ دی وصیت
--	مزراں درجیت بھندر	وپس
--	تارن چھرال	وڈا دین
--	موہن کلپنا / الٹھا: محمد آصف رضا	رام دین
--	پروفیسر سوز	با غچی پی ہھوتیاں
--	پروفیسر کاؤنٹ جگراوں	رحمد تھانیدارنی

بجم حسین سید۔ پریم کمار۔ محمد افضل شاہد۔ افضل راز۔ سورن جیت سوی۔ سلیم پاشا۔
بaba نجمی۔ ترلوچن لوچی۔ تاج بلوج (سنڈھی نظماء)۔ طارق گوجر۔ جوونت ہانس۔
گُرچن سنگھ تھند۔ مزرنجیت دھیمان۔ گُر بھجن۔ گل۔

بہ باد سلطان - شوگماں بٹالوی

پریم کمار

اوی سفر - اردو ادب توں پنجابی ساہت تک پروفیسر زنجن سنگھ تنسیم

سنگھ دیو مادھ پوری

سینا ملکی - (لوک ادب)

تصویریں (تماہی سانجھ دی ملکھ وکھائی)

لہور - لدھیانہ - جرمشی - ابو ذہبی -

سانجھ بارے لکھتاں

امر جیت چندان

ڈاکٹر جپال سنگھ - ساؤ تھا ایشیا پوسٹ

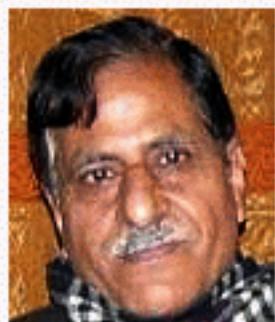
منا ذشی - ہندوستان ٹائمز

پروفیسر این - ایس - تنسیم - ٹریپیون

اتم جیت - ہندوستان ٹائمز

شفقت تنویر مرزا - ڈان

کتھا اک چوری دی

امرتا شیر گل، پر گل دامڈھ کتھوں بخاں!

ایہہ اوکڑ اودوں وی پیش آئی سی جدوں میں امرتا شیر گل بارے کتاب لکھن لگا سا۔۔۔ کتاب لکھی وی گئی، چھپ وی گئی، کراچی تے لہور وچ اوں بارے ملکھ وکھالی دے فناش وی ہو گئے پر گل دامڈھ بخھن والی اوکڑ ساری حیاتی، میرے لکھن دی سبھ توں وڈی اوکڑ بنی رہی اے۔ اک ہور اوکڑ وی ہے، جیہڑی مینوں کئی واری لکھن توں ہٹک دیندی رہی اے۔ اوہ ہے اپنے بارے لکھنا۔ اک واری میں اک لکھاری جن نوں پچھایا، اپنے بارے کیوں لکھیے۔

”اپنے بارے؟“

”آہو، سمجھو، ہڈبیتی کیوں لکھیے۔ گل دامڈھ کتھوں بخھیے؟“

”اپنے بارے لکھن دی بہت پیڑ اٹھے تاں اپنے وجود دا اک ٹوٹا پھڑک تو، پر ہووے پچی پچی وجود دا ٹوٹا، ہر واقعی تاں وجود دا ٹوٹا نہیں ہوندی نا، بس اوں بارے لکھن لگ پوو، تھانوں پتہ وی نہ چلسی تے ٹسیں اپنے بارے لکھی جا رہے ہو۔“

میں آکھیا، ”میرے وجود دے آن گفت ٹوٹے نیں، اک اوہناں وچوں امرتا شیر گل وی ہے، بھاویں میرے جمن توں چاروں ھے پہلوں اوہ الیں جگ توں مونہہ موڑ گئی سی“۔

میرے چوکھے پڑھن لکھے جن نے ہٹ ہٹ میرے ول ویکھدیاں آکھیا:

”پر ایہہ امرتا شیرِ گل ہے کون سی؟ میں تا امرتا پریتم داسیدیا اے۔“

”آہوا وہ سمجھ لے، او دوں اوہدا ناں امرتا شیرِ گل ہوندا سی۔“

تے میں اپنے بھن ٹوں سنکھیپ وچ امرتا شیرِ گل دی کہانی سنائی:

”سکھ پیو تے ہنکیرین ماں دی اولاد، ہنگری دے شہر بوڈا پست وچ، 1913 وچ جنم ہویا۔

پہلی تے دو جی گلت لام اندر وچڑی تے شو گمار دے آکھے موجب 1941 وچ جوبن رتے مر گئی۔“

”پر ایہدے وچ ٹوں کتھوں آ گیا۔“ میرے بھن اپنی جاچے ڈھیر سیانا سوال کیتا۔

”میں پہلی واری اوہدا ناں زمر دملک دی اک نظم وچ پڑھیا سی۔ تینوں پتہ اے، اوہ آپ دی

جوبن رتے مریا سی۔“

بس اوہ ناں میرے وجود دا انگ سنگ بن گیا۔ ہُن جی کرے اوہدیاں پینٹنگز و پکھن ٹوں پر
کتوں سرا نہ لھھے۔ اک دن لہور میوزیم گیا، گجھ پینٹنگز دے کارڈ خریدن لئی۔ اک کارڈ نے مینوں
اوٹھے ہی پھڑ گھتا۔ ایہہ امرتا شیرِ گل دی پینٹنگ سی— Veena Player تصویر وچ اک ہور زنانی
ڈاؤھے چاء نال وینا سگنیت سُن رہی اے۔ میں کٹھے پنجاہ کارڈ خرید لئے تے اوں سال ہر دوست
ٹوں ٹویں ورھے دے کارڈ وجوں گھلے۔ دوچے دن فیر لہور میوزیم گیاتاں جے امرتا شیرِ گل دی بنائی
ہوئی اوں پینٹنگ ٹوں اوہدے اصلی روپ وچ دیکھ سکاں۔ میں کنا چراوہ پینٹنگ پڑھدا رہیا،
اوہنوں اپنے اندر اتاردا رہیا۔ جیویں امرتا پریتم دیاں گجھ نظماء ٹوں اپنے ساہواں دا سُر کیتا سی۔
ہُن جدوں جی گھبراوے جا کے پینٹنگ دیکھ آواں۔ امرتا دے نال نال مینوں اوہ وینا وجاؤں والی تے
اوہدے نال وینا سُن والی دوویں گجھ اپنیاں اپنیاں جاپن لگ پیاں۔ اک دن میوزیم گیا تے اوہ
پینٹنگ اوٹھے نہیں سی۔ کئی واری فیر گیا پر نراش ہو کے مُڑیا۔ اک واری اوٹھے اک بندے نال گل
ہوئی، پتہ لکیا، امرتا شیرِ گل ساڑی نہیں سی۔ اوہنوں قومی عجائب گھر وچ سجا کے کیوں رکھیے۔ اوہ
اوہھر لے پنجاب دی سی۔ مجھٹھیا پنڈ دی، جیہذا امرتسردے لاغے ہے۔ میں ریڈیو پاکستان جاندیاں
ایپریس روڈ توں کئی دار مجھٹھیا ہال اگوں لکھیا سی۔ ایپریس روڈ دا ناں تے گجھ اوکھا جیہا عربی ناں
ہو گیا سی پر مجھٹھیا ہال ٹوں ابھے لوکی مجھٹھیا ہال ای کہندے سن۔ جیویں میں آپ آریا نگر دی اک گلی
ارجن سڑیٹ وچ رہندا ساں۔ گجھ چر پا کے میں فیر میوزیم گیا، امرتا دی پینٹنگ کے سور وچ ٹوڑ
وی گئی سی۔ اک دن شاہ حسین کالج وچ زمر دملک نال ایہو گل ساخبھی کیتی تاں اوہدیاں اکھاں جیویں
جو لائی۔ اگت۔ ستمبر

روہ نال بھر گھیاں۔ میں امرتا شیر گل بارے اوہدی نظم داعاشق سا، فیر مان بھریا ملک، نجی گو جیہی
واج وچ بولیا:

”احمد سلیم! ساڑے کوں امرتا شیر گل دی اک ہور پینٹنگ وی ہے، اک پورٹریٹ، توں زبیدہ
آغا نوں کدی ملیا ایس؟“ نہ وچ میں سر ہلایا تے زمردا آکھن لگا، ”ساڑی بہت وڈی آرٹ اے،
پنڈی وچ کنٹپری ی آرٹ گیلری چلاوندی اے۔ اوہدی گیلری وچ ایہہ پینٹنگ لگی ہوئی اے۔“
ہُن مینوں پنڈی جان وی اُتاول سی، پر اودوں ای پُوربی بنگال اندر اک وڈا گھلوگھارا شروع
ہو گیا۔ مینوں جا پیا اوتحے، بنگال وچ شاہ حسین دے ماڈھوقتل ہور ہے نیں۔ میں شاعر حسین نوں گلاں
کر دیاں لکھیا:

اُٹھ او لال حسینا! اُٹھ لالن دے یار
وچ بنگا لے تیرے ماڈھو مردے پئے نیں
لالن دے گیتاں تے گولے وَرہدے پئے نیں
اج مرڈنذرل تے ٹیکور دے گیت سُنہرے
ڈاڑھے ظلم تے ڈکھتی ہے جردے پئے نیں
وچ بنگا لے، تیرا ماڈھو کلم کلا
اوہنوں چھپی پالے، اوہدا پھڑ لے پلا
تیریاں گیتاں دے وَری رج اوہدے اتے
لے کے گولیاں دے ہڑھ، چڑھدے پئے نیں
ڈلے بھٹی وچ بنگا لے اُٹھ کھلوتے
اُٹھ او شاعرا، کتھے گئی بندوق او تیری
میریا شاعرا، لمیاں کالیاں راتاں آبیاں
ماڈھو بن مرڈ لمیاں کالیاں راتاں آبیاں
اُٹھ او لال حسینا، اُٹھ لالن دے یار!

ایہہ ماڈھو لال دا درباری تے مارچ دی اخیری اتوار۔ اوے دن ایہہ نظم میں زمرد ملک نال
سنجھی کیتی۔ اوہ ڈھیر چر گجھ نہ بول سکیا، فیر ہولی جیہی آکھن لگا، ”الیں حالت وچ تینوں میری گل بڑی
جو لائی۔ اگست۔ ستمبر

جیہی لکسی پر پتہ نہیں کیوں چیتے آگئی اے۔ امرتا شیر، گل آرٹ وچ بنگال سکول دی ات وروڈھی سی جد کہ ساڑے عبدالرحمن چغتائی ہوری بنگال سکول فیم چتر کارس۔۔۔“
ایہدے نال ای ایہہ کنا وڈا دکھانت سی کہ 25 تے 26 مارچ دی وچکاری رات ڈھاکہ یونیورسٹی وچ جدوں فوج نے کریک ڈاؤن کیتا تاں سبھ توں پہلاں مارے جاوں والے لوکاں چوں ڈھاکہ یونیورسٹی دی کینشین دا مالک ماڈھوتے اوہدے گردے چار پنج جی سن۔ ایہہ ماڈھوالل حسین دی کرامت سی یاں ایس نمانی جیہی نظم دی؟

ایہہ گل سچی پھی بلیک کامیڈی ورگی جاپی سی۔ اوس راتیں میں ہور نظماء لکھیاں۔۔۔ اوہناں دا اکو سرناواں سی ”سدا جیوے بنگلہ دلیش“۔ اوہناں چوں اک نظم میں اپنی پارٹی دے رسائل ٹوں چھپن لئی گھل دیتی۔ اوہ اردو ترجمے دے نال چھپ گئی، میرے وارث نکل آئے۔ میں سول لائن تھانے آپ جا کے گرفتاری دیتی۔ بلیک کامیڈی جیہی اک ہور گل: میں پنڈی جاندے جاندے تھانے اپڑ گیا سی۔ تھانیدار حلیمی نال پیش آیا تے آکھن لگا، ”توں آپ گرفتاری دے کے اپنی ادھی سزا گھٹا لئی اے“۔ اوہدی حلیمی توں جذباتی جیہا ہو کے میں پُچھیا، ”ایس ایچ او صاحب!“ میں امرتا شیر، گل توں جاندے او؟“

پر ایس توں وی وڈی بلیک کامیڈی میری بھیں دے گھر واپری، میری بھنویں یا کمیں اپنی ماں نوں پُچھن لگی:

”ماے ٹوں کیوں پھڑیا نیں؟“

”تیرے ماے نے بیکھی خان دے خلاف اک نظم لکھی سی۔ ایس لئی؟“۔

”پر ایہدے وچ پھڑن والی کیہڑی گل سی، اوہ ماے دے خلاف نظم لکھ لیندا“۔

ایہہ جون 1971 سی مینوں فوجی عدالت توں قید تے جرمانے توں وکھ پنج کوڑیاں دی سزا دی ہوئی۔ جدوں جنوری 1972 وچ سزاواں ختم کر کے میری رہائی ہوئی تاں باہر سبھ گھجھ بدليا بدليا سی۔ میرے سجن تے انقلابی دوست ڈاکٹر عزیز الحق، میرے مان وچ اک اکٹھ کیتا پر کتاب دا پنا پرتن دی دیری کہ اک گولی اوہدے وجود چوں پار ہو گئی۔ شوگمار دیاں سطراں دُھراندیاں میں عزیز الحق بارے اک نظم لکھی:

”اساں تاں جوبن رتے مرنا“

اُستاد دامن کول گیا، اوہناں اُنھوں کے جھی پائی، ”تو میرا ہیر و آگیا“۔ میں کاہدا ہیر و سا۔ ہیر و تے شہید تاں بگال وچ سن۔ گجھ چر مگروں فیض صاحب کول گیا۔ گلاں گلاں وچ امرتا شیر، گل دا ذکر آگیا۔ آکھن گے۔

”بھئی اسیں تے آپ اوہدے مداج ہاں۔ اپنے ویلے دی بہت وڈی جیسیں سی“۔

میں آکھیا ”زبیدہ آغا کول اوہدی اک پینٹنگ ہے۔ پنڈی اوہدی گیلری وچ لگی ہوئی اے“۔ پنڈی دے ذکر توں اوہناں نوں جیویں گجھ چیتے آگیا۔ آکھن گے۔

”بھئی۔۔۔ بلوچستان صوبے وچ تیری پارٹی دی سرکار بن گئی اے۔ گجھ چر لئی کوئے توں ہوا، گجھ آرام کر لے، فیر اسلام آباد وچ تیری لوڑ اے“۔

جدوں کجھ مہینے پا کے میں اسلام آباد گیا تاں فیض صاحب نیشنل کونسل آف آرٹس (PNCA) دے چیئرمین بن چکے سن۔ مینوں اوہناں لوک ورثے دے بھاگ وچ، پنجاب والوک ورثہ کٹھا کرن دے کم دے دتا۔ ایہہ 1972 دا اخیر یاں 1973 دا مڈھ سی۔ میں خوش ساں۔ اک وار فیر فیض دے ایسے نیڑے ہون دا بھاگ جا گیا سی۔ میں ایس گلوں وی خوش ساں کہ کے ویلے وی پنڈی جا کے زبیدہ آغا دی گیلری وچ امرتا شیر، گل دا بنایا پورٹریٹ ویکھ سکدا ساں۔ پر اودوں ای پتہ چلیا جے زبیدہ آغا دی گیلری پیک ہو گئی اے تے خبر اس موجب ساریاں پینٹنگز PNCA دی نیشنل آرٹ گیلری وچ لگ جاسن۔ پتہ نہیں ایہہ معاملہ کیوں لک گیا تے تصویر اس کئے 1978 وچ جا کے نیشنل گیلری دا حصہ بنیا۔

میں 1975ء وچ اوتحوں جا چکیا ساں۔ اصل وچ فیض صاحب نوں اوتحوں دھکا دین دیاں سازشان شروع ہو گیا سن۔ اک دن اوہ نیشنل کونسل دی ڈکان نوں ٹوکر مار کے لہور آگئے۔ گجھ چر مگروں میری واری وی آگئی۔ لوک ورثے دے دھکے شاہاں مینوں وی دھکا دے دتا۔ فیر سندھ تے کراچی دی لمی یاترا۔۔۔ کدی کدی پنجاب آونا تاں اُستاد دامن نوں، احمد راہی نوں، ڈاکٹر نذری ہوراں نوں مل لینا۔۔۔ خجم حسین سید ہوراں دے دربار حاضری دے لینی، جے سببیں مارچ دی اخیری اتوار آجاوے تاں ماڈھوال حسین دے دربار تے دھماں پالینی! انچ پنجابوں دُور ہو کے وی پنجاب نال جوے رہن دے بھاگ لگے ہوئے سن۔ اودھر لے پنجابوں امرتا پریتم ہوری مُرد لکھ رہے سن۔

”بھیڑیا! اک داری دلی دا پھیرا مار لے بابا فرید تے نظام الدین اولیاء دا اوہلاں کے آجا“۔
بابا فرید تے نظام الدین اولیاء دی سک سانجھ دا پتھ سی پر خورے کیوں انخ کرن ٹوں جی نہ
میا۔ اخیر اک سبب بن ہی گیا۔۔۔ پورے پنجاہ دنیا دی، امرتسر، جالندھر، دلی تے بمبئی دی لمی
یا ترا۔۔۔

ایہہ ساری گل میں تفصیل نال اپنی کتاب ”جموک راجھن دی“ وچ لکھ چکیا واں۔۔۔ اتنے گل
سنجھی کرنی اے امرتا شیر گل دی۔

میں ہنے دن دلی رہیا۔۔۔ روز نیشنل گیلری آف مارڈن آرٹس پنج جاندا۔۔۔ امرتا شیر گل
دیاں پینٹنگز دے دو درجن پنٹس تاں میں پہلے دن ہی خرید لئے سن۔ پر روز اوتحے جان دا اک
بھیت سی۔ میں گھٹیاں بدھی اوس کمرے وچوں نہ نکلدا اتحے امرتا دیاں سوتوں ودھ پینٹنگز پیاں سن۔
میں اوہناں ٹوں ویکھ ویکھ نہال ہوندا رہندا پرمیوں اک مان وی ہوندا کہ اتنے امرتا دیاں دو پینٹنگز
گھٹ نیں، جیہڑیاں ساڑے کوں نیں۔ اسیں لہور یاں اسلام آباد وچ ساہ لیندے آں تاں آسے
پاسے کئے امرتا دی مہک کھلڑی ہوندی اے۔

اک دن دلی وچ ای مینوں اک بھن ملے۔ ناں اوہناں دا رہن دیو۔ میرا عشق دیکھیوں تاں
مینوں اک دن اپنے گھر سد لیا اوہناں کوں امرتا شیر گل بارے پُرانیاں کترتاں، کتاباں تے کنا گھجھ
ہورسی۔ اوہناں وچ اک خاص چیز مارگ، دا امرتا شیر گل ویش انک وی سی۔ میرا جی کرے، سارا
گھجھ ہونجھ کے لے جاواں اوہ میرا چاہ ویکھدے تے مینوں ہور، ہور تڑفاوندے رہے۔ اخیر اوہناں
چیزاں دے بد لے اوہناں میرا سارا بوجھا خالی کروالیا۔ میں واپس پاکستان آؤں والا ساں، ایس لئی
مینوں بوچھے دے خالی ہون دی بھتی پرواہ نہیں سی پر میں پاکستان ڈھیر دولتاں سمیٹ کے آرہیا ساں
ایس لئی انتاں دا خوش ساں۔

دلی وچ مینوں اک ہور ملاقات وی یاد آوندی اے۔ نیشنل گیلری آف ماؤن آرٹس وچ اک
دن امرتا شیر گل دے بھنیویں ڈوان سُندرم نال ملاقات ہو گئی۔ اوہناں نال اوہناں دی بیگم گیتا کپور
وی سن۔ اوہ دوویں جی بڑے بخش وی ہوئے تے جیران وی کہ اک پاکستانی لکھاری، امرتا شیر گل
تے اوہدے کم نال ایناں موه رکھدا اے۔ ایہو گل ڈوان سُندرم ہوراں چار ورھے مگروں میری کتاب
Amrita Sher Gil: اک نجی دریٹی کون) دے فلیپ وچ
جو لائی۔ اگست۔ ستمبر

وی لکھی سی۔ میں آپ اجے تائیں ایس گل دا کارن نہیں لبھ سکیا کہ ایہہ کتاب میں کیوں تے کیوں لکھی۔ نہ میں چتر کار، نہ چتر کلا دا پار کھنہ چتر کلا دا پتھر کار۔

اگست 1983ء وچ میں پاکستان پرتیا تاں سارا دیس اک سیک جیہے نال بھریا ہویا سی۔ ضیاء ڈکٹیڈ شپ ٹوں ہٹاون لئی سیاسی پارٹیاں۔ Movement for Revival of Democracy (MRD) دے نال ہٹھ سڑکاں اتے نکل آئیاں سن۔ پورے پاکستان وچ سندھ دے لوکی ساریاں توں اگے سن۔ کراچی وچ عورتاں دیاں سفستھاواں، لکھاری، اداکار، پتھر کار، سڑیٹ تھیٹر دے کامے، چتر کار تے ڈوبے سوجھوان اک مٹھ ہو کے ڈکٹیڈ شپ ٹوں ڈھان دا جتن کر رہے سن۔ اوہناں تپدے بلدے دنال وچ، میرے اندر اک ہوراگ وی بل رہی سی۔ امرتا شیر گل بارے کتاب لکھنی اے۔ میں بسمیٰ وچ سمیتا پائل، دیپتی نول، گلزار، ساگر سرحدی تے تھیٹر، سینما نال جوے کئے ہی لوکاں ٹوں ملیا ساں۔ جی کردا سی، اوہناں ملاقاتاں باتاں دا حال وی لکھاں۔ میں مزدوراں دے اک اردو مہینہ وار پرچے دا ایڈیٹر ساں تے اپوزیشن دے اک اخبار لئی کالم وی لکھیا کردا ساں۔ اک دن کے کم پاروں انگریزی ”ڈیلی ڈان“ دے دفتر گیا۔ اوتحے اک بی بی سفیہ حسین نال ملاقات ہوئی تے جیوں میں کیلیا جیہا گیا۔ جی کرے، بھکھھ پھٹ کے بس روز اوے ٹوں ملیا کراں۔ اک دوست نال گل کئی، کہن لگا:

”ٹوں اوہدے لئی ہندوستان دیاں یاداں، ملاقاتاں کیوں نہیں لکھدا، انچ روز مل لیا کریں گا۔“

”پرمیوں انگریزی لکھنی نہیں آوندی“۔

”اوہ تے تینوں سکھنی پیسی“۔

”پر اپنی جھیتی کیوں سکھاں“۔

”دو چار انٹرویو کے کولوں ترجمہ کرالے، ہولی ہولی آپ وی لکھن لگ جاسیں“۔

کراچی وچ میری اک چنگی دوست سی ”تحریک نواں“ دی آگو، کلائیکی ڈانسر، ودھیا پیشتر تے نئی وی اداکارہ شیما کرمانی۔ میں اوہدے کوں گیاتے اپنی لوڑ بیان کیتی پر اصلی گل نہ دی۔ آکھن لگی۔ سمتیا پائل دا انٹرویو میں ترجمہ کر دیاں گی۔ پر کیہے ٹوں پچھی مجھی سمیتا ٹوں مل کے آیا ایں، میں شیکست دے نال ٹیپ وی اوہنوں دے آیا۔ اوہدے نال امرتا شیر گل دی گل وی ساخھی کیتی۔ دو چار دنال مگروں شیما نے فون کیتا کہ ترجمہ ہو گیا اے۔ میں اوہنوں آکھیا:

”ڈان دے ایونگ اخبار شار دی ایڈیٹر سنبھال تیری چنگی واقعی اے۔ اوہنوں سفارش دا اک فون کر دے۔ اوہنے میرے سامنے فون ملایا۔ سنبھال نے اگوں آکھیا کہ اوہ انٹرویو پڑھ کے چھاپن دا فیصلہ کر لے گی۔

میں انٹرویو لے کے گیا۔ سنبھال کاغذات وچ رجھی ہوئی سی۔ مینوں ویکھ کے رکھے جیسے سباء نال آکھن لگی:

”انٹرویو دے جاؤ، میں پڑھ کے دسائیں گی۔“ سُن کے میرا دل بُجھ جیسا گیا۔ تن چار دن لگنگھے ہوں گے کہ مینوں دو تین دوستاں دے فون آئے۔ سمیتا دا انٹرویو چھپ گیا سی۔ میں بُجھ کے اخبار لیا۔ ویکھی ایڈیشن دے پہلے صفحے اُتے چھپیا ہوا یا سی، رنگیں تصویریاں سنے۔ میں اخبار دے دفتر بھجیا۔ سنبھال کم کر رہی سی۔ مینوں ویکھ دیاں ہی کھڑے متھے پیٹھن لئی آکھیا۔

”تھانوں ایڈے ودھیا انٹرویو لئی سفارش دی کیہ لوڑی۔۔۔ جیہڑیاں لکھتاں بارے مینوں فون آندہ اے اوہ میں ڈسٹ دن وچ سُٹ دیندی آں۔۔۔!“

میں ڈسٹ ڈسٹ اور ہدے ول ویکھ رہیا ساں۔ بُجھ پل رُک کے آکھن لگی:

”اوہ دن میری لیڈ سُوری ٹھنخ گئی، میں مجبوراً تھاڑا انٹرویو پڑھن لگ پئی۔ من دے کیہڑے دیگ چوں سمیتا نال گلاں کیتیاں۔“

ہُن میں حوصلہ کر کے آکھیا ”ایہہ تاں بس ایویں ای سی۔۔۔ اصل وچ تے میں امرتا شیر گل بارے لکھنا ائے۔“

میں اٹھیا تاں اندازہ نہیں سی جے سنبھال ورھیاں بدھی کم کرن دا موقع نصیب ہوں والا اے۔ تے اک لمی تے ڈوگھی دوستی مانن دا بھاگ وی۔ میں سنبھال لئی بہت لکھیا پر جدوں امرتا شیر گل بارے میرا پہلا لیکھ چھپیا، اخباروں بہت فون آئے۔ سنبھال اچھا میرا شکریہ ادا کیتا۔ سنبھال ہُن جھٹے وی ہے، رب اوہنوں خوش تے سکھی رکھے کیوں جے اوہدی صلاح بناءں میں امرتا بارے کدی نہ لکھ سکدا۔ اخباروں جیہڑے فون آئے، اوہناں وچ اک فون اک بزرگ تے ریڈیو (آل انڈیا تے مگروں پاکستان) دے اک ریڈیارڈ افر سید رشید احمد، ہوراں دا سی۔ سید رشید احمد دا ذکر بی۔ سی سانیاں نے اپنی ہڈ بیتی وچ چوکھے لفظاں وچ کیتا اے۔ اوہناں رشید صاحب دا ہُت (Statue) وی گھڑیا سی۔ رشید صاحب میرے لئی اپنا سنبھال تے فون نمبر چھڑیا سی۔ میں فون کیتا۔ آکھن گے۔

”بزرگو، امرتا بارے لکھیا جے، ذرا اپنا دیدار تاں کرا دیو۔“ (اووں میں 38 ورھیاں دا ساں)۔

میں ہس کے آکھیا۔

”چنگا جوانا، کل شامیں تیرے کول آکے چاہ پیساں“۔

اصل وچ رشید صاحب مینوں اپنے ولیاں دا، امرتا شیرِ گل دا کوئی پرانا عاشق سمجھ رہے سن تے ایہہ جانن لئی اتاوے ہو رہے سن کہ امرتا نال میری کنی کو گوڑھی۔۔۔ میں اوہناں دے گھر اپڑ کے اپنے آون دی اطلاع کروائی۔ اوہ آپ کا لھی نال باہر آگئے۔ مینوں ویکھ کے اتاوے نال پچھیا۔ ”احمد سلیم ہوری نہیں آئے“۔۔۔ میں چپ۔۔۔

”لگدا اے اپنے استنشت ٹوں گھل دتا نیں“۔۔۔

میں اوہناں ول گوہ نال ویکھیا، اگے ودھ کے جھنچی پائی تے ہوی جیہی آکھیا: ”میں احمد سلیم ای ہاں“۔

اوہناں کبدیاں انگلاں نال میرے موڑھے تھپتھائے تے اپنیاں باہواں وچ لے کے اندر ول ودھے۔ سونہنے مونہہ متھے والا اک بڈھا جوان، پتلے جھٹے پر ہتھاں دی ٹگڑی پکڑ والا رشید احمد مینوں سدھا اپنے ڈرائینگ روم وچ لے گیا۔ اندر پہنچ کے جا پیا، میں اج دا خاص پراہونا ساں۔

اوس دن دی ملاقات تے اوہناں نال ہوئیاں ہور ملاقاتاں توں پتہ چلیا کہ اوہ امرتا شیرِ گل دے بہت ڈونگھے دوست رہے سن، خاص کر امرتا دے اخیر لے دناء وچ۔ اوہناں کول یاداں دے نال نال امرتا دے خطاب داخزانہ وی سی۔ ڈوبی یاں تیجی ملاقات وچ اوہناں اوہ خط میرے سامنے کھول کے رکھ دیتے۔ اوہ شام میں امرتا دے خطاب نال پتا۔ رشید صاحب مینوں آگیا دے دتی سی کہ جے میں چاہواں تے اوہناں خطاب وچوں کجھ سطر اں نقل کر سکدا واں، پر پورے پورے خط نہیں۔ ہُن میں امرتا شیرِ گل بارے کتاب لکھن دامن بننا چکیا ساں۔ مینوں خاص دلچسپی ایس گل نال سی کہ امرتا دی موت دا اصل کارن کیہے سی۔ موت توں کجھ چر پہلاں اوہدی ڈھنی حالت دا پتہ لانا ہووے تاں رشید صاحب دے نال امرتا دے ایہہ خط ای نیں جیہڑے اوہناں دناء دی کہانی اُتوں پردہ چکدے نہیں۔ میں کنا ای چر اوہناں خطاب وچوں پُرانے دناء دی مہک بحالدار ہیا۔

ہُن میں روز رشید صاحب کول جاندا۔ امرتا شیرِ گل بارے کوئی گل چھیڑ دیندا۔ اوہ دھیان نال جوالی۔ اگست۔ ستمبر

میرا سوال سُندے، کچھ پل سوچ دے فیر ہولی ہولی، دھیرج نال بولنا شروع کر دے۔ مینوں اوہناں دی گل سنن آتے آپ وی چوکھا دھیان دینا پیندا کیوں جے اوہ جیویں اپنے آپ نال گلاں کر دے جا پدے۔ میرے وجود نوں بھل کے شاید امرتا شیر گل دا کچھ سانجھا کر دے جا پدے، بولدیاں بولدیاں اوہ اٹھدے، خطاب دا تھیلا چک لیا ندے، کے خط وجہوں کچھ سطراں پڑھ کے سُناوندے تے فیر مہان اکلا پے وج ڈب جاندے۔

ساڑی بھتی گل بات 1937ء تے 1941ء دے لہور بارے ہوندی۔ جدوں امرتا لہور وج آکے رہی سی۔ 21 نومبر 1937 امرتا شیر گل لئی اک بہت وڈا دن سی جدوں فلیٹیز ہوٹل دے بال روم وج اوہدیاں پینٹنگز دی نمائش ہوئی۔ اوس دن لہور دا کیہڑا آرٹسٹ، لکھاری، شاعر، سوجھوان سی، جیہڑا اوتحے نہ اپڑیا ہووے۔ امرتا ہفتہ کو پہلاں لہور اپڑی سی تے اوہدی ہوندے لہور نوں جیویں اک ہور چیہا چانن بخش دتا سی۔ (دس ورھیاں مگروں ایہہ چانن لہو دے ہمیریاں وج ڈب جانا سی) نمائش مک گئی پر اوہدے اوتحے ہون دارولانہ مکیا۔ اج اوہ موشن پکھرز دے اکٹھ وج انڈین فلمیاں بارے پیکھر دے رہی اے۔ کل اوہ پنجاب سٹوڈنٹس یونیون دے جلسے وج نوجواناں نوں بغاوت دی پرینا دے رہی اے۔ فیر اک دن اوہ امرتسر اپڑ جاندی اے تے ڈوبے دن ہڑپے، جتھے اوہ پنجاب دی مذہ قدیم سمجھتا دے نشان ویکھدی اے۔ فیر اک دن اوہ پیسے کماون لئی نواب مظفر علی قزلباش دا پورٹریٹ بنارہی اے (ایس پورٹریٹ دا اجے تائیں کھونج نہیں لگ سکیا)۔ تے ڈوبے دیہاڑے اوہ شکنٹلا کپور نوں سامنے بھا کے اوہنوں حُسن ونڈ رہی اے۔ کیہ مطلب؟ جی سچی مچی، عام جیہی شکل صورت تے کو جھے ہتھاں والی گڑی امرتا نوں آکھدی اے میرے ہتھ سوہنے کر کے بنا دے، انگلاں پتلیاں پتلیاں ہون۔ پیسیاں دی مجبوری اے۔ امرتا سوہنا مکھڑا تے سوہنیاں پتلیاں پتلیاں انگلاں بنا دیندی اے پر اوہدے اوتے اپنے دستخط نہیں کر دی۔ ایہہ اک آرٹسٹ دی اپنی انکھ اے جے اوہ اپنیاں نقلي تصویریاں تے دستخط نہ کرے۔

اک تھاویں پکاسو دی اک گل پڑھی سی۔ اک دن نیویارک توں اک امریکی آرٹ ڈیلر اوہدے کوں آیا تاں آکھیوں ”میں تیری اک پینٹنگ دو لکھ ڈالرز وج خریدی اے، ویکھ کیہہ ایہہ اصلی اے؟“ بے دھیانی جیہی نال پکاسو نے پینٹنگ اوتے نظر ماری تے آکھیا، ”ایہہ نقلي اے“۔ ”کچھ دناءں مگروں اوہ ڈیلر فیر آیا تے آکھن لگا، ”تیری ایہہ تصویر میں چار لکھ ڈالرز وج خریدی اے کیہہ ایہہ اصلی اے؟“۔ جولائی۔ اگست۔ ستمبر

پکاسو آکھیا ”نہیں، ایہہ اصلی تصویر نہیں ہے“۔ تبھی واری اوہ ڈیلر اک ہور پینٹنگ دے نال آیا تے اوہ سوال پچھایا ”ایہہ وی نقلی اے“۔ پکاسو جواب دتا۔۔۔ ”پر ایہہ تاں میں تیرے کولوں مل لتی ہی۔۔۔ کیہ ٹوں نقلی تصویر اس بناوندا ایں؟“۔۔۔ پکاسو حجت آکھیا، ”ہاں میں بہتیاں تصویر اس نقلی ہی بناوندا ہاں“۔

پر امرتا شیر گل نے دوچار پورٹریٹ ہی نقلی بنائے ہوں۔ شکنٹلا کپور دے پورٹریٹ سنے۔ ایس پورٹریٹ دی قسمت دے بڑے اُتار چڑھاؤ رہے نیں۔ 1947ء دے گھلوگھارے مگروں ایہہ اک کباڑ یئے کول اپڑ گئی۔ جتنے اوہ پتہ نہیں کہا چڑ کباڑ خانے دا حصہ بنی رہی۔ 1950ء دے دہاکے وچ لکھاری اشفاق احمد دی نظرے چڑھ گئی۔ اوہناں تین روپیاں وچ ایہوں خرید لیا۔ اشفاق احمد کولوں آرٹ زبیدہ آغا لے کے پنڈی اپنی آرٹ گیلری وچ لائی، جیہڑی اوہ اوتھے کئی ورھے لگی رہی۔ آرٹ گیلری دا مکوٹھپیا گیا تاں ایہہ پینٹنگ نیشنل کونسل آف آرٹس کول آگئی۔ کونسل نے ایہوں اپنی نیشنل آرٹ گیلری دا حصہ بنالیا جتنے ایہہ کئی ورھے لگی رہی۔۔۔

1981ء وچ امرتا دے بائیوگرافر اقبال سنگھ پاکستان آئے۔ اوہ امرتا شیر گل دی جیونی لکھ رہے سن۔ سید رشید احمد ٹوں وی ملے۔ اوہناں وچ ڈاڈھیاں گوڑھیاں گلاں ہویاں پر اک گل جیہڑی رشید احمد ہوراں ٹوں چنگی نہیں سی لگی اوہ سی اقبال سنگھ دی ایرکھا۔ رشید احمد کول امرتا دے پُرانے خط پڑھ کے تے اوہناں خطاب وچ امرتا دی رشید نال نیڑتا وکھے کے اوہ تھش نہیں سی ہوئے۔ اقبال سنگھ امرتا بارے جیہڑی کتاب لکھی اوہدے وچ اوہناں تفصیل نال دیا کہ امرتا اچانک ہمیٹے دا شکار ہو کے مر گئی سی جد کہ ایہہ خط کجھ ہور کہانی سناوندے سن۔ خطاب وچ اوہ مُرد مُرد کے کے انجانے ڈر بھے دی گل کر دی اے، کجھ بھیت دن نوں اُتاولی جاپدی اے۔ پر کجھ دن دا موقع کدی نہیں آوندا۔۔۔ ایہہ خط رشید احمد، اقبال سنگھ اگے رکھ دتے جیویں میرے اگے رکھ دتے سن پر اقبال سنگھ نے اک دو سطراں ہی نقل کیتیاں۔ ایہہ گل سُناندے سُناندے رشید احمد اک اُداسی جیہی نال بھر گئے سن۔۔۔ اوس شامیں۔۔۔ میں گھر گیا تاں میں اک نظم لکھی۔۔۔ امرتا شیر گل بارے تے اگلے دن جا کے اوہناں ٹوں سُنائی:

ہتھ جو پیار کر دے نیں
سکھنے ہتھ

محبوب دے ملکھوں چھوہندے ہتھ

تے زخمی ہوندے ہتھ

سپاں نال گلاں کر دے ہتھ

تے محنت دے بھار نال چھے ہوئے ہتھ

اوہدے ہتھاں دے سنگی ہتھ

کرامتی ہتھ

کہانی ہتھ

کہانی، جیہڑی پُرانے خطاب وچ کتے مرگی

تے مرے ہوئے ہتھ

تے اگست مگروں سیال دے ٹھرے ہوئے ہتھ

تے جیوندے ہتھ

تے اک وار فیر مرے ہوئے ہتھ

تے آخری بھیت دن ٹوں سہمکدے ہتھ

تے کجھ دے سے پنا، ادا سے، مُڑ جاندے ہتھ

تے ہتھ، جیہڑے آخری بھیت نہ سُن سکے

میں اوہناں ہتھاں اگے بھکیا

اوہناں چوں کتاب ڈگ پئی

فیر سکھنے ہتھ

ہتھ جو پیار کر دے نیں

میری لظم سُن کے رشید احمد چوکھا سماں کجھ نہ بولے تے آخر ہولی جیہی آکھیا:

”بے ٹوں امرتا ٹوں ملیا ہوندا“

میں محسوس کر سکدا ساں، اوہناں خطاب وچ موت دے ڈر ٹوں، وچھوڑے تے اکلاپے ٹوں،

اکلاپے دے ہمیرے ٹوں تے ہمیرے دی اوس سوجھ ٹوں، اوس شامیں میں اک ہور کوتا لکھی:

میرے ہتھاں اتے ہمیرا ڈگیا اے

تنتہ رنگاں دا

موت دے نیل وچ ولھیئے مونہہ ورگا

تے اگست دی سک جیہا

سک، جیہڑی سیال دی کالی، برفائی کندھ وچ چُجھی گئی

تے ساہ لیندی اے تنتہ رنگاں وچ اجے تائیں

ہنیرا ڈگدا ای نہیں

میرے ہتھاں اتے

اوہ دے ہونٹھاں توں

اک نیلے درد واگ۔۔۔۔۔

”ایہہ تاں عشق اے“۔۔۔۔۔ نظم سن کے رشید احمد، ہوراں آکھیا۔۔۔۔۔

اقبال سُنگھ اپنے پاکستان دے پھیرے وچ اشfaq احمد نوں وی ملے تے اوہناں کو لوں شکنستلا کپور دے پورٹریٹ دی کہانی سنی۔۔۔۔۔ اقبال سُنگھ ایہہ کہانی پوری تفصیل نال امرتا شیر، گل بارے اپنی کتاب وچ لکھی اے۔ اوہ 1981ء وچ پاکستان آئے سن۔

جگہ سما پا کے جدوں میں اشfaq احمد نوں ملیا تاں اوہناں دیسا کہ اقبال سُنگھ امرتا شیر، گل دی اوہ پینٹنگ لجانا چاہوندے سن، جیہڑی اوہناں نوں کبڑیے کو لوں لمحی سی۔

ایہہ پینٹنگ کیوں شکنستلا کپور دے گھروں کبڑیے تیک اپڑی، ایس کہانی اتے اجے تائیں پرودہ پیا ہویا اے، جدوں 1987ء وچ امرتا بارے میری کتاب چھپی تاں میں اقبال سُنگھ دے حوالے نال اشfaq احمد دا بیان اپنی کتاب وچ شامل کیتا سی۔ ایہہ 1987ء دی ہی گل اے کہ شکنستلا کپور جی اپنے پورٹریٹ نوں بھالدے پاکستان آئے۔ اوہناں دی آمد دی کہانی میں دلوکاں کو لوں سنی اے۔ اوہناں وچوں اک نیشنل کونسل آف دی آرٹس دے اوس ویلے دے ڈی۔ جی سن۔ شکنستلا جی دے نال دو تین عورتاں سن۔ اک پاکستانی عورت وی سی۔۔۔۔۔ شکنستلا جی آکھیا۔۔۔۔۔

”ایہہ جیہڑی پورٹریٹ تھاڑے کمرے وچ گلی ہوئی اے۔۔۔۔۔ ایہہ میری اے۔۔۔۔۔

ڈی۔ جی ہوراں جیران ہو کے اوہناں ول ویکھیا، اک عام جیہی شکل صورت، مدھرا جیہا قد، بھارا پنڈاتے موٹے ہتھ۔ اوہ اجے کجھ کہہ وی نہیں سن پائے جدوں شکنستلا جی نے چیک بگ جولائی۔ اگست۔ ستمبر

کڈھی، ڈی۔ جی صاحب ول اگے کیتی تے آکھیا۔۔۔

”ایہہ بلینک چیک جے، ایس پورٹریٹ بد لے جنی رقم چا ہو، بھر لو“۔

ڈی۔ جی صاحب، اوں مان متی بی بی نوں دھیرج نال آکھیا۔۔۔

”اپنا چیک اپنے کول رکھو۔ ایہہ پورٹریٹ ساڑا مان اے۔۔۔ امرتا ساڑی وی اوں ہی ہے۔ جنی تھاڑی“۔

زاش شکنلا جی اوتحوں چھپ کر کے ٹر گئے۔۔۔ سُدیا اے اقبال سنگھ تے شکنلا جی دیاں ایہناں کوششان مگروں ایس پورٹریٹ لئی سرکاری پھرأتے وی گل بات ہوئی پر پاکستان اپنی دولت، ہندوستان دے حوالے کرن لئی تیار نہ ہو یا تے ایہہ پینٹنگ پاکستانی آرٹ دا انٹلا خزانہ بنی رہی۔

1992ء وچ میں اپنی کتاب دے ڈو جے ایڈیشن اتے کم رہیا ساں جدوں میں اک اخبار وچ پڑھیا کہ امرتا شیر گل دا بنایا اوہ پورٹریٹ نیشنل آرٹ گیلری چوں غائب (یاں چوری) ہو گیا اے۔ چنگا رولا پے گیا۔۔۔ پاکستان وچ اپنی طرحان دی ایہہ پہلی چوری سی۔ اخباراں وچ کھپ پے گئی۔۔۔ انواہ اڈی جے اوہ پورٹریٹ بارڈر کراس کر گیا اے۔ اوں ویلے دے ڈی جی اتے دبا پین لگے۔ اوہدی قیمت لکھاں وچ دسی جان لگی۔۔۔ مینوں دو گلاں دی جیرانی سی۔ اک تے ایہہ جے امرتا دے دستخطاں ہناں وی اوہدا مُل لکھاں وچ پے رہیا سی۔ تے ڈو جی گل ایہہ کہ جے ایہہ پورٹریٹ ہندوستان اپڑ وی گیا تے کیہ شکنلا جی یاں اوتحوں دی کوئی گیلری، ایہنوں کیسے کندھ دی سجاوٹ بنا سکن گے؟۔۔۔ اک پتکار بھجن نے بڑے مزے دی گل کیتی:

”ایہہ تے انخ ای اے جیوں گھر دے اک کمرے وچوں ٹسیں ایہنوں چڑا کے کے ڈو جے کمرے وچ لا دیو“۔

”پر کریاں دے وچکار تے کندھ اُسرگئی اے نا!“ میں یاد کرایا۔

”آہو کندھ اُسرگئی اے، میں ایہنوں ڈھاہن دی گل تے نہیں کیتی، میں تے اک کمرے چوں۔۔۔“

”کندھ تے کندھ ہوندی اے۔۔۔“

میں ایس توں ودھ ہور کجھ نہ آکھ سکیا۔۔۔

در درویش

بابا فرید جی تصوف دی تھاں پنجابی کر کے درویشی دا لفظ ورتیا ہے۔

‘درویشی’ مطلب راہ درویشی دا۔ راہ ہمیشہ کے منزل نال جو یا ہوندا ہے۔ منزل تے راہ دا آپسی جوڑ میل نہ ہووے تاں ایہہ گراہ بن جاندا ہے۔ منزل تے راہ دے جوڑ میل دے ویوے نال ہی تصوف بارے بابا جی دے نظریے دی دس پیندی ہے۔ آکھدے نیں،

در درویش گاکھری، چلاں دُنیا بخت
بنھ اُٹھائی پوٹی، کتھے ونجاں گھت

در درویشی تے دُنیا بخت دو وکھرے وکھرے راہ نیں۔ وکھو وکھ رہتل ڈھنگ نیں۔ میل بند وسیب وچ نظریے تے کلچر حاکم میل دا ای ہوندا اے۔ ایہہ دُنیا بخت ہے، جیہڑی دُنیا ٹوں وسیب ٹوں بے حص رکھن والیاں دی لیبھے ہے۔ ایس دے مقابلے تے دُوجی لیبھے ہے سماج ٹوں تبدیل کرن والیاں دی، لوک ہتھی۔ دُنیا بخت والیاں دی زندگی دی غرض ذاتی ہوندی ہے تے ایس دے مقابلے تے لوک پکھی سوچ رکھن والیاں دی سماجی لوڑ ہوندی ہے۔ آکھدے نیں کہ درویشی دارہتل ڈھنگ اوکھا تاں ہے پُ بنھ اُٹھائی پوٹی، رمز ہے کوئی بھار چکن لئی۔ ذمے واری آ درن لئی۔ آہن دے نیں جیہڑی ذمے واری آ درن لئی اے اوں نوں کتھے پاؤال۔ رب تے سُخاں۔ کسے نجات دیوان وائلے دی

اُذیک وچ رہواں۔ ایس دی مہار ویلے دے موڈھیاں تے رکھ دیواں۔ انچ نہیں کر سکدا۔ سماج ٹوں تبدیل کرن دی ذمے واری چکن وی درویشی ہے۔

ایہدے لئی بابا فرید جی ہورتاں اک ہور تھاں پاتن دی رمزورتی ہے۔ آکھدے نیں:

لمی لمی ندی دے کندھی کیرے ہیت
بیڑے ٹوں کپر کیا کرے جے پاتن رہے تھیت

آپ دے شلوکاں وچ ندی قدرت دی رمز ہے، جیہڑی رب نے بنائی ہے تے بیڑا وسیب لئی رمز ہے، جیہڑا انسان دا بنایا ہے۔ وسیب وچ زندگی نوں کون چلاندا ہے؟ ظاہر ہے پیدا کرن والا۔ ایہہ پیداوار بھاویں زرعی ہے یا صنعتی۔ حاکم میل تاں ترا لوکاں دی کھٹی کمائی تے مل ماردا ہے۔ وسیب نوں زندگی دیوں والا بیڑے دا پاتن ہے۔ جے بیڑے دا پاتن تھیت نہ ہووے تاں زندگی تباہی ول جارہی ہے۔ انچ فرمایا:

فریدا ڈکھاں سیتی دینہ گیا، سُولاس سیتی رات
کھڑا پُکارے پاتنی، بیڑا کپر وات

پاتنی آپنے میل دی گزاری جارہی زندگی دے حالات بیان کردا آکھدا ہے کہ وسیب نوں زندہ رکھن والا، پیداوار کرن والا میل جے اجیہے حالات وچوں گزردا پیا ہے تے ایہہ وسیب تباہی ول جا رہیا ہے۔

شوہ

سرکار ولوں لاڈو علماء دے سُوجھوان آکھدے نیں کہ شوہ، رب ہے۔ کیدھرے آکھدے نیں خیالی محبوب ہے۔ کیدھرے روح نوں مادے دے کھو بے وچ پھنسی ناری بنا کے اوس کولوں فریاد کرواندے نے، جیہڑی آپنے اصل توں جدائی کر کے جس دی بھال وچ ہے اوہنوں شوہ کر کے پکاردی ہے۔ کلام بابا فرید جی دے سارے ہی ویاکھیا کاراں شلوکاں وچ ورتے رب، شوہ، پری، سنت، سائیں تے صاحب نوں رب ہی دے معانیاں وچ لیا ہے، جیہڑی بن دی جزوی گل نہیں جولائی۔ اگست۔ ستمبر

جاپدی۔ رب بارے بابا فرید جی دا اوچار ایہہ ہے کہ رب بندے دے من وچ وسدا ہے۔

فریدا جنگل کیا بھویں ون کنداموڑیں

وی رب ہیا لیئے جنگل کیا ڈھوڈیں

رب نہ دھرتی تے ہے نہ اسماں تے سکوں اوہ تاں بندے دے من وچ وسدا ہے۔ جیہڑی ہستی
تیرے من دی واسی ہے، جنگلاں وچ اوں دی بھال دا کیہ مطلب؟ ہُن ڈوچے پاسے شوہلئی آپ
دا اوچار ہے کہ۔

کندھ کھڑا سر گھڑا ون کے سُر نہار

فریدا ہو لوڑی شوہ آپنا توں لوڑیں انگیار

لوہار موڑھے تے گھڑی رکھ کے جنگل وچ بالن دی بھال وچ ہے۔ اوہنوں آپنی پئی ہے تے
فریدنوں آپنی۔ کیوں جو فرید تاں شوہ دی بھال وچ ہے۔ جے شوہ تے رب نوں اک جان لوئیے
تاں دوواں شلوکاں وچ ضد ہے۔ ایس ضد نوں بابا جی دے کھاتے پاؤں دی تھاں جے اسیں ایہہ
سوچ لوئیے کہ ہو سکدا ہے، ضد ساڑی سمجھ وچ ہووے تاں گل صاف ہو جاندی ہے۔

فریدا جے جاناں ٹل تھورڈے سنجل بچ بھری

جے جاناں شوہ نندھڑا تاں تھوڑا مان کری

ایتوں فرق اگھر کے آیا تے پک ہویا کہ شوہ تاں نندھڑا وی ہو سکدا ہے پر رب دی ایہہ
شان نہیں۔ جے نندھڑا ہے تاں رب نہیں جے، رب اے تاں نندھڑا نہیں۔ نندھڑا دا الفاظ ورت کے
شوہ تے رب وچ نکھیردا کر دتا ہے۔ شوہ کوئی اجیہی شے ہے، جیہڑی رب توں وکھ، اکھیں توں پروکھی،
گواچی ہوئی شے ہے۔ رب پاروں تاں آکھدے نہیں۔

فریدا پچھل رات نہ جا گیوں جیوندڑیو مولیوں

جے تمیں رب وساریا رب نہ وسرا یو

توں تاں رب نوں وساری بیٹھا ایں پر اوہ تینوں نہیں وساردا۔

بابا جی توں پہلاں شوہ نوں ورتن دی کوئی ریت نہیں۔ جے ہے وی سی تاں اوں دا کوئی پتہ نہیں۔ ایں لئی شوہ دا تھوہ لاون لئی سانوں آپ دے کلام توں ہی اگواہی لینی پوے گی۔

صبر ایہہ ساؤ جے توں بندہ درڑ کریں
جو بن جاندے نہ ڈرال جے سہ پریت نہ جا
جنی ویسیں سہ ملے سیئی ویس کریو

ساؤ۔ ساؤ۔ سہ تے شوہ اکوای لفظ دیاں شکلاں نیں۔ ساؤ دا مطلب ہے نصب العین۔ کے لوڑ تھوڑنوں حاصل کرن دا سوتر، کے منزل تے اپڑن داراہ، کے نشانے نوں چوٹن دا ہتھیار۔ کے تبدیلی دا سادھن۔ کے مجھے ول جاندی واث۔ ایہہ واث ہی درویشی ہے۔

واث	ہماری	کھری	اویئی
کھینیوں	تکھی	بڑی	پھینی
اُس	اوپر	ہے	مارگ
شخ	فریدا	پنچھے	سمھار
			سوریا

ظلم دے دور نوں ہمیشہ رات آکھیا گیا ہے تے اوں دے مقابلے وچ سوری علامت ہے نویں حیاتی دا سنبھالا، تبدیلی دی شروعات، امید دی رشم، سماجی تے معاشی انصاف دا دور۔ انساناں دی برابری تے آزادی دا دور۔ ایہناں لئی بابا جی آکھدے نے کہ واث ساؤ بڑی اوکھی ہے بھاویں تلوار دی دھار تے فُرُن والی گل جا پدی ہے۔ پر میرا راہ ایہوں ہے۔ میرا پنچھے سماجی تبدیلی دا۔ گل دی آزادی، گل دی سانجھ دا ہے۔ میرا پنچھے بندے دی نسلی ونڈ۔ پیداوار دے وسیلیاں تے نگی جیہی ڈھانی دے قبضے، زور دھگان تے آنیاں دی کالی بولی رات وچوں کڈھ کے آزادی دی سوریہ ول جاندا ہے۔ سوریا اوہ منزل ہے جس ول رات وچ میں پنڈھ کیتا ہے۔ تے ایں پنڈھ وچ۔

پہلے پیرے پھردا پھل بھی پھرل دات
جو جاگن لہن سے سائیں کنوں دات

جو لائی۔ اگست۔ ستمبر

آکھدے نیں، کہ سوریہ تیکر ہجنا اک لڑی وار عمل ہے۔ اک Process ہے۔ پہلے کزوں بلاں پھر یاں نیں پھیراواه پھل تیکر اک لڑی وار عمل را ہیں اپڑ دیاں نیں۔ پھل رات دا پھل سوریہ ہے پر جاگن شرط ہے۔ جاگن والیاں نوں پھل۔ جاگن دا مطلب ہے جو آپنے مقام، آپنے حقاں تے ایہناں نوں لینا کیوں ہے ایس بارے سُچیت ہن۔

نکھرا ایہہ ہویا کہ رب تاں ہرویلے ہر تھاں موجود ہے، اوس دی بھال کرن دی لوڑ نہیں پیدی۔ اوس دے ہرویلے ہر تھاں موجود ہوون دا احساس کائنات دے لوں لوں وچ مڑھے اوس دے قتوں اس را ہیں دی ہوندا ہے۔ شوہ اک لوڑ نوں حاصل کرن لئی سینت اے، ایہہ لوڑ ذاتی نہیں سماجی ہے۔

درولیشی دا توکھلا چوکلا

”ایک فرام“ لکھدے نیں کہ بہت پُرانے زمانے توں بندے اٹھدے آئے نیں جو سماج دے طبقاتی ہوون کر کے دی حقاں توں واخچے لوکاں نوں پورے طور تے بندہ بنن دا آپنے سے، مقام دے کلچرل محاورے را ہیں آزادی دا راہ وکھاؤندے آئے نیں۔ نسل انسانی دے ایہناں مہان آگوں صحت مند زندگی دے اصول پہلوں ہی اجاگر کر دیتے نیں، بے شک اوہ وکھو وکھ بولیاں بولدے رہے۔ وکھرے وکھرے پکھاں تے زور دیندے رہے، کچھ مدد یاں تے اوہناں دے خیال دی اڈو اڈسن۔ لوک پرمی اصولاں دے اگھاڑ دے خیال روپاں دے فرق دے باوجود مہان ہستیاں نے بندے دی زندگی دے مسئلے دا اوس دی نجات دا جو حل پیش کیتا، سبھ داراہ اک ہی ہے۔ وڈے مذہب تے پرچلت اخلاقی نظام آپس وچ کھیندے رہے۔ آپس دے مذہلے ساگی وچ دی تھاں اختلاف تے زور دیندے رہے۔ پر ایس گتی دا سبب اوہ لوک سن، جیہڑے مندر، گرجے تے مسیحیاں اسرار کے مہا پڑکھاں دی دلی سدھارن سچائی نال آپنی روزی روٹی جوڑ کے بہہ گئے۔ ہرویہ مرکز وچ اوہناں دے آپسی سبندھ تے اثر توں پناں ہی اکوجیہ سیانپ لمبدي ہے۔ خیالاں وچ اکسارتا ملدی ہے۔

ایک فرام 1500 ق م توں 500 ق م دے سے دا خاص ذکر کردا ہے کہ 1350 ق م وچ مصر وچ افلاطون او سے ہی سے حضرت موسیٰ 600 ق م توں 500 ق م دے سے چین وچ لاو تے نے ہندوستان وچ بده نے ایران وچ زرتشت نے آدم ذات نوں اوس دی بند خلاص دے راہ دا چان کروایا۔ آزادی دے سچ نوں اگھاڑیا۔ ایسے طرحان یونانی فلسفیاں پیغمبر اس دا ذکر کیتا ہے۔

واہی نیجی دے وسیب دامدھ بجھن مگروں پھیتی ہی باادشا، ہی قائم ہو گئی۔ وسیب دی ایکتاٹ گئی تے باادشا تے رعایا، آقا تے غلام، خاصاں تے عاماں وچالے حد ایک دیتی گئی۔ ہن حاکم ڈھانی تے اوہناں دے حامیاں دا لابھ ایس گل وچ سی کہ بندے نوں آپنے بے وس ہوون دا احساس دوایا جاوے۔ اوہدے لئی اک طاقت تاں ہتھیار سی۔ ایس طاقت دے بدالے اوہنوں روٹی لمحنی ہے۔ ہن حاکم آپنی رعایا نوں چھڑا کم کرن لئی کہندا ہے جس دے بدالے اوہنوں روٹی لمحدی ہے۔ ہن رعایا چھڑی آپنی جان دی مالک ہے۔ اوہنے بھکھ نال مرن دے ڈرتوں ہرا وہ شرط قبول کرنی ہے جو حاکم نے آکھنی ہے۔ ایسے طرحان حاکم ڈھانی لوکاں دیاں غرضاءں لوڑاں آپنے حکم تھلے رکھ کے اوہناں ٹوں غلام رکھدی ہے۔

دُوجا حربہ اوہناں کوں مذہب دا سی اوہ تقدیر ورگے انجیسے وچاراں دا پرچار کر دے ہن جیہڑے باادشا، ہی دے لابھ دی رکھیا کر دے سن۔ اوہ سُناندے رب دا کلام کر کے سن تے یعنیہ آپنی کپی کر دے سن۔ رب دے کلام نوں سماجی یکاریاں دا دوا داڑو تے اپا دسدے سن تے شفا باادشا ہواں نوں ہو جاندی سی۔ اوہناں دے پرچارے تقدیر دے عقیدے نال بندے نوں پک ہو جانداسی کہ میئوں آپنی زندگی تے اکا کوئی اختیار نہیں۔ میں نہ آپنے حالات نوں سُدھار سکناں نہ میرے عمل نال دُنیا وچ کوئی تبدیلی آؤنی اے۔ ایس لئی اوہ آپنے آلے دوالے ہوون والے ہر کارے نوں بے کار سمجھن لگ پیندا ہے۔ بابا جی ہوراں انجیسے وچاراں نوں وس گندلاں، زہروالیاں گندلاں آکھدے نیں تے ایہناں وچاراں تے مذہب دے اچھاڑ نوں کھنڈ لوڑ آکھدے نیں۔ شلوک ہے۔

فریدا ایسہ وس گندلاں دھریاں کھنڈ لوڑ
اک راہنیدے راہ گئے اک رادھی گئے اجھاڑ

فرماوندے نیں کہ فریدا ایہہ زہر والیاں گندلاں لپڑ کے رکھیاں پھیاں نیں۔ اک ڈھانی ایہناں زہری گندلاں دی فصل بیجدی ہے تے دو جی ڈھرا یہناں وس گندلاں دی پھٹی ہوئی واہی نوں اجائزدی ہے۔ ”وس گندلاں دی پھٹی فصل نوں اجائزدی ہے“ بندے نوں آپنی حیاتی تے وسیب نوں تبدیل کرن تے وس رکھن والا جی بنائے کے۔ ذمے واری دی ایہہ پوٹلی بنه کے، چکا کے، زندگی نوں سچی لوڑ وند بنا کے۔ پھیر اوہ حاکم ڈھانی دے لابھ دی رکھیا کرن والے فریب و چاراں دے جال نوں چھپڑ دی رمز نال تے سچی لوڑ وند زندگی نوں سروردی رمز نال اگھاڑ دے نیں:

سو ای سرور ڈھونڈھ لیہ جھوں لمحی و تھ
چھپڑ ڈھونڈے کیا ہووے؟ چکڑ ڈبے ہتھ

لوک سیانپ والا سرور لبھ جھوں تینوں لوک پریم دا موتی لھے، چھپڑ وچ ہتھ ماریاں حاکم ڈھانی دے فریب و چاراں وچ لپڑ جاویں گا۔ رعایا دی، غلاماں دی، عاماں دی گل کرن والیاں دا فکری ڈھرا۔ تو کھلی چوکلا بندے دی ساویں حیثیت منواون سی۔

اوہناں آپنی ساری سیانپ دی اساري بندے دی ساویں حیثیت منوان تے کیتی۔ اوہناں جے کوئی جگ سار بنائی جاں رب سار ورتائی تاں ایس تو کھلی چوکلے دوالے۔ جے درویشی وچ وحدت الوجود آیا تاں اوس دا مرکز بندے دی برابری سی۔ وحدت الوجود دا سماجی لابھ برابری سی۔ دردویشی موجب قدرت نے بندے نوں اوس دے حقاں تے لوڑاں موجب ساواں پیدا کیتا ہے۔ ذاتی ملکیت دی حص رکھن والیاں قدرت دے قانون دی انگھنا کر کے فطرت دی برابری دی تھاں نابرابری دے زہری شیخ بوئے نیں۔ جسکے نابرابری ہووے گی، اوتحے بے انصافی ہووئی لازمی ہے۔ اک پاسے رزق دے وسیلیاں تے بقہہ دوچے پاسے جے مُتقاہی قائم رہوے گی تے دوواں ڈھانیاں وچکار جنگ رہوے گی۔ اوس دا خیال روپ تے عملی شکل آپنے ویلے تے مقام نال میل کھاندے ہوون گے۔

اوہناں بندے دی برابری نوں ثابت کرن لئی ایس گل تے زور دتا کہ بندے دا جمن مرن زندگی دیاں لوڑاں، قدرت دا ویہار اکو جیہا ہے۔ قدرت نے ہر جی نوں آزاد تے ساواں پیدا کیتا ہے۔ قدرت نے نہ بادشاہ پیدا کیتے نہ حاکم، نہ آقا نہ غلام، نہ امیر نہ غریب۔ کجھ لوکاں لبھ لو بھ نال جولائی۔ اگست۔ ستمبر

مال دولت اکٹھا کر کے نا برابری دی یعنیہ رکھی۔ رب نے اپنی نسل پیدا کرنی ہوندی تاں کے دیاں ہڈیاں سونے دیاں بنا دیندا جاں کے دے دندان دی تھاں ہیرے جڑ دیندا۔ قدرت نے سبھ نوں اکو جیہا سریر تے اکو جیہے گن دتے نیں۔ جیہڑا فرق سائوں نظر آؤندے اے اوہ صدیاں جبر دے حالات پیٹھ زندگی گزارن کارن ہے۔

رب سار

بندے دی آپنی سوچ را ہیں بنایا رب دا چتر رب سار ہے، جیہڑی ہر وسیب دی آپو آپنی رہی ہے۔ زمانے نال بدلدی دی رہی ہے۔ ایہہ وڈے مذہباں را ہیں پیش ہوئے رب دے تصور توں اڈ ہے۔ رب سار ہر بندے دی وی اڈواڈ ہو سکدی ہے۔ پر اسیں باادشاہی دور دے طبقاتی نظام وچ پیش ہوئے رب دے چتر تیکر سوڑے رہواں گے۔ واہی بھجی دے مڈھلے دور بندہ قدرت دے قانون توں ان سُونہا سی۔ واہی بھجی دے ایسِ مڈھلے دور توں اگانہ لگھ کے باادشاہی داسیاںی نظام آگیا۔ اوس ویلے دے بندے دی سُرت دی پہنچ کائنات دے پر بندھنوں ایس دے کار ویہار نوں اک وڈے پسار والی باادشاہی دی شکل وچ سمجھن توں ودھ نہیں سی۔ اوس ویلے دے بندے دا خیال سی کہ جیویں باادشاہ آپنے وزیراں درباریاں را ہیں حکومت کردا ہے، انخ ای رب دی باادشاہی ہے۔ جس طرح باادشاہ نوں آپنے دشمناں نال لڑنا پیندا ہے انخ ای رب نوں وی شیطانی طاقتاں نال لڑائی لڑنی پیندی ہے۔

اک بے پدھرے وسیب وچ اجیہی رب سار باادشاہی نظام نوں قائم رکھن والیاں لئی آسراؤی سی کیوں جو باادشاہ کے اصول قانون دا بدھا ہو یا نہیں سی۔ وسیب توں وکھ اچیاں شاناناں والا۔ اوس نوں رعایا دی ضد بنا کے پیش کیتا جاندا سی۔ باادشاہ دا حکم ہرشے تے چلدا ہے تے رعایا وچاری مجبور بے وس ہے۔ رعایا آپنی نفی کر کے باادشاہ دی مرضی تے چلے ایہو اوس دا دُنیا تے آون دا کارن ہے۔ ایس دے مقابلے وچ بے پدھرے نظام نوں اجائز کے برابری قائم کرن دا سبق دیون والیاں رب نوں بندے دے من دا واسی دیا ہے۔

درباری سُوجھوان رب دے ہر بندے دے من وچ ون والی رب سار دی گلھ وچ سمجھی

برابری، بندیاں دی وڈیاں، بندے وچ بشریت دی حد تکر ربی صفات دا اگھاڑتے بندے دے من
دا قدرتی طور تے پوڑ ہوون را ہیں بے پدھرے نظام دا ویری وکھر ہے سن، ایس لئی ایس نظریے دی
درباری عالمان وچ قبولیت نہیں ہوئی۔ درباری عالمان تاں رب دا چتر بادشاہ دی ہر پل ویجدی
طبیعت نوں مُہرے رکھ کے بنایا سی کہ جے بادشاہ کے تے مہربان ہوندا سی تاں وی اوہ اندرؤں
اندری ڈردا سی کہ خورے اگلے پل بادشاہ سرلا ہون دا حکم نہ دے دیوے۔ تے کوئی بادشاہ دے مُونہہ
تے گالھ کلڈھ دیندا سی تے بادشاہ خش ہو کے اوس نوں انعام کرام دے دیندا سی۔ اجیہا بھوہ بادشاہی
دے نظام نوں قائم رکھن لئی ہر بندے نال اوس دا پرچھاواں بنائے کے ٹوریا جاندا سی۔ ایسے کارن رب
سار دی اُساری ہرویلے رب توں ڈرن تے کیتی ہوئی سی۔ زندگی دے سارے فائدے نقصان ایس
بھوہ نال جوڑے ہوئے سن۔ ایتھوں تکر کہ کوئی بندہ گھلھ کے ہسن توں وی ڈردا سی کہ کیدھرے
رب دی پکڑ وچ نہ آ جاوے۔ بابا جی ہوراں رب دے امورت چتر نوں محسوس شیواں دیاں رمزاء
را ہیں انخ بیان کیتا۔

فریدا سکر کھنڈ نوات گڑ ماکھیوں مانجھا ڈوڈھ
سکھے وستو مٹھیاں رب نہ پُجن ٹندھ

مٹھی شے ہر من بھاندی شے ہوندی ہے۔ اوس توں کدی کوئی نہیں ڈریا۔ کوڑی شے نوں
آ کھیا جاندا ہے کہ کوڑی زہر ہے۔ کوڑ نوں موت نال جوڑیا ہویا ہے۔ تے مٹھاں نوں حیاتی نال۔ رب
اجیہی مٹھی شے ہے، جیہڑی مردہ وسیب نوں حیاتی بخندی ہے۔ خشی تے مٹھائی وندی جاندی ہے۔ بابا
جی آکھدے نیں کہ رب تاں خشیاں نوں سانجھیاں کرن والی کے وی مٹھی شے توں بہت مٹھا ہے۔
رب سار دے اجوکے کجھ سو جھوان آکھدے نیں کہ ٹسیں ایہہ دسوکوئی قوم یاں کوئی وسیب کیہو جیہا رب
دا تصور رکھدا ہے تے اسیں تھانوں اوس وسیب دا پورا نقشہ لیک دینے آں۔ ایتھوں تکر کہ بندیاں دا
آپسی رشتہ۔ کیوں جو رب دے تصور دا اثر بندیاں دے آپسی تعلقات تے وی ہوندا ہے۔ جیہڑے
لوک رب نوں بندیاں وسیب توں بہت دور وجگیا ہویا پیش کر دے نیں، اوہناں نوں رب نال آپنا
سبندھ قائم کرن لئی لوکائی توں آپنا سبندھ توڑنا پیندا ہے۔ تے جیہڑے ایہہ آکھدے نیں کہ
وی رب ہیا لئے، جنگل کیا ڈھونڈیں

اوہناں نوں رب نال سبندھ لوکائی نال جو کے قائم کرنا پیندا ہے۔ ایس را ہیں لوکائی نوں عزت دا پوتھ مقام دتا۔ ایس رب سار دا سماجی لابھ کیہ ہویا؟ بادشاہی تے اوں نوں آسرا کروں والیاں نکیاں حاکمیاں ایس گل تے قائم سن کہ اپنی نسل وچ اچھے گن ہوندے نیں۔ ایس لئی حاکمی اوہناں دا حق ہے۔ ایہہ ونڈ ربی ہے۔ بندہ تقدیر ہتھوں بے وس کر کے دُنیا تے پھیا گیا ہے۔ اوں دے ورودھ ایہہ رب سار ونڈ نوں جائز کرن والی ہر سیاپ، ہر من گھڑت مذہبی وچار، ہر علم تے ہر کلا دے خلاف ہتھیاری۔ ایہہ بندیاں دی اک سارتادی گل ہے۔ نہ استھے دین وھرم دی ونڈ ہے، نہ اپنی نیویں ذات نسل دی ونڈ ہے۔ نہ مرد عورت دی تفریق ہے۔ سبھ بندے 'سمھناں من مانک'، 'سمھناں میں سچا دھنی'، ہون کر کے ساویں نیں۔

اوہناں دی رب سار دا دُوجا انگ ایہہ ہے کہ اوہ سمجھا ونا ایہہ چاہوندے نیں کہ قدرت نوں ساؤیاں چاواں سدھراں تے آ درشاں نال کوئی مطلب نہیں۔ رب نے ہر شے دے ذرے ذرے وچ کجھ انہوڑ، انجھک تے اٹل قُنون مڑھ دتے نیں۔ اوں ویلے دی لوکائی دی نست دی واپری واہی بیجی چوں مثال لے کے سمجھاندے نیں کہ پانی کھیتی نوں ہری بھری کرن دا وسیلہ ہے، ایہہ رب دا قُنون ہے۔ پانی نہ ملن کارن کھیتی سڑ جاندی ہے، ایہہ وی رب دا قُنون ہے۔ جسے رب دے قُنوناں مُوجب ٹُرو گے، اوں دے مطابق اوں دا نتیجہ پیدا ہووے گا۔ جیہڑا وسیب رب دے قُنوناں دی اُنگھنا تے ٹُردا ہے اوں نوں ڈوہاگن آ کھیا ہے۔

تی توء نہ پلوے جے جل بیٹی دے
فریدا جو ڈوہاگن رب دی جھوریدی جھورے

پہلے قدرت دا قُنون بیان کیتا ہے، پھیر اوں نوں بندیاں دی زندگی دی مثال نال جوڑیا ہے کہ رب دے قُنون دی اُنگھنا کرن نال جو تباہی لਹی ہوئی اے، اوں توں ڈرو۔ اوہناں دی رب سار دا تیجا انگ ایہہ ہے کہ ساؤے ساہمنے دی دُنیا وچ جو کجھ وئی ہو رہیا ہے اوں دے ہوون مگروں عملاء دی لڑی ہے۔ اک Process ہے۔ روٹی دی مثال ہی لے لنو، کنک دی بیجائی۔ فصل نوں ویلے سر پانی۔ پکائی، کٹائی، گاہ آٹے دی پسائی، گھنھن، پیڑا تے پھیر روٹی۔ اک روٹی مگر عملاء دی لڑی ہے۔ انچ کدی نہیں ہویا کہ اسیں سوچیے روٹی تے روٹی بن جاوے۔

انج ای مثال ہے مینہہ دی۔ سمندراں و چوں پانی دا اُٹھن، پھیر ٹھنڈی تھاں تے ایس پانی دا ڈھند بین۔ پھیر ہواواں دا ایس ڈھند نوں دھک کے لیا کے کے تھاں تے مینہہ ورہاون، اک لڑی وار عمل ہے۔ جے پانی دی دیکھی نوں اگ تے رکھ دیئے تاں رکھ دیاں ہی ابالانہیں آؤں لگ پیندا، اوہدے واسطے اک دیلا چاہیدا ہے۔ ایہہ اک کائناتی ست تے رب داقوں ہے۔ فرماندے نیں۔

پہلے پھرے پھلدا پھل بھی پھل رات
جو جاگن لہن سے سائی کنوں دات

رات دی رمز دے معنی متحے ہوئے نیں۔ جتھے وسیب بے پڑھرا ہووے گا، اوتحے دے سارے علم، سیانپ، مذہبی و چارتے کلا حاکم طبقے ہی رکھیا کرن والے ہوون گے۔ اوتحے انصاف نہیں ہو سکدا۔ برابری نہیں ہووے گی۔ آزادی نہیں ہووے گی۔ ظلم، آنیاں، کھوہ دھگان، دھروہ لئی اجیسے دور نوں رات آکھیا جاندا ہے۔ جو ایس رات وچ جاگدے نیں، سچیت نیں آپنیاں حقاں لئی، آپنی آزادی لئی۔ تے 'جو' دالفظ کلے کارے لئی نہیں ہے۔ ایہہ اک سموہ ول اشارہ ہے۔ اک میل تے ڈھانی دی گل ہے۔ اوہناں نوں ایس جاگن دی دات ملنی ہے۔ ایہہ رات دی لڑی وار ہے۔ جے اوہناں دے جاگن نال پھلدا ہی نہیں پنگریا تے پھل کس شے نے بننا ہے۔ تھاڑے عملاء دے ٹھیک ہوون دی اچھی پڑھ لڑی وار نتیجہ ہے۔ جیہناں عملاء دے نتیجے ہی سامنے نہ آؤں اوہناں نوں اگلے جہان تے سُٹ کے ایس آپنے آپ نوں دھوکے وچ رکھ رہے ہونے آں۔ باباجی فرماندے نیں کہ سائیں (رب) جاگن والیاں نوں دات دیندا ہے پر محسوس شکل وچ تے لڑی وار۔ ایتحے دی جاگن اک ارادی عمل ہے۔

آپ دی رب سار واپرک سو جھمت دی کاڑھ ہے تے لوک رب سار ہے۔ اک ہور تھاں رکھ دی مثال دے کے آکھدے نیں۔

صاحب دی کر چاکری دل دی لاه بھراند
درویشاں ٹوں لوڑیے رُکھاں دی چیراند

جے رب دی سکی سیان کر لئی ہے تاں دل وچوں ایہہ خیال کڈھدے کہ تیراعمل بے نتیجہ رہ جاوے گا۔ نتیجے را ہیں عمل دے ٹھیک ہوون دا پک تے رکھاں آلی کار آپنیاں جڑھاں دھرتی وچ گذی رکھن تے اڈول رہن ہی سکھلتا دا سبب بندا ہے۔ درویشاں نوں چاہیدا ہے کہ اوہ آپنیاں جڑھاں لوکائی وچ گذی رکھن تاں جا کے ایس بوئے نوں پھل لگنا ہے۔ ایہی صاحب دی چاکری ہے۔

بابا جی ہوراں دی رب سار بندے دے جیہڑے عملاء نال جوی ہوئی اے، اوہ سماجی عمل نیں۔ ایہناں عملاء دا گن ایہہ ہے کہ اوہ نتیجہ پیدا کر دے نیں، جیویں ٹسین کے مستری نوں نوہاں بناؤں واسطے بُلا تو۔ اوہ سارا دن ہتھیار ہی تیز کردار ہوئے تے نوہاں بناؤے۔ اوس عمل تاں کیتا پر اوس وچ گن کوئی نہیں۔ اجھے عمل دے دربار وچ شرمندہ ہوون والی گل اے۔

فریدا جنھیں کمیں نہ گن، تے کھڑے وسار
مت شرمندہ تھیویں سائیں دے دربار

واٹ

اک ہے مقصد تے منزل۔ دو جا ہے مقصد تے منزل تیکر چجن دا ذریعہ۔ مقصد جو یا ہوندا ہے نظریے نال تے مقصد حاصل کرن دا ذریعہ جو یا ہے عمل نال۔ مقصد تیکر چجن دے دیلے نوں واٹ آکھدے نیں۔ کے منزل تے اوس تیکر جاندی واٹ دا، کے نظریے تے عمل دا آپسی سبندھ فرید جی ہوراں انجھ پیان کیتا ہے۔

فریدا لوڑ ہے داکھ بجوڑیاں گکر بیجے جٹ
ہنڈے ان کتسیدا پیدھا لوڑ ہے پٹ

لفظی مطلب ایہہ ہے کہ جٹ چاہوندا تاں ہے کہ باجوڑا بھنسی دے انگور کھاوے پر ایس غرض نوں حاصل کرن لئی کگر شیج دیتا سو۔ جاں دو جی مثال دیندے نیں کہ پاؤنا چاہوندا ہے ریشم پر سارا زور ان کتاون تے لا دیتا سو۔ ان کھروی ہوندی ہے تے ریشم گولا۔ انگور پھل ہے تے کگر نوں سوالاں جو لائی۔ اگست۔ ستمبر

لگدیاں نیں۔ ایہہ رمز اورت کے اوہناں فرق نوں ہو رکھاڑیا ہے۔ سُکھ حاصل کرن لئی اجیہی واث دی چون جیہڑی دُکھ ول لے جاندی ہے۔ واث دا صحیح ہوون نہ ہوون اوس دے پیدا ہوئے نتیجے توں ہوندا ہے۔ فرید جی ہوراں ایس شلوک را ہیں ایہہ سدھ کیتا ہے کہ واث نوں غرض نال میل کھاندا ہونا چاہیدا ہے۔ محسوس شکل وچ نتیجہ ہی واث دی پرکھ ہے۔ جے کوئی عمل بے نتیجہ رہیا ہے تاں سمجھو واث ٹھیک نہیں۔ ایس شلوک دی رمز نوں دھرم نال ایس لئی نہیں جوڑیا جاسکدا کہ اوس دے نتیجے اگلے جہان نال بُجے ہوئے نیں۔ اوس دا محسوس نتیجہ اتنھے ساڑے ساہنے نہیں آؤندا۔ اوہدے واسطے آکھیا کہ ”عمل جو کیتے ڈنی وچ درگاہ آئے کم“۔ اتنھے اوہناں واث تے غرض اکھیں ساہنے وکھائے نیں۔

ایہہ عمل کوئی سماجی عمل ہے۔ اتنھے سماجی زندگی وچ تبدیلی لیاون دی چاہ رکھن والیاں لئی سبق ہے کہ آپنے کھٹی نوں ویکھ کے واث دے صحیح جاں غلط ہوون دا فیصلہ کرن۔ کے عمل دے بے نتیجہ رہ جاون جاں غلط نتیجہ نکلن دا دوش کے دوچے دے سر نہیں دھریا جاسکدا۔ بابا جی ہوریں ایس شلوک را ہیں ایہہ سدھ کردے نیں کہ عمل دے بے نتیجہ رہن جاں غلط نتیجہ نکلن دا دوش کے ہو ردے سر دھرن دی تھاں آپنی واث ول مُڑ کے سبھری جھات پاؤن دی لوڑ ہے۔ اتنھے ایہہ گل دی سدھ ہوئی کہ کارن تے ہونی دا آپسی سبندھ قدرت دے دوچے قنوں و انگ متھیا ہویا ہے۔ اتنھے ایہہ گل سمجھن دی وی لوڑ ہے کہ صوفیاں بارے ساڑی جو سوچ بنائی گئی ہے، اوس موجب تاں اوہناں نوں ایہہ آکھنا چاہیدا سی کہ ویکھورب دی مرضی چاہوئے تاں لگرنوں انگور لا دیوئے تے چاہوئے تاں ان ہندھاون والیاں دے راتیں ستیاں ریشم بنا دیوئے۔

اوہناں نے اکھیں ویکھی گل کیتی اے۔ واپرک سُوجھ مت توں کم لیا نیں۔ جے کے بندے دا آپنے عمل اتے پک نہ ہووے کہ اوس دا نتیجہ پیدا ہونا لازمی ہے، جے سبیاں تے اوہناں نال بُجے ہوئے اٹل نتھیاں تے یقین نہ ہووے پھیر ایہہ بے وساہی بے عملی ول لے جاندی ہے، جس نال وسیب کھڑوت ہو جاندی ہے۔ لوکائی ترٹھی رہندی ہے۔ آپنے آلے دوالے ہوون والیاں تبدیلیاں نوں منج تے کھیڈی جا رہی کھیڈ اگے چُپ تماشائی ہار ویکھدی ہے۔ جواء کھیڈن والیاں نوں ہار چت دی آس تے رہندی ہے تے آپو آپنی پئی جیسے جذبیاں دا وسیب تے راج ہوندا ہے۔ (انھیے وسیب وچ پاؤن دا اکو ای طریقہ ہے کہ لوکائی نوں کارناں ماتحت ہونی تے پک ہووے)۔ آپنے عمل دے جولائی۔ اگست۔ ستمبر

نال بدھے نتیجے تے یقین ہووے۔ سچی تے کھری چتنا ای عمل لئی اگوائی کر دی ہے۔ اجیہی ذمے واری چکن ہی درویشی ہے۔ بابا جی ہوراں حاجت نوں حاصل کرن دی لگن نوں شوہ پریت آکھ کے اوس نوں زندگی دا جوبن قرار دیندے نیں۔ ایہہ جوبن عمر دے کے حصے وچ وی آسکدا ہے۔

جو بن جاندے نہ ڈراں جے شوہ پریت نہ جاء
فریدا کتنیں جوبن پریت بن سکھے گملاء

مقصد نوں حاصل کرن دی لگن جے میرے دل وچوں نہ جاوے تاں میرا جوبن عمر نال ہنڈھ جاسی۔ کئی دو جپاں جوانپاں مقصد والی زندگی دا جوبن نہ ہنڈھاون کر کے سکھپاں رہ گھپاں۔ اس تھے جوانی دے ڈھلن نہ ڈھلن دا مسئلہ نہیں ہے۔ اک پیڑھی پلے پھپاں واپرپاں تے وچاراں دی پنیری اگلی پیڑھی دے دماغاں وچ گٹھ جاندی اے۔ دو جی پیڑھی ایسیں پنیری نوں پھل پھل لاء کے نوپاں واپرپاں نال رلا کے آؤندی پیڑھی دے دماغاں وچ گٹھ جاندی اے۔ انخ وسیب وادھے پیا رہندا ہے۔ وچار نکھر دے ٹرے جاندے نیں۔ وسیب دیاں اوہ قدر اس جیہناں وچ کوئی ساہست باقی نہیں رہندا۔ تبدیلی دا اک دھکا وی نہیں سہہ سکدپاں تے فا ہو جاندپاں نیں۔ پرانی دنیا دپاں اوہ قدر اس جیہڑپاں نویں زندگی دپاں لوڑاں دا ساتھ نبھا سکدپاں نیں۔ جاں نویں زندگی دپاں قدر اس نال تھوڑا بہتا میل کھا جاندپاں نیں، اوہ نوپاں روایتاں وچ ڈھل کے نوپاں قدر اس نال اک مک ہو جاندپاں نیں۔ زندگی دے مقصد دی لگن رکھن والا جی ساری عمر جوبن ہنڈھا ندا ہے تے وادھے پیا وسیب جوبن تے رہندا ہے۔ زندگی دے تجربے توں حاصل کیتے وچار، مشاہداتی نتیجے سامنھن والی لکھت ہمیشہ جوبن تے رہندي ہے۔

لہور تے اوہدے آں دوالاں دا اک جذباتی سفر

میں بھگت سنگھ دی شہادت دی پنجھڑویں سالگرہ تے 23 مارچ 2006ء لہور نوں جان دا حیلہ پیا کردا ساں۔ میری ایہہ سدھر آہی جے پاکستانی تے ہندوستانی لوک ایہہ ترینجی دیپھاڑل کے مناون پر کے کارنوں ایہہ ہونہ سکیا۔ پر ایس سال اچن چیت سدا آ گیا۔ ایہہ ڈاکٹر بی آر امیڈ کر دے جنم دن تے 13 اپریل نوں لہور وچ اک پرچہ پڑھن لئی سی۔ ایہہ گنگا رام ورثہ فاؤنڈیشن ولوں سی۔ سرگنگا رام ہوراں دا ناں پنجاب دے ایس بننے تے دلی وچ چنگی طرح جانیا جاندا اے۔ دلی وچ وی لہور والگوں اپنیاں سیواواں لئی مشہور اک گنگا رام ہسپتال ہے۔ بھائی رام سنگھ ہوراں تھیں وکھ سرگنگا رام ہوری وی اک مشہور آرکیٹیکٹ ہاں، جیہناں لہور دیاں مشہور عمارتاں ویتریاں۔ اوہناں پیالہ تے امبر سروچ وی کئی عمارتاں ویتریاں پر گنگا رام فاؤنڈیشن ولوں ڈاکٹر امیڈ کر تے سیمینار کراون وی مینوں کائی سمجھنہ آئی، مرد میں دعوت چاقیوں۔ اپنا لیکھ تیار کر کے دیلے سرگھل چھوڑیا۔ انڈیا توں دو جا پر وہنا بنگور دے ”ولت واں“، دا ایڈیٹر وی ٹی راج شیکھری۔ پاکستان، نیپال تے یو کے توں وی پر وہنے آئے۔ لہور اپڑ کے ایہہ وی پتہ لگا کہ چھڑا لہور ای نہیں سگوں ڈاکٹر ہوراں تے اک سیمینار 14 اپریل نوں کراچی وی ہے۔ کراچی سیمینار وچ وی انڈین ڈلت سکالر اس سیر پایا۔

میں انڈین پنجابے جمیا پلیا تے اوہ وی ونڈ مگروں۔ میرے وڈے وضع بٹھنڈا دے اک پنڈ معراج دے رہن آ لے ہاں۔ ایس واسطے میرے لئی لہور جاں لہندے پنجاب جان دے چاء دی کوئی

خاص وجہ نہیں سی۔ میں دھریے ہاں تے پاکستان جاون دی کائی مذہبی وجہ وی نہیں سی۔ پر فیر وی اک چاء جیہا سی۔ ایہدے خورے دو کارن ہاں: پہلا ایہہ کہ میں بھگت سنگھ تے اوہدی غدر تحریک اُتے سڈی وچ شامل رہیا ساں تے کرتار سنگھ سرا بھاوی میری توجہ دا مرکز رہیا سی۔ ایہہ دوویں قومی ہیرو لہور جیلے پھا ہے لائے گئے۔ بھگت سنگھ دا جیون تے کرنی چوکھی لہور ایسی تے میں اوہدی کرنی دیاں تھاواں تے جانا چاہوندا ساں۔ دُو جے میں لہور بارے ایہہ وی پڑھیا اتے سُنیا اے کہ ”جس لہور نہیں تکیا، اوہ جمیا ای نہیں“، دو واری لہور وچ کھیڈیا گیا اے۔ ایہہ مشہور محاورہ اصغر وجاہت دے ہندی ڈرامے دا نائل اے، جیہڑا پہلی واری ملکوں باہر جان دا چاء وی اک وجہ سمجھی جاسکدی اے۔ پر بعدوں جیوں گل نکلی مینوں ایں ملک اندر اک واری وی اوپر اپن محسوس نہیں ہویا، جتھے کہ میں اک باہر لے بندے طرح احتیاط نال ٹراں خاص کر چدوں دوہاں دیساں وچ سبندھ بھاویں انج کل کجھ ول ای نیں پر ایڈے گوڑھے ریانے وی کائی نہیں۔

چی گل اے کہ ایہہ سانگیاں والی گل لہور وچ تاں پلگل وی نہ چلی تے میں کے وی لہور یئے ہار دن جاں راتیں کے وی ویلے کھلا ڈلھا ٹردا مھردار رہیا۔ بھاویں لہور ایئر پورٹ تے لہندیاں سار ای مینوں اک نکا جیہا وخت پے گیا۔ وساکھی دے جتھے دیاں وی تریخاں ایہو ای سن تے مینوں سکھ یاتری دی کلیٹگری وچ ویزا دتا گیا سی۔ پر ویزے فارم دیاں چار کاپیاں جیہڑیاں میں آپ بھریاں سن، اوہناں وچ میں اپنے جاں دیاں اٹھ تھاہراں لکھیاں سن، جیہنماں وچ نیکسلا، بھگت سنگھ وی جمن بھوئیں فیصل آباد، اسلام آباد تے پشاور وغیرہ سن۔ دلی وچ پاکستان دے ہائی کمیشن نے دو کاپیاں مینوں پرتائیاں کوئی نہ، جیہڑیاں آواجائی ویلے ایئر پورٹ تے جمع کرانا ضروری سن۔ میرے پاسپورٹ تے اک سکھ یاتری دی مہر لگی ہوئی سی۔ میں ایں بارے ذرا ڈریا ہویا ساں تے میں پاکستانی ہائی کمیشن دے متعلقہ افسروں دو واری پتہ کیتا تے اوس مینوں پک کرایا ہئی کوئی مسئلہ نہیں۔ ایئر پورٹ تے ڈیوٹی دین آلی گڑی جیہنوں دلی ایئر پورٹ توں ایسے گلوں پرتا دتا گیا سی ضد کردی پئی، کہ ایہناں دو کاغذات توں بغیر مینوں دُو جی فلاں چ موز دتا جائے۔ پر ایں گل تے وی میں گھابریا نہیں۔ اوس اپنے سینٹر افر نال گل کیتی، جیہنوں میں دیا جے مینوں موڑنا چاہوندے اوتاں موز دیو۔ میری ٹکٹ میرے مجھناں گھلی سی جیہڑے باہر لہور دی پروہن چاری ریت مُجب مکھلاں دے ہار لئی اڈیکدے پئے ہاں۔ اوہ میرے توں ودھ پریشان سن۔ مینوں تے اوہناں اک سیکورٹی آ لے جولائی۔ اگست۔ ستمبر

ہتھ سنیہا گھلیا۔ میں اوہناں نوں آکھیا کہ فکر نہ کرو۔ مینوں اک عجیب جیہا حوصلہ سی کہ ماملہ نبیڑ لال گا۔ میں ائیر پورٹ دے افر تے ڈیوٹی آلی گردی نوں بیٹھا کر کے گوایا تے آکھیا، میں اک سیمینار وچہوں آیا تے اوہناں وچوں ہاں جیہڑے چاہوندے ہن دوہاں پاسیاں دے پنجابی چوکھا میل جول رکھن تے لوکاں دے سانگے ودھن۔ میں اوہناں نوں سدے دے کاغذ وی وکھائے۔ نالے میں اردو جاں انگریزی دی تھاں ٹھیٹھے پنجابی وچ گل کیتی۔ افر نوں میری گل دا انتبار آ گیا۔ گردی وی ہن پہلے جتنی اوکھی نہیں سی لگدی تے میں سمجھو پختاں گو منداں مگروں ائیر پورٹوں باہر آیا تے میرے مجماناں دی خلاصی ہوئی۔ اوہناں مینوں کھڑے متھے جی آیا آکھیا۔

سانوں ہوٹل وچ ٹھہرا یا گیا، جیہڑا شید لہور دا تریجا وڈا ہوٹل اے تے سیمینار وی ایسے ہوٹل وچ ہونا سی۔ میں 12 اپریل دی راتیں اپڑیا تے سیمینار 13 اپریل نماشیں پنج وچے سی۔

اپنی عادت موجب میں 13 اپریل نوں سورے سیر لئی نکلیا۔ میری بھارتی شہراں وچ وی ایہو ای عادت سی۔ نکلن تھیں پہلاں میں ہوٹل والیاں نوں پچھیا کہ میں اپنا پاسپورٹ نال کھڑاں؟ اوہناں مینوں پک کرایا کہ ایہدی کائی لوڑ نہیں تے جے کوئی پچھے تاں ہوٹل دا ناں دس دینا۔ بعدوں ہویا انجھی پورے آٹھ دیہاڑیاں وچ کے پلیے جاں سیکورٹی دے بندے اک واری وی نہیں پچھیا۔ تے میں فیروز پور روڈ چڑھ کے لکشمی چوک جا نکلیا۔ بھاویں مینوں تھاواں دا پتہ نہیں سی۔ میں پنجاب اسبلی توں پرتیا تے پتہ مینوں ایہدا وی کوئی نہیں سی۔ علامہ اقبال دی یادگاری سونی عمارت ہوٹل مُہرے سی تے اج دے لہور دا کلچرل مرکز الحمراوی چند کرمائیں دی وچھ تے سی۔ مال روڈ تے لارنس گارڈن جاں کمپنی باغ جیہنوں ہن باغ جناح آکھیا جاندا اے وی نیڑے ای سن۔ لہور تے امبرسر دوہاں تھائیں لارنس گارڈن دے ناں دے اکو جیہے باغ سن، جیہناں نوں عام زبان وچ کمپنی باغ آکھدے نہیں۔ سیمینار کیوں جے شامیں ہائی ایس لئی میں جھٹ گو باہر جانا چاہوندا سی پر میں جانہ سکیا۔ اگلا چنگا کم جیہڑا میں کیتا اوہ ایہہ سی کہ میں اپنے موبائل دی سہم بدل لئی تے عارضی طور تے پاکستانی سہم پالئی تاں جے لہور تے ڈوجیاں تھاواں تے اپنے جاؤواں نال رابطہ رکھ سکاں۔ کرنی دا کوئی مسئلہ نہیں سی۔ میں بھاویں دلی ائیر پورٹ توں کجھ ڈالر لے لئے سن پر ساریاں مینوں ایہو دیا کہ انڈین روپیہ وی پاکستان وچ لے لیا جاندا اے۔ ایہہ گل وچ ثابت ہوئی تے میں اوتحے ہوندیاں اک وی ڈالر نہ خرچیا تے اوہ سارے پیسے مُدن ویلے دلی ڈیوٹی فری شاپ تے ورتے۔

مَلِوُنْدِر جیت سنگھ ورثیج نے مینوں اپنے گرامیں واسع خان دافون دیتا سی جیہڑا اوہدے جدی پنڈ لدھے وال ورثیج (پاکستان) داسی۔ ایہہ بندہ میری کال سن کے ایڈاٹش ہو یا کہ سیمینار وچ اپڑن لئی دو گھنٹے کار چلا کے آیا۔ اوہ مینوں اپنا تے ورثیج صاحب دا پنڈ وکھاونا چاہوندا سی پر میں جانہ سکیا۔ سیمینار دے اچھے پروہنے گورنر پنجاب خالد مقبول ہو ریس سن۔ پروگرام تقریباً ویلے سر شروع ہو یا تے گورنر اوس ویلے اپڑیا جد میں تقریبیا کردا سا۔ سیمینار دا پہلا بیلیار کراچیوں سریندر ولاسائی سی جیہڑا شید ولڈ کاست فیڈریشن آف پاکستان دا صدر اے۔ اوہنے پاکستان وچ ڈلتاں دی حالت بارے وسخار نال دیا، جیہناں نوں اک زمانے انڈیا ہارای تو کریاں وچ کوٹا دیتا جاندا سی۔ ایہہ حصہ اک ویلے واپس لے لیا گیا سی تے پاکستانی دولت ایس حصے دی مُرد کے منگ کر دے پئے نیں۔

ڈاکٹر امید کر پاکستانی ڈلتاں وچ جیہناں چ بہت ہندو تے عیسائی نیں، چنگے چاہے جاندے نیں۔ اگلی بیلیار لہور دی اک سکالر رخانہ صدیقی سی۔ اوس توں بعد اسلام آباد وچ یو این او دا نمائندہ سلیمان آصف بولیا۔ آصف نے پچھلی رات ڈنزویلے مینوں اپنی شدھ ہندی نال حریان کر دیتا سی۔ اوہ ہندی تے سنسکرت ادب دا اتنا جاؤسی کہ میں سوچیا اسیں پاکستانی لوکاں بارے کنا گھٹ جاندے ہاں۔ اگلا بیلیار ٹرانی بھوں یونیورسٹی توں ڈاکٹر شیام کٹوال سی۔ میرے توں بعد یو کے توں اک پاکستانی اتھا سکار ڈاکٹر فقیر محمد بھٹی بولیا تے گورنر توں پہلوں وی ٹی راج شیکھر بولیا۔

پہلوں گنگارام فاؤنڈیشن دے ڈائریکٹر ڈاکٹر یوسف بخاری نے پرچہ پڑھنے والیاں نوں جی آیا نوں آکھیا تے فاؤنڈیشن دے ٹھیاں بارے دس پائی۔ وی ٹی راج شیکھر تے میں دوہاں ملکاں دے لوکاں دے گوڑھے سانگیاں بارے گل کیتی۔ میں لہور شہر تے بھگت سنگھ بارے کجھ جذباتی گل کیتی۔ ڈاکٹر امید کر دے انسان دوست فلسفے بارے گل کرن توں وکھ میں سُفن آلیاں نوں دیا کہ لہور دی میٹی میرے لئی وی اوپنی ہی پوتا ہے جتنی اوہناں لئی کیوں جے ایس دھرتی وچ بھگت سنگھ تے کرتار سنگھ سرابجا ورگیاں والہو وی رلیا ہو یا اے۔ میں ایہہ وی آکھیا بئی جلیانوالہ باغ دی میٹی اوہناں لئی وی اوپنی ہی مقدس اے جتنی ساڑے لئی کیوں جے اوہدے وچ ہندو مسلمان تے سکھ تناں والہو رلیا ہو یا اے۔ میں سُفن آلیاں نوں ایہہ وی آکھیا کہ بھگت سنگھ تھاڈا وی اونا ای لگدا اے جتنا ساڑا کیوں جے اوہ اتھے جمیا، اتھے ای اوں چوکھا کم کیتا تے لہور وچ ای شہید ہو یا۔ میں اوہناں نوں آکھیا کہ اوہ بھگت سنگھ نوں اپنا کیوں نہیں مندے جد اسیں تے اوہنوں اپنا قومی ہیر و نیا جولائی۔ اگست۔ ستمبر

ہویا اے۔ میں سنتالی وچ سیاسی لوڑاں نال بے عقل مجرمانہ ڈھنگ نال بھخائے گئے مذہبی پاگل پئنے تے حشی پئنے دا ذکر وی کیتا، جیہدے وچ ہر مذہب دے لکھاں بندیاں نہ دن جوگ مصیبتاں بھوگیاں۔

ماضی بھاویں ہٹھیا تے نہیں جاسکدا پر ایہدے توں گجھ سکھیا تے جاسکدا اے تے سرحد پار وسن والے پنجابی بھیناں بھراواں ٹوں میری ایہہ ای منت سی۔ گورنر خالد مقبول بڑیاں سمجھے والیاں گلاں کیتیاں تے ڈاکٹر امید کر ٹوں سراہیا۔ پروگرام مگروں ڈھیر سارے لوک میرے کوں آئے تے مینوں چھاپا کے ملے۔ ساڑی کلچرل سانجھ بارے میریاں گلاں اوہناں دے دل لکیاں سن۔ ڈنرتے میں پاکستانی دلتاں دے نمائندیاں نال ملیا۔ اوہناں وچوں چوکھے کر پچن سن تے پنجاب جاں ضلعی اسمبلیاں دے ممبر ہاں۔ پاکستان نے تحصیل توں قومی اسمبلی تیک اسمبلیاں دا اک نواں نظام بنایا اے۔ یقشنٹ جزل (ریٹائرڈ) ذوالفقار علی خان وی ایس موقعے تے موجود ہاں۔ اوه متروکہ املاک ٹرست بورڈ دے چیئر مین نہیں۔ ایہہ جاننا دلچسپ اے کہ پاکستان سرکار نے گنگارام فاؤنڈیشن تے دیال سنگھ ریسرچ اینڈ کلچرل فاؤنڈیشن ٹوں بناون دی منظوری پچھلے دو ورھیاں وچ ای دتی اے۔ گنگارام فاؤنڈیشن اگروال سٹریٹ، اگروال دھرم شala وچ بنی اے۔ دھرم شala دا مندا حال سی پر ہن ایہنوں ٹھیک کیتا جا رہیا اے۔ سکھ جتھے دے کھیں ممبر اوہناں دنماں وچ ایس دھرم شala وچ گلے ہوئے سن۔

وساکھی دے میلے دیاں تقریباں دیال سنگھ فاؤنڈیشن نے اچھے طور لہور کرائیاں تے اوتحے پاکستان سرکار اعلان کیتا کہ ٹیکسلا جاں ننکانا صاحب وچ گورو ناک یونیورسٹی بنائی جائی۔ گورنر پنجاب آپ وی میلے وچ آئے جتنے انڈین جنھا وی آیاں۔

میں 21 اپریل دوپہر اپنی واپس دلی فلاٹ تک لہور وچ ای رہنا سی تے میں اپنا ویلا چوکھے توں چوکھا فیدے وند ڈھنگ نال گزارنا چاہوندا ساں۔ میرا مقصد سی کہ میں لکھاڑیاں، عالماء تے اپنی سوچ دے بندیاں ٹوں ملاں تے تواریخی تھاواں ویکھاں۔ میں سبھ تھیں پہلاں پھر نُون والا کم کیتا۔ سبھ توں پہلاں لہور دے عجائب گھر گیا۔ ایتھے جس حصے سبھ توں باہلا مینوں آپنے آل پھکیا اوه ازادی دی تحریک دیاں بلیک اینڈ وائٹ تصویریاں ہاں۔ لہور وچ ایہہ ازادی دی تحریک سی، میرے لئی ایہہ رلی ملی تحریک سی۔ میں مہاتما گاندھی، جواہر لال نہرو، سجاش چندر بوس تے بلد یونگھ ورگے قومی جولائی۔ اگست۔ ستمبر

آگوں نال جناح، لیاقت علی خان تے خان عبدالغفار خان وغیرہ دیاں فوٹوں تکیاں۔ جناح دی پارسی تیوں رتی تے اوہناں دی دھی دینا دیاں مورتاں میرا دھیاں ہوں چھکیا۔ مُرڈ گندھارا آرٹ دا پورا سیکشن سی، جیہدے وِچ صوبہ سرحد دی بُدھ ریت دا آرٹ سی۔ ہُن سکھ آرٹ اُتے وی پورا سیکشن اے۔ پُرانیاں ڈیوڈھیاں وی اینیاں من چھکویاں سن کہ اوہناں نوں گھسا یا نہ جاسکدا۔

مشہور نیشنل کالج آف آرٹس عجائب گھر دے نال اے۔ پراوہ تاں میں فیروی ویکھ سکدا سی۔ میں کالج ولوں ہُنے ای چھاپیاں ترے کتاباں ڈیھیاں، دوسرگنگا رام تے بھائی رام سنگھ بارے ہاں۔ ایوں لگدا اے جیوں پاکستان تے خاص کر لہور اپنی ریت دا دھن بھاویں ہوئی پر کے پیریں سانبھ رہیا اے۔ ریت جیہڑی بھاویں اسلامی ناہی۔

بزار وچ دوپہر دی روٹی کھان لئی تھانوں چنگی رِدھی سبزی کدی نہ لھسی۔ نری سبزی نہ کھان آلیاں لئی لہور جنت اے جتھے انار کلی تے گولمنڈی دیاں فُوذ شریٹ پھر کے دو وجے باغ جناح دی شملہ پہاڑی اپڑے، جتھے رات دو وجے کلاسیکی موسیقی دا پروگرام چل رہیا سی۔ فریدہ خانم اوس ویلے اپنا گاؤں مکایا ہا۔ لہور کلچر ولوں اتنا جیوندا شہر اے جے بندہ حریان رہ جاندا اے۔ مینوں جے۔ این۔ یو وچ اپنی پڑھائی دا زمانہ یاد آ گیا۔ چدن اسیں کلاسیکی پروگرام سُفن واسطے راتیں چر کے مولنکر ہال جاندے ساں۔ دلی وچ اودہ دیلا گزر گیا پر لہور وِچ نہیں۔

شاہی قلعہ پھر ندا کوئی ایڈا سوا نہیں، ایہنوں ایڈا کوئی سانبھ کے نہیں رکھیا گیا پر رنجیت سنگھ دی سماڈھی جس ایس قلعے بہہ کے حکومت کیتی ایس قلعے دا سمجھو حصہ ای اے۔ انجے پنجویں گورو دا گوردوارا وی۔ کول ای مینار پاکستان اے جیہڑا 1947ء توں بعد بنیا۔ ایہدیاں کدھاں اُتے 23 مارچ 1940ء نوں پاس کیتی پاکستان ریزولوشن لکھی ہوئی اے ایہہ قرارداد اردو، پنجابی، انگریزی، تے بنگالی زبان وِچ گھدی ہوئی اے۔

بھگت سنگھ نال جویاں تھاواں ویکھناں لہور دی اک ہور چھک اے۔ پنجابی دے مشہور ترقی پسند کہانی کارز بیر نال میں بریڈلا ہال گیا، جیہنوں کہ ہُن کوئی کوئی جاندا اے۔ ہال دا ہُن مندا حال اے تے اتنے اک ٹریننگ سکول چلایا جا رہیا اے۔ اُنج لگدا سی کہ کدے ایہہ بڑی سوتھی عمارت ہووے گی۔ نیپہہ پتھر خوش قسمتی نال قائم اے۔ ازادی دی تحریک دے ایس ہیڈ کوارٹر دی پینہ 1900ء وچ سریندر ناتھ سین دھری۔ چنگا تے ایہہ اے جے ہندوستانی سرکار پاکستان سرکار تے بھار پاوے جے جولائی۔ اگست۔ ستمبر

ایں بلڈنگ ٹوں ورثہ میتھیا جاوے۔ لہور دالالہ لاچپت رائے ہال جیہدے چ ٹک وقت چندی گڑھ آلی مشہور دوار کا داس لاہبری وی رہی اے، ہُن پنجاب پلس دے فلگر پرنٹ بیورو دے قبضے و چ اے۔ میں او تھے نہ جاسکیا تے نہ ای میں اوہ نیشنل کالج لبھ سکیا۔ جتنے بھگت سنگھ 1922ء توں 1926ء تک پڑھدار رہیا۔ میں لہور نیڑے خواسیریاں پنڈ وی نہ لبھ سکیا جتنے بھگت سنگھ دا ٹبر کھیں سال رہیا۔

راوی دی کدھی تے اوہ تھاں وی نہ لبھی جتنے لالہ لاچپت رائے تے بعدوں بھگت سنگھ، راج گورو، تے سکھ دیو دیاں لاشاں سازیاں گھیاں تے بھگوتی چران وہرہ اپنی جان وی دیتی جدوں ٹھیٹ کرن لکھیاں بم پاٹ گیا۔ راوی سک گیا اے تے لوک آہدے ہن ایہہ ہُن نالہ بن گیا اے۔ اوہ ایہہ وی آہدے نیں کہ انڈیا راوی دا پانی ڈک لیا اے۔ پر سُند رداں دے قتل دی تھاں تے نال ای ڈی۔ اے۔ وی کالج دا ہوٹل مینوں سوکھے ای لبھ گئے۔ ایں تھاں وچ کوئی چوکھی تبدیلی نہیں آئی پر ڈی اے وی کالج تے ہوٹل ہُن گورنمنٹ اسلامیہ کالج تے ہوٹل بن گئے نیں۔ ایں۔ پی آفس ہُن وی اوہی اے جیہڑا سکاٹ دے زمانے سی۔ میں لہور جیل دے پھانسی گھاٹ آلی تھاں وی گیا جیہڑا ہُن ڈھاہ دیتا گیا اے تے اوہدی تھاں شادمان چوک جاں فوارہ چوک بن گیا اے۔ ایہہ ہُن رہائشی کالونی اے تے جیل جاں ایہدی تواریخ دا کوئی نشان نہیں جتنے سینکڑے ازادی دے مجاہد پھاہے گئے۔ پاکستان دے جمہوری کاے 23 مارچ ٹوں شادمان چوک اکٹھے ہو کے موم بتیاں بالدے نیں۔ ایں تھاں دی تریخ بارے ایتھے اک تختی جاں پتھروی لاونا چاہندے نیں۔ بھگت سنگھ جدوں روپوش سی تے اوہ لہور دے کئی گھر اس وچ رہیا جیہناں بارے لوک اج وی گل کر دے نیں۔ اک گھر جیل روڈتے وی دیا جاندا اے۔ پنجابی دے مشہور لکھاری نجم حسین سید جیل روڈتے رہندے نیں پر اوہناں ٹوں اوں گھر بارے کوئی پتہ نہیں۔ میں بھگت سنگھ دی جمن بھوئیں وی گیا جیہدے لئی میرے کجھ نویں مقامی سجن کار دا بندوبست کیتا تے پہلے ایں وارث شاہ دے مزار جنڈیا لے شیر خان گئے۔ ایں مشہور قصہ شیخوپورے وچوں لفکھے تے مینوں ڈوروں ہرن منار وکھایا گیا جیہڑا شہزادہ سلیم دے شکار دوران مارے جان والے ہرن دی یاد وچ بنائی گئی اک سوتھی تھاں اے۔ وارث شاہ دے مزار جانا اک عجیب تجربہ سی۔ ایتھے ہر سال ہیر پڑھن دا مقابلہ ہوندا اے۔ جنڈیا لے توں ایں نکانہ صاحب گئے۔ ”اج آکھاں وارث شاہ ٹوں“ گا کے شروع کیتا جاندا اے۔ جنڈیا لے توں ایں نکانہ صاحب گئے۔ ایہہ اک چھوٹا جیہا قصہ اے پر ایتھے آن جان آلی سڑک بہوں ڈی اے پاکستان آپنیاں سڑکاں جولائی۔ اگست۔ ستمبر

تے کافی دھیان دتا اے تے لہور توں پشور توڑی اپنے موڑوے بارے ٹھیک ای مان کردا اے۔ پر ریلوے سروس ولوں ایہہ دلیں کجھ پچھے اے۔ نکانہ صاحب وچ وڈے گوردوارے سمیت انھوں گوردوارے نئیں۔

فروری 1921ء وچ گوردوارے، مہنگا دے خلاف مورچہ لگا جیہڑے انگریز دے تھا پڑے تے ایس پاک تھاں توں پلیت کردے پئے سن تے اوہناں گوردوارہ چھڈن توں پہلاں دوسو سکھ مار گھتے۔ گوردوارے دے اندر شہید جنڈاے جتھے اک احتجاج کرن والے پھمن سنگھن نوں جیوندے ساڑھے دتا گیا۔ نکانے دے پہتے گوردوارے گورو نانک دے بالپن دے واقعیاں بارے ہیں۔ کتھے اوہ جئے، کتھے اوہ کھیڈے، کتھے پڑھے وغیرہ۔ میں اپنے مسلمان بجاں نال لنگر کھاہدا جیہڑے لہوروں میرے نال آئے ہن۔

نکانیوں، جنڈیا لے سدھا راہ اے۔ پر کجھ کلو میٹر سڑک دا ٹوٹا ہوں خراب سی۔ جڑا نوالہ جیہڑا اک تحصیل ٹاؤن اے لگھ کے اسیں چک نمبر 105 جان آلی سڑک تے آ گئے۔ ایس توں پہلے کہ اسیں کے توں راہ پچھدے ساڑے لئی اک چنگی خبر اڑیک رہی سی۔ سڑک تے اک ٹین دا بورڈ لگا سی جیہدے اُتے جیل دے سریاں پچھے بھگت سنگھ دی مورت پینٹ کیتی ہوئی سی۔ فیصل آباد (لائل پور) دے کے جیپر سنگھ ایہہ بورڈ لایا سی تے اُتے اپنا ای میل ایڈریس وی دتا سی۔ ساڑا کم سوکھا ہو گیا۔ جدوں اسیں ایہہ بورڈ پڑھ رہے ساں آسے تے کجھ لوک ساڑے نیڑے آ گئے تے بھگت سنگھ وچ ساڑی وچپی وکیھ کے سانوں اوہدے پنڈ داراہ دیا۔ کے مشورہ دتا جے پنڈ جان توں پہلاں سانوں نیڑے ای اک فرhan خان نوں ملنا چاہیدا اے۔ پتہ لگا بھی فرhan بیاسی ورہیاں دا اک ریٹائرڈ ایکسائز افسری تے اوس اپنی فیکٹری دا ناں گلاب فارم رکھیا ہویا سی جیہدے بورڈ اُتے بھگت سنگھ ٹاؤن، وی لکھوا یا ہویا اے۔ اوہ لاگے ای چک نمبر 107 پھان کوٹ دا سی۔ اسیں اوہدے کول اپڑے تے اوس سانوں کھڑے مٹھے جی آیاں آ کھیا۔ اوہدی بیٹھک وچ فریم وچ گلی بھگت سنگھ دی اک بلیک اینڈ وائٹ مورت سی۔ فریم دا شیشہ لٹھا ہویا سی۔ ہیئت والی مشہور مورت سی، فرhan خان بھگت سنگھ دے ٹبر بارے گل بات ہوں خوش ہو کے کر رہیا سی جدوں بھگت سنگھ شہید ہویا ااووں فرhan خان صرف چنچ ورہیاں دا سی تے بھگت سنگھ دے فکے ویر جیہناں دے ناں اوہ بھل گیا سی اوہنوں ملدے رہندے سی (ظاہراے اوہ کلپیر سنگھ تے کلتار سنگھ دی گل کردا پیاسی)۔

اوہ بھگت سنگھ دا ایڈا چاہن آلا سی کہ میں اوہنوں اوہدیاں لکھتاں دی اک کاپی دینا چاہندا سار پر میرے کول واڑھو کاپی نہیں سی۔ میں لیفت ورڈ تے این - بی۔ اُن دیاں انگریزی وچ ہئے ای چھاپیاں کجھ کاپیاں لئیاں ہویاں سن۔ فرhan ساڑے کوں گھٹوگھٹ اک گھنٹے لئی ایہہ منگ کے ایہدی فوٹو کاپی کروالئی۔

اسیں ایہہ ویلا بھگت سنگھ دے گھر گواریا۔ فرhan دے بندے نال چک نمبر 105 گئے۔ سڑک بہوں چنگی نہیں سی۔ جدوں اسیں اوتحے اپڑے تے ایہہ اوہ پرانا گھر نہیں سی تے تن ورک بھراں کے اتھے رہنداے سن۔ پاکستان وچ وی ورک، رندھاواے، سہگل، بھٹی، چیمے، وڑیچ، گل تے سندھو وغیرہ اتنے ای ہونے نیں چھنے ساڑے مئے چڑھدے پنجاب وچ۔ ایہہ گھٹوگھٹ چار کنال دار قبہ اے جتھے تن بھراواں، اقبال ورک، صادق ورک تے مشتاق ورک دے ٹبر رہنداے ہاں، جیہناں نوں ونڈ مگروں ایہہ الاث ہویا سی۔

اوہ امبر سردارے ورک پنڈ توں آئے سن۔ ہتھاں وچوں صادق گزر گیا ہویا اے پر اوہدا ٹبر اتھے ای رہندا اے۔ جدوں اسیں اوتحے اپڑے تے کجھ سوانیاں چلھے کول کم کر رہیاں سن۔ بعدوں اسیں مشتاق ورک دے پتر اختر ورک نوں ملے جیہڑا فیصل آباد وچ وکیل اے۔ اوہنے دیا کہ صرف گھر ای نہیں اوہناں بھگت سنگھ دے باپوکش سنگھ دا 17 کلے امبان دا باغ وی لیا سی، جدوں زمیندی قیمت بارے پچھیا تے اوہنے دیا ہئی، ہن ایہدی قیمت چھ لکھ فی ایکڑ اے جیہدا مطلب اے کہ ایہہ ہن اک کروڑ توں ودھ دا اے۔ بھاویں چک 105 وچ بھگت سنگھ کیاں دے باغ دا سانوں پہلوں پتہ نہیں سی پر ایہہ ساڑے لئی کوئی ایڈی اور پری گل نہیں سی۔ جس نجح کرتا رہنگھ سرا بھائوں پچاہ دین دا فیصلہ کیتا سی اوس صاف لکھیا سی کہ کشن سنگھ (بھگت دے پیو) نے 1914 جا 1915ء وچ غدر پارٹی لئی اک ہزار روپیہ (جیہڑا اجوکا لکھ سمجھو) چندہ دتا سی۔ بھگت سنگھ تے اوہدے ٹبر دی کہانی بہوں من کھپویں ہو جاندی اے کیوں جے اوہناں لئی قوم نال جوٹ جیون دے سکھ توں ودھی۔ ایس لئی ایہہ گل عجیب نہیں لگدی کہ پشاور یونیورسٹی وچ پولیٹیکل سائنس دا پڑھیاں وقار احمد بھگت سنگھ دے موہ پاروں صرف اوہدے بارے ہور جانکاری لین لئی مینوں ای میل تے رابطہ کردا اے، جدوں تک میں لہور رہیا اوہ مینوں فون کردا رہیا۔ اوہنوں آس سی کہ اوہ مینوں پشور ملے گا کیوں جے پشاور یونیورسٹی ٹھپر ایسوی ایشن میرے پشاور آؤں لئی ویزے دی اجازت لئی بہت کوششاں کر رہی سی۔ اسیں کجھ جوالی۔ اگست۔ ستمبر

عرصہ پہلے ای پشاور یونیورسٹی ٹھپر ایسوی ایشن دے وفدؤں جے۔ این۔ یو وچ جی آیاں ٹوں آ کھیا
کی۔

میرے لہور ہوندیاں ای ڈان دے کالم نگار رضا فیض نے وی مینوں ای میل تے رابطہ کیتا۔ اوہ
ڈان وچ ریویوئی بھگت سنگھ دی ”جیل نوٹ بگ تے ڈوجیاں لکھتاں“ دی کاپی چاہوندا سی، جیہڑی
میں اکٹھی کیتی سی تے تعارف لکھیا سی تے لیفت ورڈ نے ایس 23 مارچ ٹوں چھاپی سی۔ فون تے کئی
واری گل بات کرن توں وکھ میں لہور وچ اوہدے لئی اک کاپی مجدہ دی۔ رضا کراچی وچ بھگت سنگھ
بارے گل بات کراونا چاہوندا سی۔

لائکپور انگریز افراد اک ویتروں شہر وسا یا سی۔ ایس علاقے دی زمین بڑی زرخیز اے تے
پنجاب دے ڈوجے علاقوں دے کساناں ٹوں اتنھے زمیناں خریدن لئی ہلاشیری دیتی گئی سی۔ انج ای
جوں پنجابی کسان ترائی دے علاقے زمیناں خریدن گئے آہن۔ ولچپ پ گل اے ہئی زیادہ تر دوآبہ
توں لوک اوتھے گئے۔ اوہناں ٹوں چک نمبر نواں دے پنڈاں چ زمیناں الٹ کیتیاں گھیاں۔
استھے آؤن آلے لوکاں چک نمبر دے نال اپنے پچھلے پنڈاں جاں علاقوں دے ناں لائے۔ ایس لئی
چک نمبر 65 مکن پوراے تے چک نمبر 67 گڈڑ پنڈی، چک نمبر 104 سمراسداؤندیا اے۔ چک نمبر
105 بانگے اے (دوآبہ دے بانگا توں) چک نمبر 106 کھڑلا اے۔ چک نمبر 107 پٹھان کوٹ اے
تے چک نمبر 109 بجا جاں والا اے تے انجے ای ہور وی نیں۔ ایہہ ناں ونڈ توں مگروں وی چلدے
پئے نیں۔ سانوں دیا گیا کہ 1965 توں پہلوں کافی گھلھ سی تے کہیں لوک ایہہ تھاواں ویکھن
آؤندے رہندے سن۔ 1965ء مگروں سختی ہو گئی تے ہمن کجھ سالاں توں فیر کجھ کھلھ ہوئی اے تے
لوک ایہہ تھاواں ویکھن مڑ آؤندے پئے ہن۔ اوہناں موجب پچھلے سال کینیڈا وسیاں پنجابیاں دی
پوری بس استھے آئی سی۔

ونڈ مگروں لائکپور دا ناں وٹا کے فیصل آباد کر دتا گیا تے ایہہ ٹیکٹائل ائڈسٹری دا گڑھ بن گیا۔
ایہہ ہمن لہور تے کراچی توں بعد پاکستان دا تریجہ وڈا شہر بن گیا اے، پر خورے ایس شہرنوں لدھیانے
والے مسئلے ای جرنے پئے۔ فیصل آباد دا کپڑا ایشیا دی مارکیٹ وچ چنگا گنیا جاندا اے۔

چک نمبر 105 توں اسیں فیصل آباد گئے۔ ہمن رات ہو چکی سی۔ کجھ چر بعد اسیں موڑوے
راہیں تقریباً دو گھنٹے وچ فیصل آبادوں لہور آ گئے۔ ساریاں گڑیاں موڑوے چڑھن دی اجازت نہیں
جولائی۔ اگست۔ ستمبر

ایں لئی ٹریک تیز، اکسار تے محفوظ اے۔

میں گھوٹ ٹیکسلا تے اسلام آباد ضرور جانا چاہندا ساں پرویلا گھٹ سی تے میں اجے لہور وچ وی لوکاں نوں ملنا سی۔ ایں لئی میں باقی دیہاڑے لہور ای رہیا۔ میں فائیو شار ہوٹل توں بعد وکھو وکھ تھاواں تے شفت ہوندا رہیا۔ اک رات میں کجھ نوجوان پڑھیاراں نال گزاری جیہناں چوں اک عمران گورنمنٹ کالج ننکانہ صاحب وچ اردو پڑھاؤنداسی۔ اک رات میں اک این۔ جی۔ او ”ساوتھے ایشن پارٹر شپ“ دے گیست ہاؤس گزاری جیہناں اپنے شاف تے کھو جکاراں نال گل بات دے بندوبست وی کیتا۔ ایہدے ڈپٹی ڈائریکٹر عرفان مفتی اک شام مینوں بکھے شاہ دے مزار قصور لے جان دی آفر کیتی۔ ایہہ اک چنگی دعوت سی جیہڑی میں خوشی نال من لئی۔ بھاویں قصور آلی سڑک بن رہی سی تے سفر خواری ای سی تے اسیں 60 کلومیٹر دا سفر کارتے سمجھوتے گھٹیاں چ کیتا۔ مزار دے ماحول نے ایہہ سارا بھلا دیتا۔ رات دے تقریباً 11 وجے سن تے مزار لوکاں نال بھریا ہویا سی جیہڑے مزار دے اندر تے باہر نج گا رہے سن۔ لوک پھل چاڑھ رہے سن پر عورتاں نوں قبرتے جان دی اجازت نہیں سی۔ اوہ پھل مجاوروں دیندیاں تے باری چوں اندر جھاتی مار لیندیاں۔ ایہہ بکھے شاہ آلی گل نہیں سی پر باقی سارا بکھے شاہ آلا ای رنگ سی۔ بندے تھمر درگے لوک رقص کر رہے سن تے بہت مٹھے سُراں تے دل وچ کھب جان آلی آواز وچ بکھے دیاں کافیاں گا رہے سن۔

ننکانہ صاحب تے وارث تے بکھے دے مزار ویکھن تے ہر طرح دے بندیاں نال گل بات کر کے مینوں انج لگا جیوں ونڈ نے پنجابی کلپر دی کھلھٹوں بے جان کر چھڈیا اے۔ دوہاں پاسے پنجابی اک ڈوچے دی عجیب جیہی سک رکھدے نیں، جیہدا پتہ مینوں لہور وچ لگا۔ دوویں پاسے ڈوچے پاسے دی تھوڑ دسدي اے تے دوویں پاسے اپنے نوں ڈوچے پاسے ہناں پورا نہیں سمجھدے۔ دوہاں پاسیاں دی اک ڈوچے لئی کچھ (لہندے پنجاب وچ خورے چوکھی) اوس تہذیبی نقصان بارے ہوں کچھ دسdi اے جیہڑا ہندوواں، مسلمان تے سکھاں دے اک کلپرل یونٹ دی بلکل بے سُری تقسیم پاروں پنجاب دے دوآل حصیاں بھکتیا اے۔ ونڈ جیہڑی سیاسی طاقت لئی خالص سیاسی وجہ توں کیتی گئی۔ میرا خیال اے بنگالی تے پنجابی بارڈر دے ہر پاسے دے سیاستدانوں توں رو رہے ہونے نیں، جیہناں سیاسی طاقت لین لئی اوہناں دے کلپرل یونٹاں نوں قربانی دا بکرا بنایا۔

ایدھر لا پنجاب انڈین پنجاب توں تقریباً تین گنا وڈا اے۔ ایدھر لے پنجاب دی ابادی 9 کروڑ جوالی۔ اگت۔ ستمبر

اے جیہڑی ایس دلیں دی گل ابادی دے ادھ توں چوکھی اے۔ ایہہ صحیح اے کہ پنجابی زبان تے ادب پنجاب دے انڈین حصے وچ چوکھے پنگرے ہن پر پنجابی کلچر پاکستانی پنجاب وچ چوکھا جیوندا دسدا اے۔ پنجاب دے کلچر بارے ایہہ کھج کہ ایہہ صرف واہی بھی دا کلچر اے ونڈ مگروں انڈین پنجاب توں آئی اے۔ جتنے کوئی اپنی پیدھی رہتل نہیں بن سکی جد کہ لہور ہمیشہ اکٹھے ہندوستان دے وڈے رہتلی شہراں وچوں اک رہیا اے۔ ایہہ رویت اجے وی لہور وچ جیوندی اے۔ ونڈ مگروں لہور نے بڑی ترقی کیتی تے ایہدی ابادی اک کروڑ دے نیڑے اپڑ گئی اے۔ ونڈ توں پہلاں لہور تے امبرسر اکوجیدے جوڑ دیں شہر سمجھے جاوندے سن۔ ونڈ مگروں مذہبی حوالے نوں چھڈ کے امبرسر سنگو گیا اے تے ایس اپنی شان گواہی اے۔

میں اندرون لہور گھم کے ایہدے مشہور باراں دروازے نہ ویکھ سکیا۔ لیش پال اپنے وڈے تواریخی ہندی ناول ”جھوٹھا سچ“، وچ شاہ عالمی دروازے (جتنے 1947ء وچ بدترین مذہبی فساد ہوئے) موچی گیٹ، بھائی گیٹ، ہاتھی گیٹ تے (جلندھر دے دو موریا پل ورگے) دو موریہ گیٹ نوں بڑا سوہنا بیان کیتا اے۔ میرے آخری تن دن پنجاب یونیورسٹی لہور دے گیٹ ہاؤس گزرے تے مینوں پنجاب یونیورسٹی چنڈی گڑھ وچ 1971-1972ء دا اپنا پڑھائی دازمانہ چھیتے آ گیا۔ نیو کیمپس دی نکنی جیہی مارکیٹ وچ کجھ چندی گڑھ مارکیٹ ورگا ای رنگ اے۔ پر چندی گڑھ مارکیٹ چوکھی ترقی یافتہ اے۔ ہوشل جتنے میں سورے چاء ناشتہ لیا تقریباً پنجاب یونیورسٹی چنڈی گڑھ دے ہوٹل اس ورگے ای نہیں۔ ونڈ مگروں یونیورسٹی دا نام بدل کے ”یونیورسٹی آف پنجاب لہور“ رکھ دتا گیا پر لاہوری تے کیفے ٹیریا ورگیاں عمارتاں تے پرانا نام ”پنجاب یونیورسٹی لہور“ ای نظر آؤندی اے۔ چڑھدے پنجاب وچ یونیورسٹی دے سپلینگ پنجاب یونیورسٹی لہور توں نکھیڑن لئی PANJAB کر دتے گئے۔ اولڈ کیمپس وچ اور نیشنل کالج جتنے، اردو، فارسی، پنجابی تے ہُن اک واری فیر ہندی ڈپارٹمنٹ ہن جانا وی دلچسپی۔

پنجابی ڈپارٹمنٹ دے دفتر وچ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ جاں بھائی سنتو کہ سنگھ توں سادھو دت سنگھ توڑی دے ناں ویکھ کے وی اک عجیب احساس ہویا۔ پنجاب یونیورسٹی دا پنجابی ڈپارٹمنٹ 1879 دا قائم اے جیہدا خورے ایس پاسے دے پنجاب وچ پتہ ای نہیں۔ پنجاب یونیورسٹی دے ہندی شعبے وچ اکو ٹیچر جیہڑی کہ عارضی طور تے کم کر رہی اے، اوہ پنجابی یونیورسٹی پیالہ دی میری سٹوڈنٹ جولائی۔ اگست۔ ستمبر تاہی سانجھ

نکلی۔ اوہ شبئم ریاض اے جیہڑی ویاہ مگروں پٹیالیوں ایم اے کرن توں بعد مایر کوٹھلہ توں لہور آ گئی۔ لہور اپنے تعلیمی اداریاں پاروں وی مشہور اے۔ پرائیوریٹائزیشن دے اٹھے چڑھ کے ہن 25 یونیورسٹیاں صرف لہور وچ نیں جیہناں وچ اک زنانہ یونیورسٹی وی اے۔ گورنمنٹ کالج وی ”گورنمنٹ کالج یونیورسٹی“، دے عجیب جیہے نال نال یونیورسٹی بن گیا اے۔

لوکاں ٹوں ملنا بڑا بھروں تجربہ سی۔ میرے کول پہلے ای کھیں رابطے تے ریفرنس سن۔ میں مشہور شاعر فیض احمد فیض دی دھی سلیمہ ہاشمی ٹوں ملنا چاہنداسی۔ اوہنے تے فقیر عزیز الدین جیہڑے دو دیں مشہور آرٹس تے آرٹ سکالر نیں ہئے ای اک سینما دے سلسلے وچ پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ دے فائن آرٹ ڈپارٹمنٹ دا دورہ کیتا سی۔ تے مڈاک شام میں ماڈل ٹاؤن وچ ہاشمیاں نال اوس گھر وچ گزاری جتھے کدی فیض رہنداسی۔ سلیمہ ہاشمی مشہور نیشنل کالج آف آرٹس دی پرنسپل دے طور توں ریٹائر ہو کے اج کل بیکن ہاؤس یونیورسٹی لہور وچ Visual Arts دی ڈین اے۔ اوہدا بندہ شعیب ہاشمی اکنامکس دا ریٹائرڈ پروفیسر تے کجھ اخباراں دا کالمنش اے تے اک ہس ملکھ بندہ اے۔

اوہناں دی دھی دا نال میرا تے دوہتری دا نال عانیہ اے۔ سلیمہ دیسا کہ فیض نے سانڈرس تے فارنگ دی اواز سُنی سی کیوں جے اوہ اوہ دن ڈی۔ اے۔ وی کالج دے کدھرے نیڑے سی۔ ایہہ گولیاں پاکستان دے مشہور کیمونٹ آگو مظہر علی خان نے وی سُنیاں سن۔ ایہہ گل اوہدی بیوی تے مشہور لکھاری طارق علی دی ماں نے وی کنفرم کیتی، جیہنوں میں اوہدے گھر جا کے ملیا تے بھگت سنگھ دیاں لکھتاں پیش کیتیاں۔ طاہرہ اوہناں لوکاں وچوں اے جیہڑے پاکستان وچ بھگت سنگھ دی یاد مناؤندے نیں۔

82 سالاں دی طاہرہ مظہر علی تے سلیمہ ہاشمی پاکستان دی جمہوری لہور وچ ایکٹو نیں۔ سلیمہ میرے اوتحے ہوندیاں زنانیاں دے اک جلوس وچ گئی۔ کہے دھڑے دے کامیاں ٹوں پاکستان وچ عام زبان وچ سُرخے آکھیا جاندا اے۔ لہور دے اک ترقی پسند پبلشر تے کتاباں وچن والے ادارے فلشن ہاؤس تے مینوں سبوں انج دا اک سُرخا مل گیا۔ فلشن ہاؤس نے اردو تے انگریزی وچ مشہور تاریخ دا ڈاکٹر مبارک علی دیاں سمجھے کتاباں چھاپیاں نیں۔ میں لہور وچ ونڈن لئی بھگت سنگھ تے ڈاکٹر امید کردے کجھ فوٹو کارڈ لے گیا سی۔ میں اوہناں چوں اک کارڈ فلشن ہاؤس دے مالک ٹوں جوالی۔ اگست۔ ستمبر

دتا تے او تھے اک بزرگ بندے وی اک کارڈ دی فرماش کیتی۔ فیر اوہنے اپنا تعارف کرایا اوہ کمیونسٹ پارٹی آف پاکستان دا کاما اسلم رحیل مرزا سی۔ اوں دیسا کہ اوہ ہر سال بھگت سنگھ دیہاڑ مناؤندے نیں۔ اجکل پاکستان وچ کمیونسٹ پارٹی تے کوئی پابندی نہیں پر کھبیاں وچ آپ ای ہن کوئی ساہ سست نہیں رہ گیا۔ ایہہ کمیونسٹ پارٹی دے نال نال نیشنل درکرز پارٹی، مزدور کسان پارٹی تے لیبر پارٹی ورگیاں دھڑیاں چونڈے ہوئے نیں۔ کمیونسٹ پارٹی حیدر آباد سندھ وچ کافی تگڑی اے۔

کمیونسٹ لہر دے شروع بارے میں پروفیسر منظور احمد، پروفیسر عزیز الدین احمد تے تحسین احمد کولوں بڑیاں گلاں سُدیاں، جیہڑیاں زیادہ تر سچیاں سن۔ مینوں تحسین ایس محفل وچ لیا یا سی۔ بیاسی ورھیاں دے منظور احمد نوں اوہدے بیلی گاندھی دا من آلا سمجھدے نیں۔ بھاویں کوئی وی اوہدی گاندھی دی حمیت ٹوں ٹھیک نہیں مندا پر ہر کوئی ایس ہنس مکھ تے نرم بندے نال پیار کردا اے۔

میں لہور دے اک صنعت کار پران ناتھ سیٹھ دی بڑی من کچھویں کہانی سُنی، جیہنے 1947ء وچ لہور چھڈن توں انکار کر دتا سی۔ پران ناتھ سیٹھ لالہ ہری کشن لال دا جوائی سی جیہڑا فضل حسین دی حکومت وچ پہلی واری وزیر بنیا۔ پران سیٹھ ٹوں 65ء دی جنگ وچ تھوڑے عرصے لئی گرفتار کر لیا گیا۔ اوہ کجھو میلے لئی اندھیا آیا تے بمار پے گیا۔ اوہنے اعلان کیتا کہ اوہ لہور پناہ نہیں رہ سکدا۔ اوہ لہور پرت گیا تے ول ہو گیا۔ مشہور لکھاری سجاد ظہیر جیہڑے 47ء وچ کمیونسٹ لہر آر گناہ کرن پاکستان گئے اپنی روپو شی دے زمانے ناں بدل کے پران ناتھ دے گھر لئے رہے۔ اک واری پلس نے سجادوں پھرلن لئی پران ناتھ دے گھر چھاپا ماریا۔ سجاد تے نکل گیا ہو یا سی پر پران ناتھ جیہدیاں عادتاں پرانے خاندانی لوکاں والیاں سی پلس تے بہوں اوکھا ہو یا کہ اوہناں پناہ دے اوهدے گھر چھاپا کیوں ماریاں کیوں جوڑی آئی جی اوہدا یاری تے فیر اوہنوں دیسا گیا کہ جیہڑا پروفیسر اوں اپنے گھر دی انیکسی وچ رکھیا ہو یا اے اصل وچ کمیونسٹ لیڈر اے۔ ایہہ اوہ دن سن جدوں ساحر لدھیانوی وی پاکستان کمیونسٹ پارٹی چ کم کرن آیا تے لکھاری احمد را ہی کول رہیا۔

میں ایہناں بابیاں توں ونڈ توں پہلے تے مگروں دیاں کہانیاں سن کے بڑا سوا دلیا۔ ڈاکٹر مبارک علی ٹوں مل کے بہت سکھیا، جیہڑا جناح بارے وی چ بول کے لوکاں دی ناراضگی سہہ سکدا سی۔ پاکستان دے پہلے فوٹو جرنلسٹ اٹھانوے ورہیاں دے ایف۔ ای۔ چودھری نال ملاقات وی بہوں من کچھویں سی۔ چودھری نے فیض احمد فیض نال وی کم کیتا سی جیہڑا ٹریبون دی تھاں ملن والے جوالی۔ اگست۔ ستمبر

‘پاکستان ناگزیر، دا ایڈیٹریسی۔

پاکستان دے شروع دے لیڈر اس دے فوٹو ایف۔ ای۔ چودھری اک کرسچن مجھکے۔ ایہہ اوہی اے جس سنٹرل جیل لاہور دے فوٹو وی مجھکے۔ جد 1960ء وچ ایہہ ڈھائی جا رہی سی۔ اوہدے کوں فوٹواں دی فائل اے جیہدے وچ اوس پھانسی گھاٹ دی فوٹو وی اے جتھے بھگت سنگھ، سرا بھاتے ہور کھیں ازادی دے مجاہد ٹنگے گئے۔ میں اپنے عام کمرے نال ایہناں فوٹواں دی فوٹواں مجھکنے دا حیلہ کیتا پر ایہہ ہونہ سکیا۔ پر میرے خیال وچ کجھ دیہاڑے پہلوں ای دلجمیت آمی نے اپنے ویڈیو کمرے نال ایہہ فوٹواں محفوظ کر لئیاں ہاں۔

چودھری اپنے پتر جیہڑا کہ لاہور دے اک کرسچن سکول دا پرنسپل اے نال رہندا اے تے اوہدے نال گل کرن دا بڑا سواد آؤندا اے۔ چودھری دی خواہش کیہے اے؟ اوہ ونڈ توں پہلوں دے اپنے بجانا نوں ڈھونڈھنا چاہندا اے جیہڑے بہتے فوٹو گرافر سن تے ولی سدھار گئے۔ اک دا ناں اوس دیاسی: سی ایل سمرنی اینڈ کمپنی تے دوچے داشنکر داس اینڈ کمپنی۔ ایس ٹبر دے ترے بھرا ہاں۔ سُندر داس، ہر لیش تے جگد لیش اک فوٹو گرافی کر داتے دوچے کوئی ہور کم۔

چودھری اپنی جوانی دے قصے سناوندنا اے۔ جدوں لاہور وچ ہندو، سکھ، مسلمان تے کرسچن ڈکاندار اس رل مل کے رہندا ہے آہن تے اوہناں دے ڈوگھے یانے ہاں۔ بہتیاں یاداں لاہور وچ ابجے وی ہیں تے اگلی پیڑھی نوں وی جا رہیاں نہیں، جیہناں ایہہ گلاں اپنے وڈکیاں توں نہ یاں سُنیاں ای نہیں۔

لہھیانے توں آیا اک پٹھان ٹبر دا منڈا میرا واہوا بھن بن گیا۔ اوہ ہوٹل وچ ویٹری تے اپنے وڈکیاں دے لہھیانیوں آؤن دی گل کردا ایڈا جذباتی ہو گیا کہ اپنا موہ دن لئی پیسٹری تے پھلاں دی بھری پوری ٹوکری لے آیا۔ اکھے ”آپ ہمارے مہمان ہیں“۔ ایہہ ورتارا لاہور اتنا عام اے جے بندہ شرمندہ ہو جاندا اے جے اسیں بارڈر پاروں آیاں دی اتنی محنتی تے سیوانہیں کر دے چتھی لاہوری کر دے نہیں۔ ہور وی کئی گلاں نہیں، جیوں جمعے نوں جیل روڈ تے نجم حسین سید دے گھر نگت وچ رلنا۔ ویہیاں توں کجھ ودھ سکا لرتے لکھاری جیہناں وچ چار پیٹھ زنانیاں وی نہیں ہر جمعے نماشیں اوتحے اکٹھے ہو کے گربانی پڑھدے نہیں تے نجم اوہدی تشریع کردا اے۔ فیر اوہ کٹھے شام دا کھانا کھاندے نہیں تے نکھڑ جاندے نہیں۔ نجم اپنیاں ترقی پسند لکھتاں پاروں چڑھدے پنجاب وچ وی جانیا جاندا جوالی۔ اگست۔ ستمبر

اے۔ بجم اوہ بندہ اے جس 2004ء وچ ”شروعی پنجابی ساہتکار (وڈیشی) ایوارڈ“، لین توں نہ کر دتی سی۔ اوس ویلے عالمی پنجابی کانفرنس، لئی پاکستانی پنجاب دے وڈے وزیر پرویز الہی وی پیالہ یونیورسٹی آئے ہوئے سن۔ انکار صرف اصولاں دی بنیاد تے سی، ہور کوئی وجہ نہیں سی۔ بجم دی بیوی شمینہ صوفی کلام بھوں سوہنا گایا اے۔ لہور بارے بندہ ساری عمر گلاں کر سکدا اے پر میں اک عجیب اتفاق تے کہانی مکاؤ ناں۔

نواب محمد احمد خان بھگت سنگھ تے اوہدے سنگیاں دے خلاف لہور سازش کیس وچ سرکاری گواہ سی۔ اوہ پاکستان وچ آزری می محضیت دے عہدے تک اپڑیا۔ ستر دے دہاکے وچ اوہ اوے شادمان چوک وچ قتل ہویا، جتنے بھگت سنگھ پھاہے لگا سی۔ اگلا اتفاق ایہہ سی کہ ذوالفقار علی بھٹو نوں ضیاء الحق ایسے نواب دے قتل وچ پھسا کے 1979ء وچ پنڈی جیل وچ پھاہے لا دتا۔ اج ہر پاکستانی مندا اے جے ضیاء الحق دے گیاراں سال پاکستان دی تواریخ دا سبھ توں کال زمانہ سی۔ دو جے فوجی آمراں ایوب خان، یحییٰ خان تے پرویز مشرف نالوں وی بھیڑا۔ ضیاء شاہی نے پاکستانی سماج دا سیکولر، لبرل تے جمہوری تانا بانا ادھیڑ کے رکھ دتا تے اوہنوں اپنے جمہوری حقاں نوں واپس لین لئی اک لمبی لڑائی وچ سُٹ دتا۔ ایس ویلے پاکستانی سماج جاگ پیا اے تے ضیاء شاہی دے زہر دے اثر توں نکلن دی کوشش کر رہیا اے تے ساڑی خواہش تے آس اے جے اوہ ایہدے وچ کامیاب ہو جاوے۔

ترجمہ: ثناء اللہ گوندل

بولیاں دے وٹاندرے: پنجابی بولی رائیں

(نوٹ: ایس لکھت وچ انگریزی لفظ لینگوچ Language دا پنجابی التحا زبان دی تھاں بولی کیتا گیا اے)

جھات: ہتھلا کھونج پرچہ اسلام آباد (پاکستان) دے پنجابی وسیکاں دی ماں بولی دے وٹاندرے (یا بدلن) بارے ہے۔ پرچہ وچ ایہہ کھونج لاون دی کوشش کیتی گئی اے پئی پنجابیاں دی ماں بولی دے وٹاندرے دا سبب کیہا اے۔ باقی شہراں وچ وی پاکستانی پنجابیاں وچ اوہناں دی ماں بولی پنجابی دی ورتوں کیوں گھٹ رہی اے۔ ایس کھونج دا مواد لوکاں نال گل بات تے انٹرویو کر کے اکٹھا کیتا گیا اے۔ ایس کھونج دا اک سڑھہ ایہہ ہے پئی پاکستان دے ساریاں وسیاں تے وستیاں وچ ساریاں دیسی بولیاں اُتے عام طور تے پر پنجابی بولی اُتے خاص کر کے کھیاں ونڈاں دا دب دبا، سختی تے بھاراے جیس پاروں پنجابی لوک اپنی ماں بولی چھڈی جاندے نیں تے ایہدی تھاں پاکستان دی قومی تے سرکاری بولی اردو لئی جاندی اے۔ ایس کھونج نے ایہہ وی دس پائی اے پئی پنجابی بولی دی ہوند تے ورتوں نوں سحری تازی تے چیوندی رکھن لئی ہور چوکھی دیر کیتیوں بغیر پکے، پیدھے تے سکے وند آہر کرن دی اچھی تے سخت لوڑاے۔

1۔ کھونج دا مقصد تے مطالعے دی گوہ:

چچھلی صدی دے جھنکر دے اؤھ وچ کئی عالماء دا دھیان بولیاں دے وٹاندرے جیہے مضمون ول گیا تے اوہناں ایس وچ گھمھ کے ڈچپی لینا شروع کر دی۔ ہتھلے مطالعے دا مقصد پنجابیاں وچ اوہناں دی ماں بولی پنجابی دے وٹاندرے بارے جانا سی۔ ایس لئی ایس کھونج وچ اک سروے را ہیں رشہ کڈھن دا طریقہ متعھیا گیا ہے۔ مطالعے نوں مناسب حد وچ رکھن لئی اسلام آباد توں ای نمونے اکٹھے کپتے گئے نیں۔ ایس آہر وچ گوہ ایس چیز تے رہوے گا پئی اوہ کیہہ سبب تے وجہاں ہن، جیہناں پاروں اپنی جدے پُشتی رہتل تے وسیب، پنجاب وچ ایہدے اصلی وسنیک آپنی ماں بولی پنجابی نوں چھڑ کے ہنا سوچے سمجھے کے دُوجی گھڑی، پردهاں تے سانحہ بولی ول ٹری جاندے نیں۔ امید کیتی جاندی اے پئی ایس مطالعے دے سیٹیاں تے کیتیاں گئیاں سفارشاں پنجابی بولی وٹاندرے نوں ٹھلن تے روکن دے نال ایس بولی وٹاندرے دی پھر دے پاسے نوں چچھانہہ موڑن دے کم وی آون۔ وچار ایہہ وی اے پئی ایہو ای صلاحواں پنجابی بولی دے ودھاء تے چڑھاء وچ وی مدد کر سن۔

2۔ مٹھے سوال:

ایس کھونج تے مطالعے وچ تھلے لکھے چونہہ سوالاں دے پرتاءں ہن دا آہر کیتا گیا ہے۔

1۔ حال گھڑی پاکستان وچ اردو تے انگریزی دے سامنے پنجابی بولی دی حیثیت تے اوقات کیہ اے؟

2۔ پنجابی بولی دے وٹاندرے نوں ودھان چچھے کیہڑے سبب تے وجہاں ہن؟

3۔ پنجابی بارے پاکستانی پنجابی تے دُوجے وسنیکاں دارویہ کیہ اے؟

4۔ پنجابی بولی دے وٹاندرے دی واء دا پاسا موڑن لئی کیہہ کیتا جاسکدا ے؟

3۔ کھونج دا پچھوکڑ:

بولی انساناں دی مڈھوں نویکلی صفت تے ہڈھوں اچیچا گن اے۔ بولی ہنا کوئی وی وسیب نہیں پھل پھل سکدا۔ ساؤ دی ہوند ہواند دی عینہ ساؤ دی بولی ای اے۔ دُنیا دی ہر گرتے کونے تے کوئی نہ جولائی۔ اگست۔ ستمبر

کوئی بولی موجوداً ہے۔ بولی انسانی کرن دھرن، رہتل تے وسیب دا اک لازمی حصہ اے۔ بولی دا سچھ توں وڈا مقصد اک ڈوجے دی جانکاری تے خبر گیری ہے۔ بولی اوہ تاکی ہے جیہڑی اوس دے بولاراں دے وسیب تے رہتل ول کھلدا ہے تے اسیں اوس وچوں اوس وسیب تے رہتل دیاں قدراء، لا بھاں تے لیہاں ٹوں جھات سکدے ہاں۔ سبھ توں وڈی تے اچھج گل ایہہ ہے پئی بولی ای انساناں تے جنوراں دا فرق دسدي اے۔ فلپ لیپر مین دے آکھن موجب: ”ساڈا بولن گن ساڈی عقل، سمجھ تے بذھ لئی نزا لازم ای نہیں سکوں ایہہ کلا گن ای انسان ہون دے برابر ہے۔ بولن گون والے جنور ای انسان نہیں۔ کیوں جے جنوراں تے انساناں وچ فرق تے نتارے دا مکھتمن بولی ای ائے۔

دُنیا دی ہر بولی اک ڈوجی توں وکھری تے نویکھی ہون دے نال نال ات ضروری تے آپنے آپنے اچھے گن والی اے۔ بولیاں دے اچھے تے نویکھے ہون دے چونہہ انگاں دی دس ماںکیل کراو اس انخ پاؤندائے: پہلا انگ، سوہن تے سنکھ دا انگ ہے۔ ہر بولی دی آپنی خوبصورتی ہے۔ دُنیا وچ چنیاں گھٹ بولیاں ہوندیاں، دُنیا اوں ای گھٹ سوتی تے من موہنی ہوندی۔ ڈوجے انگیں بولیاں دا کھلار سائنسی بُنیادی وی ضروری اے۔ دُنیا دی ہر بولی وچ علم تے عرفان لگیا ہویا اے۔ ایسے لئی کوئی وی بولی نہیں گواچنی چاہیدی۔ جیویں نوٹیاں وچ طبقی علم، کس رکھ دی چھل یاں کس جڑی نوٹی دے پتے کینسر یاں کوڑھ ٹوں جڑھوں مکا دیندے نہیں۔ پر بولی گواچن پاروں اوس رکھ دا ناں وی گواچ جاندا اے۔ بولیاں دے کھلار دا اک کچھ ایہہ وی اے پئی ہر بولی دُنیا تے دُنیا دی ہوند ٹوں آپنے خاص تے اچھے انگیں ویکھدی اے۔ کسے بولی دے ممکن نال دنیا ٹوں وکھرے انگیں ویکھن دی ساڈی ایہہ صفت تے طاقت وی مک جاندی اے۔

تریجنا انگ، اخلاقی انگ اے۔ اوہ ایس لئی پئی ہر بولی دے بُلاراں دی فردی تے قومی بمحابان تے پچھان اوہناں دی آپنی ماں بولی نال جوی ہوندی اے۔ ساریاں توں وڈا تے ات ضروری انگ ایہہ ہے پئی اسیں ہُن دُنیا ٹوں چنگی طرح جان پچھانن لگے ہاں۔ حیاتی دے جیس گول چکر وچ اسیں رہنے وسے ہاں اوہ اصل وچ زندگی تے جیون دا ای اک پھیراۓ۔ دیسی بولیاں ٹوں مرن توں بچاون تے زندہ رکھن لئی ساڈی گھوول تے بے دھیانی دا مطلب ایہہ ہووے گا جیویں ہُن اسیں ذہانت دے بابل منارے دی ٹیسی تے اپڑ گئے ہوئے، جیس پاروں سانوں ہُن کسے ہور بولی دی لوڑ جوالی۔ اگست۔ ستمبر

ای نہیں رہی تے ایس طرح اسیں ہناں سوچے سمجھے پچانوے توں لے کے نہ نہیں فیصد دیکی بولیاں
نوں آگا ای مار مکا دیئے۔

ایہناں اُتلیاں گلاں تے ٹلکیاں توں دُنیا دی ہر بولی دے اُچھے تے ات ضروری ہوون دی
صاف صاف دس پیندی اے۔

4 - بولی تے وسیب دا جوڑ تے رشتہ:

بولیاں ہار اک سوادلی تے پکی گل ایہہ وی اے پی دوجیاں تیکر مطلب پچاون لئی بولی ای زرا
زروں ڈھنگ تے ہتھیار نہیں۔ بولی کے رہتل تے وسیب دا اٹوٹ انگ ہون دے نال نال دوجیاں
تاں میں وسیب رنگ دن تے اپڑان دا اک ہتھیار اے۔ ہر میز تے بلانگ دے آکھن موجب : ’
وسیباں دے سارے معنے ایہواں دسدے ہن پی بولی کے وی وسیب دا اک لازمی حصہ اے۔ ایس
گل تے وی ساریاں دا ایکا اے پی وسیب سدھی سادھی شے نہیں سگوں بہت وڈا گورکھ دھندا تے ات
گنجھل دار، ایہو جیہی چیز اے جیہڑی اک مثالی بندوبست نال ای بن سکدی ہے۔ حس وچ علم،
لیہاں، قدراء یقین، بولی، آرٹ تے ریت رواج دے نال نال لوکاں دیاں عادتاں تے
وسیباں دے میلاں جولاں تے تحریکاں توں سکھے گرتے جا چاں وی شامل نہیں۔ بولی وسیب تے
رہتل دے دوچے ہور جیاں جیویں لیہاں، قدراء تے دین دھرم دے نال نال وسیب تے رہتل دا
اک جی اے۔ بولی وسیب توں ای پھٹدی اے تے میل جوں راہیں اک نسل توں دو جی نسل نوں
فری اپڑدی ای نہیں سگوں وسیب تے رہتل نوں گھردی وی اے۔ انخ کہہ تو پی وسیب داشکارا بولی
نہیں ای دو لیا تے مانجیا ہوندا اے۔ پر وسیب دے دوجیاں جیاں توں اڈ بولی تے وسیب دا جوڑ خاص
وٹدیں اُچھا وی اے کیوں جے بولی وسیب دی دس پاؤندی اے۔ سبھ توں وڈی گل تے ایہہ ہے پی
ایہہ بولی ای ہوندی اے جیہڑی وسیب وچ رہندے بگاراں وچ اوں وسیب دیاں ریتیاں،
رواجاں تے قدراء رچاؤندی اے۔ بھاویں وسیب تے بولی اک دوچے توں اڈ نہیں رہ سکدے پر
ایہہ جاننا بہت ضروری اے پی ایہہ دوویں اگو چیز نہیں۔

ہُن اسیں ایہہ کہہ سکدے ہاں پی بولی اوہ چابی اے جیہڑی آپنے وسیب دیاں روایتاں، علماء
تے وسیلے دے گلے تے خزانے کھولدی اے۔

5۔ بولی وٹاندرے دیاں ونڈاں تے سب:

پچھلی صدی دے چھکیوں لے ادھ توں لے کے ہُن تیکر کئی عالماء تے سُوجھواناں نے بولیاں دے وٹاندرے تے ایہناں وٹاندریاں دیاں سبیاں ٹوں چنگی طرح جھاگیا تے کنگھالیا اے۔ ایہناں بولیاں وِچ ڈچ، مونگن، یونانی، پوش، اطالوی، فتحی ہندی، لگ آنلینڈ سموآن، گجراتی تے سموآن اتے جاپانی بولیاں شامل نیں۔

فاسولڈ دے آکھن موجب: ”بولی وٹاندر را اوہ جوں ایں جیس وِچ کے وسیب دے وسیک کے اوپری بولی دے حق وِچ آپنی ماں بولی نوں اٹکا ای چھڑ دین یا پھیرا اوہ اک مٹھ ہو کے اپنی ماں بولی دی تھاں کوئی ڈوجی بولی چھن لوں۔“ ڈوچے بننے ہوئیں آکھدا ے: ”جدوں کے دھرتی دے وسیک آپنی ماں بولی نوں سحری، تازی تے جیوندی نہ رکھن دے نال نال اوہ کے ڈوجی بولی نوں من تے قبولن لگ پؤن تے ایہہ حالت بولی دے وٹیوں تے وٹاندرے دی دس پائے گی۔“

آتلیاں گلاں توں صاف پتہ لگدا ے پئی کے اک ماڑی بولی دے کے ڈوجی ٹگڑی بولی دے نال وٹاندرے پچھے کجھ سیاسی، سماجی تے مالی کارن تے سبب ہوندے نیں۔ عام طور تے لوک اپنی ماں بولی نوں ماڑی سمجھدیاں ہویاں چھڑ کے کے ڈوجی بولی ٹوں ٹگڑی سمجھدے ہویاں اودوں قبول کر دے نیں، جدوں اوہناں نوں ایس بولی وٹاندرے نال چودھرتے شان شوکت دے نال نال موتیاں موٹیاں نوکریاں تیکر پہنچن دی رسائی تے امید ہووے۔ ایس حالت بارے ڈوریں دا خیال ایہہ اے پئی: ”جدوں تیکر مالی تے سماجی مطلب نکلدے رہن ماں بولی نال وسیکاں دا سچا تے پکا جوڑ جوڑ یا رہندا ے۔ پر جے کوئی ڈوجی بولی ایہناں کھیتراں وِچ ماں بولی توں ودھ فیدے وند ثابت ہوندی نظر آوے تے اوس ڈوجی او بڑھ بولی دے حق وِچ بولی دا وٹاندر اشروع ہو جاندا ے۔“

عام خیال وِچ بولی وٹاندرے دیاں دو ونڈاں ہن تے ایہناں بارے ہومز نیں گھل کے بحث کیتی اے۔ ہومز دے خیال موجب، بولی وٹاندرے دی اک پکھ ایہہ ہے جیہدے وِچ دیسی لوک اپنی ماں بولی کے ڈوجی ٹگڑی بولی دے حق وِچ چھڑ دیندے نیں۔ ایس قسم دی بولی وٹاندرے دی مثال نیوزی لینڈ وِچ ماوری تے شمالی امریکا وِچ ریڈ انڈین قبیلیاں دیاں بولیاں ہن۔ دوجیاں او بڑھ بولیاں نال وٹاندرے موجب ایہناں دیساں دیاں ایہہ دیسی بولیاں آپوں اٹکا ای مرکھ پکھیاں ہن۔

بولی وٹاندرے دی دوجی ونڈ تے سب ایس طرح اے پئی کے وسیب وچ اوں وسیب دے دیسی وسینک کے دوچے او بڑھ، گلڑے تے زور اور ٹولے یا قوم دی بولی ٹوں چنگی طرح جان سکھن تے سمجھن تے مجبور ہو جاو۔ ایس قسم دے بولی وٹاندرے وچ دیسی وسینکاں ٹوں اپنی ماں بولی نوں پوری طرح نہیں چھڈنا پیندا۔ ویکھن وچ ایہوای آیا اے پئی ایہو جھیا بولی وٹاندرے زیادہ تر دھکوملی تے زور اوری نال مجبور کرن پاروں ای ہوندا اے تے معاشرے دیاں ساریاں لوڑاں پوریاں کرن لئی اگو ویلے دو بولیاں ورتیاں جاوندیاں نیں۔ (اک لحاظ نال پاکستانی صوبیاں وچ دیسی وسینکاں تے پنجابیاں دی ماں بولی پنجابی دے وٹاندرے دا مسئلہ ایسے اٹکل وچ فٹ ہوندا اے)۔

6۔ بولی وٹاندرے دے انجام تے نتیجے:

چھڑ بولی نوں کئی نتیجے تے انجام بھگلتے پیندے ہن۔ چھڑ بولی ٹوں سبھ توں وڈا نقصان تے ایہہ ہوندا اے پئی اوہ بولی آپوں مرک جاندی اے۔ ایس بارے جیمز فورڈ آکھدا ہے: 'اکثر اوقات جدول اندر لے تے باہر لے دب دباتے بھار موجب کے وسیب دے وسینک کے او بڑھ بولی ٹوں قبول کرن تے مجبور ہو جاو تے ایہو جیسے بولی وٹاندرے دارستہ، اشت، نتیجہ تے انجام اوہناں دی آپنی ماں بولی دی موت ای ہوندا ہے۔ دیسی وسینکاں دیاں ایہہ مجبوریاں زور اور اس نالوں اوہناں دیاں آپنیاں رہتلی قدر اس تے روایتاں یا مالی تے سیاسی زندگیاں وچ وتحہ تے فرق ہے جو تجارت، ہجرت، اک دوچے نال ویاہ شادیاں، مذہب تے دھرم دی تبدیلی یا فوجی خٹاں ہو سکدیاں ہن'۔

بولیاں دے عالمان تے سُوجھواناں ایس ست ٹوں اتنا نہہ چکیا ہے پئی کے بولی دا کھس جانا، اک آجھی تے نویکلی تاکی یا باری بند ہوون دے برابر ہے جیہڑی انسانی دماغ ول کھلدی ہے۔ ایس ونڈیں بولیاں دا کھلار چوکھا فیدے وند ہے ایس لئی پئی ایہہ کھلار علمداری تے سمجھداری دا کھلار ای اے۔ دُنیا دی ہر بولی اپنی تھاں تے اک نویکلا تے اُچیچا ہتھیار تے سند ہے، جیس وچ اوں بولی دے بولاراں دے علم، عرفان تے تجربیاں دے خزانے دبے ہوئے نیں۔ تاں ای ایس ہتھیار دا کھننا انجے ای اے جیویں اُسارن والی اوہ حقیقت ای کھس جاوے جیہنوں ڈولن تے سنچالن وچ کھیاں نسلان دے ہر طرح دے آہر تے خزانے خرچ ہوئے ہوون۔

جوں رائے اپنے 'دیسی بولیاں ٹوں سہارا دین دے جواز تے لوڑاں' سرناویں والے پرچے وچ جوالی۔ اگست۔ ستمبر

ایس بارے انچ لکھدا ہے: 'دُنیا وِچ انسانی نفیاتی وسیب تے قدرتی ہوند دیاں کیاں ای چاپیاں
نکیاں دیکیاں بولیاں دے بولاراں کوں ہن۔ جے ایہہ بولیاں مر مک جاوں تے ایہناں دے
نال ایہہ چاپیاں وی گواچ جاندیاں نہیں۔ ساڑیاں بولیاں اوہ سانجھیاں تخلیقی پیداوار، ن جیہناں وِچ ہر
نسل تے ہر وسیب دے وسیکاں نہیں آپنا آپنا سیر پایا ہویا ہے۔ ساڑیاں بولیاں وِچ دُنیا بھر دے علم
دا چوکھا حصہ اوہ ہے جیہڑا امڈھ قدیماں توں انساناں دی کوکھ دے وِچ سمایا ہویا سی تے ہن وی ہے۔
جدوں اک بولی ختم ہو جاوے تے اوہدے نال ای اوس بولی دا اپنا اچیچا علم تے عرفان وی مک
جاندائے۔ نالے بولیاں راہیں کے اکو گل تے دکھنوں دسن، آکھن تے سمجھان دے طریقے تے
انگ ہر وسیب دے وسیکاں دے آپنے آپنے، اچھے تے وکھرے وکھرے ہن۔ ایسے پاروں ایسیں
اپنے اپنے وکھو وکھ طریقیاں تے ڈھنگاں نال رہنے ہاں، سوچدے ہاں اتے آہر تے
کوششان کر دے ہاں۔'

جو شواؤ فش مئین بولی وٹاندرے کھیتر دا اک مشہور عالم اے۔ اوہدا آکھن اے پئی، کے بولی دی
موت اک بنیادی حقیقت دی موت ہوندی اے۔ اوہ آکھدا ہے: 'بولی تے وسیب دا رشتہ تے جوڑ
ڈاڑھا گوڑھا اے تے جدوں اک بولی مک جاوے تے اوس بولی وِچ رچیا وسیا وسیب وی مک
ویندا ہے۔ جے ٹسیں اوس بولی ٹوں اوس وسیب توں کڈھ دیو تے ٹسیں اوس وسیب وی دعا سلام، خیر
سلام، دعاواں تے بد دعاواں، بلے بلے تے ہلاشیری، اصول تے رکھ رکھاء، ادب اداب، گیت گانے،
بُجھارتاں تے پہلیاں، اکھان تے محاورے، دواواں تے علاج معالجے، مت تے عقل اتے عبادتاں
وی مکا دیندے جے۔ باقی گجھ نہیں بچدا۔ سوچو تے دسوچھ بچدا ہے؟ جدوں ٹسیں کے بولی دی گل
کر دے او تے حقیقت وِچ ٹسیں اوس بولی دیاں بُلاراں تے اوہناں دے وسیب دی گل ای کر دے
او۔ مطلب ایہہ ہے پئی کے بولی دے چھن نال ٹسیں کپی طرح اوس وسیب دا جیون، حیاتی،
زندگی، سوچ و چار دے طریقے، قدرات قیمتاں جاچن تے نبھان دے انگاں دی ای نہیں اصل وِچ
انسانی حقیقت تے انسانی ہوند دی گل کر دے او۔'

ڈیوڈ کریشنل اک پاڑھو تے عالم اے۔ بولیاں دی موت دے کھیتر وِچ اوہ انچ کہندا ہے:
'ہر کے ٹوں ایہہ چھتا تے فکر ہونی چاہیدی اے پئی کے وی بولی دے ملکن تے مرن وِچ ہر اک دا
نقسان اے۔ ایس لئی پئی ساڑے وچوں ہر کوئی سینکڑیاں دیکی بولیاں توں فیدا جو لیندا اے ایس لئی ہر
جولائی۔ اگست۔ ستمبر

کوئی ایہناں ساریاں دیسی بولیاں دے ایس ائمکے خزانے دا راکھی تے چوکیدار وی ہونا چاہیدا اے۔ کئی دیسی بولیاں ساؤیاں اکھاں ساہمنے ہوئی ہوئی سہک سہک کے مرمک رہیاں نیں۔ وسیاں تے قوماں واسطے نزا ایہہ کافی نہیں پئی اوہ آپنے ویج رہن والے دیسی لوکاں نوں اوہناں دی وراثتی ہوند اگے ودھان ویج ای اوہناں دا ہتھ ونڈان تے مدد کرن۔ سگوں وسیاں تے قوماں دا ایہہ وی ذمہ تے فرض ہے پئی اوہ آپنے وسیبی ورثے دے بچاء تے سانبھ لئی دیسی بولیاں دی دیکھ بھال تے سانبھ وی کرن۔ آؤندے ویلے ایسے ورثے دی گھنی تے چوکھی قدر تے قیمت ہوئی۔ جیس وسیب یا حکومت کو لوں ایسی سانبھ توں گھنول تے غفلت ہوئی آؤں والا ویلا اوہناں نال سختی تے گوڑ نال بجٹھسی تے کدے نہ بخسی۔

مکدی گل ایہہ ہے پئی کسے وی بولی دے مگن دے نقصان تے گھائے پوری دُنیا دے وسیکاں نوں سہنے پیندے نیں۔

7۔ اجوکے کھوچ دا ویروا:-

پنجابی دُنیا دیاں ویہہ (20) ملکھ بولیاں وچوں اک بولی گئی جاندی اے۔ ایس حقیقت دا ویروا ضروری اے پئی پاکستان ویج پنجابی بولن والے لوکاں دی گھنتری سمجھ توں چوکھی (پاکستان دی آبادی دا کوئی 56 فیصد) اے۔ پاکستانی پنجاب دی پنجابی بولی دیاں علاقوں موجب بولڑیاں ویج پوٹھوہاری، دھنی، چھاچھی، جانگلی، ماجھی، سراۓیکی، ملکتائی تے ہور بولڑیاں ہن۔ اگا ای نختی تے نخویں گل تے ایہہ ہے پئی پاکستان ویج اردو تے انگریزی پر ودھان بولیاں نیں۔ ایہہ دوویں بولیاں سرکاری تے تعلیمی بولیاں متعھیاں کھیاں ہن۔ پاکستانی حکومت دی ایسا میں بولی پالیسی انج گھڑی گئی اے پئی سرکاری پڑھرتے حکومت نزا اردو تے انگریزی بولیاں ای اتنا نہ کر دی اے پر ہزاراں ورھے پر ایسا دیسی بولیاں نوں بند دی اے۔ ایسے بے تھہوی حکومتی پالیسی پاروں پاکستان دے وسیک اک اوئے ای وسیبی درجیاں ویج ونڈتے ہوئے نیں۔ ایس نویں سماج دی درجہ ونڈی دے رکھ دی ٹیسی تے سمجھ توں اُتے انگریزی اے، اوں توں یہاں اردو، پھیر تھلنے دیسی بولیاں تے سمجھ توں پنج پنجابی بولی اے جیہڑی آپوں پاکستان دے سمجھ توں چوکھے بولاراں دی ماں بولی اے۔ ایسے حکومتی ایسا میں لینگوتچ پالیسی پاروں دیسی بولیاں انپڑھ، جاہل، جنگلی تے گنوار دیہاتیاں دا نشان نیں۔

ویبی نموشی، شرمندگی، سُستی تے پچھڑای دیسی بولیاں دا دوجا ناں بن گھیاں نیں، جیہناں وچ پنجابی بولی سمجھ توں ودھ بدنام اے۔ سرکاری بے دھیانی تے بے حسی پاروں گئی دیسی بولیاں مریش دے کوں آپڑ گھیاں نیں شہراں وچ رہن والے دیسی پنجابی بُلار ہوی اردو تے انگریزی بولیاں ول کھسکدے جاندے نیں تے ایہہ معاملہ اوہناں دی ماں بولی پنجابی لئی چوکھا بھیڑا تے گھبیراے۔ پاکستان دیاں موٹیاں موٹیاں بولیاں تے اوہناں دے بُلاراں دا حسابی ویروا انخ اے: پنجابی (سرائیکی رلا کے)؛ پنجاب فیصد (56%)؛ پشتو: سولاں فیصد (16%)؛ سندھی: پندرالاں فیصد (15%)؛ اردو: چھ فیصد (6%)؛ بلوجی: چار فیصد (4%)؛ دوجیاں بولیاں رلا ملا کے چار فیصد (4%).

ایس پرچے دی کھونج وچ اسلام آباد (پاکستان) وچ رہن والے پچونجا (55) پنجابیاں نال گل بات تے انٹرویو کیتے گئے۔ ایہناں وچوں سولاں (16) فوجی، پندرال (15) لیکھرار، باراں (12) انجینئر، تے باراں (12) سکول عمر دے بالاں دے ماپے سن۔ ایہہ کھونج پہلی اپریل توں پہلی منی 2007 دے عرصے وچ پوری کیتا گیا۔ انٹرویواں داسارا گوہ تھلے وچے پوچھہ سوالاں اُتے ایسی۔

- 1۔ اردو تے انگریزی دے مقابلے وچ پنجابی بولی دا مقام، حیثیت تے اوقات کیہے اے؟

2۔ پنجابی دے وٹاندرے پچھے سبب تے وجہاں کی ہن؟

3۔ پنجابی بولی بارے پاکستانیاں دارویہ کیہے اے؟

4۔ پنجابی بولی دے وٹاندرے دی لہردا پاسا پتن لئی کیہ کیتا جاسکدا ہے؟

ایس سچ دے ہوندیاں سندھیاں پئی پاکستانی پنجاب دے گھوٹکھ سارے وسیکاں دی ماں بولی پنجابی اے، فیر وی ساریاں پچھیاراں دا پہلے سوال دا پرتاء تے جواب ایہہ ایسی پئی پاکستان وچ پنجابی بولی دی پاکستان دیاں دوجیاں ساریاں بولیاں سا ہویں عام طور تے تے اردو تے انگریزی دے مقابلے وچ خاص کر پنجابی بولی دی اوقات، حیثیت تے تھاہر ہڈوں نیویں تے سچ اے۔ پنجابی اُتے ساریاں پاکستانی بولیاں توں ودھ دب دباتے بھاراے۔

47 لوکاں دا پرتاء سی پئی پنجابی بولی دی اینی مند حالی دی ساریاں توں وڈی وجہ پاکستانی تے پنجاب صوبے دیاں سرکاراں دا پنجابی بولی بارے متھی مان جیہا رویہ ہے۔ سرکاری پڑھراں پنجابی بولی دے برائی ہتھ رکھنا تے اک پاسے پنجابی نوں وکھری بولی من تے ایس بولی نوں اتنا نہ چکن توں جولائی۔ اگست۔ ستمبر

اکا ای و انجھیاں نیں۔ سرکار دے پنجابی لئی ایس منقی ورتارے پاروں پنجابی بولی نوں سہولتاں سہانتا تے اوہ مواد نہیں لمحدے جو کسے وی بولی دے سمجھے تازے رہن توں اڑ، بولی دے ودھاء، چڑھاء تے اگانہہ ودھن لئی ات ضروری ہوندے نیں۔

سکوں پاکستان وچ پنجابی پڑھائی دی بولی وی نہیں تے نہ ای کوئی پنجابی سکول نیں۔ دوچے پا سے انگریزی تے اردو دے لکھاں سکول نیں تے ایہناں نوں سرکار وتوں ہر قسم دیاں سہولتاں تے سہانتا ملدا یاں نیں۔ صوبے سندھ وچ سندھی سکول وی ہزاراں گنتی وچ نیں پر پنجابی نال ایہہ دھرو اے پئی پنجابی اک سکول وی پاکستان دے کے تھاں وی نہیں۔

44 چھیماراں دے موجب پنجابی عالمان لئی کوئی مالی راہ نہیں کھلدا ہے۔ سرکاری نوکریاں یا پرائیویٹ کم کار پنجابی پڑھیاں لئی کوئی تھاں نہیں بناندے۔ ظاہراے پئی جے کوئی مالی چیਜ نہ ہو وے تے کیھڑے ما پے اپنی تے اپنے بالاں دی پنجابی پڑھائی لئی عمر، وقت تے پیسہ خرچ کرن دی ہمت کرن گے۔

55 وچوں 48 پرتاء ایہہ سن پئی ہوراں نوں تے چھڈو، پاکستان وچ پنجابیاں دا اپنی ماں بولی پنجابی نال ورتارا چنگا تے سلاہن جوگ نہیں۔ خاص کر پڑھے لکھے پنجابی، پنجابی بولی نوں اینے کرودھ تے نفرت نال ویکھدے نیں پئی اوہ اپنی اولادنوں وی پنجابی ول جاؤں توں ورجدے نیں۔ ہُن جے پڑھے لکھے پنجابی ای اپنی ماں بولی توں اوazar ہون گے تے پنجابی بولی دا وٹاندراتے ہونا ای اے۔ ایہہ معاملہ تے مسئلہ پنجابیاں دے اپنی ماں بولی نال رویے تے ورتارے نال جو یا ہویا اے۔ جے پنجابی آپ اپنی ماں بولی نوں نندن تے ہورناں نوں پنجابی بولی دا کیہ سیک اے۔

آخری سوال بارے ساریاں چھیماراں دا ٹھکواں پرتاء ایہہ سی پئی جاں چہ پاکستانی سرکار اپنی بے شکنی تے بے بیداری پالیسی نہیں بدلتی اوہ دوں تیکر پاکستان دیاں دیسی صوبائی بولیاں تے خاص کر پنجابی دا اگیتر ہمیرا ای ہمیرا اے۔ پاکستانی تے پنجابی سرکاراں دا ایہہ فرض تے ڈیوٹی ہے پئی اوہ پنجابی سکول کھولن دے نال نال پنجابی پڑھیاں لئی نوکریاں دے موقعے بنائے۔ ایس کھیتر وچ سرکاری دفتراں، عدالتاں، تے اداریاں وچ پنجابی بولی وچ سرکاری لکھتاں تے حوالے پیدا کرن دے نال نال پنجابی وچ کاروبار کرن دی لوڑ اے۔ ایہدے نال نال پنجابیاں نوں آپنی ماں بولی بارے اپنا رویہ بدلنا چاہیدا اے تے ہر پڑھتے کھیتر اتے پنجابی نوں اک سکے وند بولی منوان دی جولائی۔ اگست۔ ستمبر

منگ کرنی چاہیدی اے۔ تاں جو پاکستان دے ہر صوبے ویچ دو بولیاں لاؤ گو ہوون: صوبے دی ماں بولی تے سانجھے جوڑلئی قومی بولی (اردو یا انگریزی یا کوئی ہور اکو بولی، مثمن عربی)۔ ایس دے دو فیدے ہوں۔ سرکاری مانتا پاروں صوبیاں دیاں بولیاں (پنجاب ویچ پنجابی) بارے ساریاں دے رویے بدلن گے تے حال موجود نفیاتی کھچا تانی نفرتاں کدورتاں تے اجوڑ ملکن گے۔

ایہہ سارے ہے نویں نہیں پر فیر وی ایس گل تے اک واری فیر چانن پیندا اے پی پاکستانی پنجابی مجبورن پنجابی بولی دے وٹاندرے دی چکنی ویچ پھسے ہوئے نیں۔ مجبوری نہ ہوئے تے پاکستانی پنجابی دُنیا دیاں دُوجیاں سنکھیاں تے پُرانیاں قوماں ہار پنجابی ٹوں ای اپنی رہتل، وسیب، علم، عرفان تے حیاتی دی پچھان ہناون۔

8۔ ہستہ :

ہر دلیکی بولی صدیاں دیاں ہڈورتیاں، تجربیاں تے دکھاں دے نچوڑاں پاروں دھرتی دے سارے وسیکاں لئی لازمی تے امر اے۔ ہر بولی اپنے وسیب دے ہر وسیک دے ہوند دی دس تے نشان اے۔ کسے وی وسیب تے اوہدے وسیکاں دی ہوند نہیں ملکنی چاہیدی تے ایہہ نزا ہر دلیکی بولی نوں سحری تازی تے جیوندی رکھن نال ای ہو سکدا ے۔ اک ناؤ جو وڈیرے دے آکھن ہار ۔

بے ساہ نہ لئیں، تے واء کوئی نہیں
نہ پئیں پیر، بھوئیں کوئی نہیں
بے بولیں ای نہ، تے گجھ وی نہیں

حوالے

- 1 - فلپ لیبر مین، ایوسپوک: ہیو مین لینگو اتھ اینڈ ہیو مین ایوالیوشن۔ نیو یارک، ڈبلیو. ڈبلیونورٹن۔ 1998
- 2 - مائیکل کراوس، سٹیش آف نیو امریکن لینگو اتھ اینڈ بھرمنٹ (سٹیلیز گنگ ینڈ بھینس لانگو اسجھ سرناویں دی کتاب دے 3 توں 15 پڑاں تے) ایریزونا شیٹ یونیورسٹی۔ مارچ 2007
- 3 - جوی این ہمہ اینڈ① مائیکل بلانک، باعیلینگو ایمیشن اینڈ باعیلینگو ایلزام، کیمبرج یونیورسٹی پریس۔ 1989
- 4 - آر. فاسولہ، سو شیو لکو اسچس آف سوسائٹی، نیو یارک، باسل بلکو میل، انک۔ 1985
- 5 - سی. ہامین، این آئرو ڈلکشن ٹو باعیلینگو الزم، لانگ مین، لندن۔ 1991
- 6 - آئن. ڈورین، لینگو اتھ لاس اینڈ میٹھینیس ان لینگو اتھ کاغیکٹ سچواشز (دی لاس آف لینگو اتھ سکلو سرناویں دی کتاب دے 44 توں 59 پڑاں تے)۔
- 7 - جے. ہومز، این آئرو ڈلکشن ٹو سو شیو لکو اسکس، لانگ مین، لندن۔ 1992
- 8 - جے. کرافورڈ، اینڈ بھرڈ نیو امریکن لینگو اسجھ: وٹ از ٹو ہی ڈن اینڈ وہائی، بائی لکو ایل ریسرچ جرٹ، پر 19 پڑ 17 توں 38۔
- 9 - جے. رائز، ریشنل اینڈ نیدز فار سیبلائز گنگ ینڈ بھینس لینگو اسجھ (سٹیلیز گنگ ینڈ بھینس لانگو اسجھ سرناویں دی کتاب وچ) ایریزونا شیٹ یونیورسٹی۔ مارچ 2007
- 10 - جے. فیش مین، وٹ ڈوئی ٹوز وہین ٹو ٹوز یور لینگو اتھ (سٹیلیز گنگ ینڈ بھینس لانگو اسجھ سرناویں دی کتاب وچ) ایریزونا شیٹ یونیورسٹی۔ مارچ 2007
- 11 - ڈیوڈ کریٹل، لینگو اتھ ڈیتھ، کیمبرج یونیورسٹی پریس۔ 2000

گر مکھ سنگھ دی وصیت

پہلاں تے جھرا کھوبن دی اک ادھی واردات ہوندی سی۔ پہن دوہاں دھراں وچ لڑائی دیاں خبراء آؤں لگ پھیاں سن۔ ایہناں لڑائیاں وچ چاقو جھریاں دے نال نال کرپاناں تواراں تے بندوقاں عام ورتیاں جاندیاں۔ کدی کدی دیسی بمب پاشن دی سُوہ دی لگدی۔

امرتر وچ نیڑے تیڑے ہر اک دا ایہوای گویڈسی پئی ایہہ فرتو فساد بھتا چرنہیں چلن گے۔ ایویں تاء اے، جیویں ای ٹھریاڑت پھیر سور جاسی۔ ایس توں پہلاں دی انخ دے کئی رپھر امرتر وچ ہوئے سن۔ وہ پندراء دیہاڑے گٹ ماردارولا رہندا پھیر آپنے آپ نک شک جاندا۔ سو پرانے تجربیاں پاروں لوکاں دا گویڈسی پئی ایہہ اگ آپنا زور مکا کے کجھ چرگروں آپے ای ٹھر جاسی۔ پرانج نہ ہویا، بلویاں دار پھر دنوں دنیں ودھدا ای گیا۔

ہندوؤں دے محلے جیہڑے مسلمان رہنے سن، اوہ اوھوں نٹھن لگ پئے۔ انخ ای اوہ ہندو جیہڑے مسلماناں دے محلے وچ سن آپنی ٹنڈ پھوہڑی چھڈ کے شانت تھاواں ول مونہہ کر گئے۔ پر ایہہ سر بندھ ساریاں لئی ایویں ڈنگ ٹپاؤ ای سی۔ جدتائیں رپھر رولا نک نہیں جاندا، بس اودوں تائیں۔ میاں عبدالحی رٹاڑڈ (سب نجج) ٹوں کپسی پئی ایہہ حالات چھیتی ٹھیک ہو جاسن۔ ایے لئی اوہ پہتے فکر وند نہیں سن لگدے۔ اوہناں دا اک مُنڈا سی، گیاراں ورھیاں دا، اک گُڑی سی، ستاراں ورھیاں دی تے اک پُر انانو کراکبری، کوئی ستراء دے گیڑ وچ۔ زکا جیہا ٹبری۔ جدوں روئے پئے، جولائی۔ اگست۔ ستمبر

میاں صاحب نے چوکھا راشن اکٹھا کر لیا سی گھروچ۔ ایس پاسیوں اوہ بے فکر سن پئی رب نہ کرے جے خرابا ودھ گیا، ہٹیاں بند ہو گئیاں تے کھان پین لئی اوہناں نوں کھچل نہیں کرنی پوے گی۔ پر اوہناں دی جوان گڑی صُغراں بُہت گھابری ہوئی سی۔ اوہناں دا گھر ترے منزلہ سی۔ ڈوجیاں گھراں نالوں چوکھا اُچا۔ اوس دے چباریوں ادھوں بُہتا شہر سوکھا پیا وسداسی۔ صُغراں ہُن کئی دیہاڑیاں توں پئی وہندی سی جو نیڑے یاں ڈور کدھرے نہ کدھرے اگ لگی ہوندی۔ پہلاں پہلاں تے فائر بر گیڈ دی ٹلی دی ٹن ٹن سنائی دیندی، ہُن اوہ وی مُک گئی۔ ایسے لئی اگ تھاں تھاں بھڑکن لگ پئی سی۔

راتیں ہُن ہورای سماء ہوندا۔ ہمیر گھپ وچ اگ دے لافجو ڈیاں لامائیں اٹھدیاں جیویں دیوواں دے مُونہبوں اگ دے فوارے چھڈے ہوں۔ پھیر وَن سو نیاں واچاں آؤندیاں، جیہڑیاں ڈھر ہر مہادیو تے اللہ اکبر ڈیاں نعیریاں نال رل کے ہور وی ڈراونیاں لگدیاں۔

صُغراں آپنے ڈرخوف بارے آپنے پیوں نوں نہیں سی وسدی کیوں جو اک واری اوہدے پیونے آکھیا سی پئی ڈرن دی کوئی لوڑ نہیں، سب ٹھیک ٹھاک ہو جاسی۔ میاں صاب ڈیاں اکثر گلاں ٹھیک ہوندیاں سن۔ صُغراں نوں ایسے لئی تسلی جیہی سی۔ پر جد بھلی بند ہوئی، ٹوٹیاں سُک گھیاں، تے اوہنے میاں صاب نوں آپنی چھتا بارے دیا، نالے ڈریاں ڈریاں صلاح دیتی پئی کجھ دیہاڑے شریف پورے ٹڑ چلیے، آئندھ گواندھ دے سارے مسلمان وی ہوئی اوتحے ای پئے جاندے سن۔ میاں صاب نے آپنا فیصلہ نہ بدیا تے آکھیا، ایویں ای گھابری دی کوئی لوڑ نہیں۔ حالات چھستی ٹھیک ہو جاسن۔

پر حالات چھستی ٹھیک نہ ہوئے، سگوں دنوں دنیں وگڑ دے گئے۔ اوہ محلہ جیہدے وچ میاں عبدالحی ہوراں دا مکان سی، مسلمانان توں ویلھا ہو گیا۔ اتوں رب دی کرنی ایہہ ہوئی پئی اک دیہاڑے میں ہوراں نوں فانج ہو گیا تے اوہناں منجا مل لیا۔ اوہناں دا پُتر بشارت وی جیہڑا پہلاں گھروچ اُپر یہاں ون سو نیاں کھیڈاں وچ رُجھا رہندا سی، ہُن پیو دے منجے نال لگ کے بہہ گیا تے ویلے دی بریکی نوں بُجھن لگ پیا۔

اوہناں دے مکان دے نال لگواں بزار وی سُنجا پیا سی۔ ڈاکٹر غلام مصطفیٰ ہوراں دی ڈپنسری چروکنی بند پئی سی۔ اوس توں کجھ پرانہہ ڈکٹر گر اندر مل ہوری سن، صُغراں نے چباریوں ویکھیا پئی اوہناں دی ہٹی نوں وی جندر او جیا ہویا اے۔

میاں صاب دی حالت اصولوں ای خراب سی۔ صُغراں ایڈی پریشان سی جو اوہدی سُرت ای ماری گئی۔ اوہنے بشارت ٹوں اک پاسے کھڑ کے آکھیا، ”توں ای کجھ کر۔ مینوں پتہ اے باہر نکلن وچ یہت خطرہ اے، پر توں جا۔۔۔ کسے ٹوں وی سدلیا۔۔۔ ابا جی دی طبیعت ڈاڈھی خراب اے۔۔۔“ بشارت ٹرگیا۔۔۔ پر جھیتی پرت آیا۔ اوہدا رنگ ہلدي ورگا ہویا پیاسی۔ چوک وچ اوہنے اک لاش تکنی سی، لہو پیا چوندا سی۔۔۔ تے کول ای چوکھے سارے بندے ٹھائھے بخیں اک ہٹھی پئے لندے سن۔ صُغراں نے آپنے ڈرے ہوئے بھرا ٹوں پک نال لالیاتے صبر ٹھکر کے بہہ گئی۔ پر اوہدے کولوں آپنے پیو دی حالت ویکھی نہیں سی جاندی۔ میاں صاب دے جھٹے داسجا پاسا اصولوں ای بے جان ہو گیا سی۔ بولن وچ وی فرق پے گیا سی۔ ہُن اوہ بہتیاں گلاں اشاریاں نال کر دے سن۔ مطلب اوہناں دا ایہہ ہوندا، ”صُغراں گھبراں دی کوئی لوڑ نہیں، رب دے فضل نال ہر شے ٹھیک ہو جاسی۔۔۔“

کجھ وی ٹھیک نہ ہویا۔ روزے ملکن والے سن، صرف دور ہندے سن۔ میاں صاب دا گویڑی سی پئی عیدوں پہلاں پہلاں ای حالات ٹھیک ہو جاسن۔ پر ہُن انج جا پدا سی خبرے عید دے دیہاڑے ای قیامت ہو سی۔ کیوں جو ہُن کوٹھے توں شہر دے ہر پاسیوں دھوکیں دے بدلتا ہندے وسمدے سن۔ راتاں ٹوں بمب پاٹن دیاں ایڈیاں ہولناک واجاں آؤندیاں کہ صُغراں تے بشارت دی اک پل وی اکھ نہ لگدی۔ صُغراں ٹوں انج وی پیو دی سانبھ سنبھال لئی جا گنا پیندا سی۔ پر ایہہ کھڑاک انج لگدے سن جیویں اوہدی کھوپڑی وچ ہوندے پئے ہوون۔ کدی اوہ آپنے بمار پیو ول تکدی تے کدی آپنے ڈرے ہوئے بھراوں۔۔۔ ستراں ورہیاں دا بڑھانو کری۔۔۔ اوہدا ہونا نہ ہونا اکوجیہا سی۔ اوہ دن رات آپنی کوٹھڑی وچ پیا کھنکھدا تے کھنکھار تھنکدا رہندا۔ اک دیہاڑے اک کے صُغراں اوہدے تے ورھ پئی۔ ”توں کس روگ دا دار و ایں؟۔ ویہندانہیں میاں صاب دا حال کیہ اے، ٹوں اصولوں وڈا ہڈ حرام ایں۔ ہُن سیوا دا ویلا آیا اے تے دمے دا چج لا کے اتنھے پیا رہنا ایں۔ اک اوہ چاک ہوندے نہیں جیہڑے مالکاں توں جندوار چھڈ دے نہیں۔“

صُغراں آپنے جی دا بھار ہولا کر کے ٹرگئی۔ مگروں ہر کھ آیا پئی دھگانے اوس غریب نوں ہندیا۔ راتیں ٹلگر چھا بے تے دھر کے اوہدی کوٹھڑی وچ گئی تے اوہ ویلھی پئی ہوئی سی۔ بشارت نے سارے گھر وچ ایدھر او دھر لھیا پر اوہ کدھرے نہ لبھا۔ باہر لے ٹوہے دی گنڈی لقھی ہوئی سی۔ ایہدا مطلب جوالی۔ اگست۔ ستمبر

سی پئی اوہ میاں صاب لئی کجھ کرن گیا اے۔ صغاں نے بڑیاں دعاوں منگیاں کہ رب اوہنوں کامیاب کرے۔ پر دو دیہاڑے لفگھ گئے، اونہ پرتیا۔

شام دا ویلاسی، ایہو جیہیاں تھیریاں شاماب بشارت تے صغاں نے تکیاں سن۔ جدوں عید دیاں رونقاں لگ جاندیاں سن، تے چن ویکھن لئی اوہنائیاں اکھاں انبریں لکیاں ہوندیاں۔

دوجے دیہاڑے عید سی۔ بس چن نے تے اوہدی صرف ڈونڈی پٹھنی سی۔ کدے دوہاں نوں ایس ڈونڈی دی کنی اڈیک ہوندی سی۔ جے کدی چن والی تھاں تے کوئی اڑھب بدل ٹک جاندا تے کنی اوازاری ہوندی سی اوہنائیں نوں۔ پر ہم چار چوپھیرے دھوئیں دے بدل سن۔ صغاں تے بشارت دوویں کوٹھے تے آئے، دور کدھرے کدھرے لوکاں دے پر چھاؤیں دسداے پئے سن۔ پر پتہ نہیں اوہ چن پئے دیہندے سن یاں دھکھدی تے بھڑکدی اگ؟۔

چن وی گجھ ایڈا ڈھیٹھ سی کہ دھوں دی چدر و چوں وی جھاکدا پیاسی۔ صغاں نے ہتھ چک کے دعا منگی پئی رب آپنا فضل کرے تے اوہدا پیوول ہو جائے۔ بشارت آپنے جی وچ کھجدا پیاسی پئی روپیاں کر کے چنگی بھلی عید داستیا ناس ہو گیا اے۔

دنہہ حا لے چنگی طرحان نہیں سی ڈھلیا۔ یعنی شام دا ہنیرا اجے گوڑھا نہیں سی ہو یا۔ ویڑھے ویچ ترونا کلکیا ہو یا سی تے میاں صاب دی منجی ڈھنی ہوئی سی، اوہ اوہدے تے آکڑے ہوئے لئے پئے سن تے دور امبرول تاڑ لائی خبرے کیہے پئے سوچدے سن۔ عید دا چن ویکھ کے صغاں نے کوں آ کے اوہنائیں سلام کیتا تے اوہنائیں نے اشارے نال جواب دیتا۔ صغاں نے سر نوایا تے اوہنائیں نے آپنی صحت مند بانہہ چک کے اوہدے سرتے شفقت نال ہتھ پھیریا۔ صغاں دیاں اکھاں و چوں ٹپ ٹپ ہنجو ڈگن لگ پئے۔ میاں صاب دیاں اکھاں وی ڈلھ پیاں پر اوہنائیں تسلی دین پاروں بڑی کھچپل نال ایناں آکھیا، ”اللہ تبارک تعالیٰ سب ٹھیک کر دیسی“۔

عین اوے سے دیلے باہرلا بوہا کھڑکیا۔ صغاں دا کلیجہ دھک کر کے رہ گیا۔ اوہنے بشارت ول تکیا، اوہدا منہہ کاغذ نالوں وی چٹا ہو یا پیاسی۔۔۔ بوہا پھیر کھڑکیا۔ میاں صاب نے صغاں نوں آکھیا، ”ویکھو کون اے؟“

صغاں نے سوچیا خبرے بدھا اکبر ہووے۔ ایس خیال نال ای اوہدیاں اکھاں لشک پیاں۔ بشارت دی بانہہ پھڑ کے اوہنے آکھیا، ”جا ویکھ۔۔۔ متے اکبر آیا ہووے“۔

ایہہ سُن کے میاں صاب نے نہ پاروں سر ہلایا جیویں آکھدے پئے ہوون، نہیں نہیں ایہہ اکبر
نہیں اے۔

صغراء نے پُچھیا، ”تے پھیر ہور کون ہو سکدا اے ابا جی۔؟“

میاں عبدالحی نے آپنی پوری واہ لائے کے کجھ آکھن دا چارا کیتا۔ اینے وچ بشارت آگیا۔۔۔ بہت
ڈریا ہو یا سی اوہ۔۔۔ اتلہ ساہ اتے تے تھلدا تھلے۔ صغراء نوں میاں صاب دی منجی توں اک پاے
کھڑ کے اوہنے ہولی جیہی آکھیا، ”اک سکھ اے۔“

صغراء دی چیک نکل گئی، ”سکھ۔۔۔ کیہ آہندا اے؟“

بشارت نے جواب دتا، ”آہندا اے ٹوہا کھول،“

میاں صاب دے پتلے پتلے بے جان بکھاں اتے اک نویکھی مسکراہٹ آئی۔

”جا۔۔۔ گرمکھ سنگھ اے۔“

بشارت نے سر ہلو نیا، ”کوئی ہور اے۔“

میاں صاب نے ٹھکواں آکھیا، ”جا صغراء۔۔۔ اوہی اے۔“۔۔۔ صغراء ٹرپی اوہ گرمکھ سنگھ ٹوں
سنخاندی سی۔۔۔ پشن پاؤں توں کجھ چر پہلاں اوہدے پیونے ایس نال دے کے سکھ دا کوئی کم کیتا
سی۔۔۔ صغراء نوں چنگی طرح چیتا نہیں سی، خبرے کے جھوٹھے مقدمے وچوں چھڈا یا سی۔۔۔ اوہ دوں دا
اوہ ہر ٹکی عید توں اک دیہاڑا پہلاں رومالی سیویاں دا لفافہ لیا وندا ہوندا سی۔۔۔ میاں صاب نے کئی
واریں اوہنوں آکھیا سی۔۔۔ ”سردار جی۔۔۔ تسمیں ایہہ ٹھچل نہ کریا کرو۔“۔۔۔ پر اوہ ہتھ بخ کے آکھدا،
”میاں جی واہگرو دی کر پا نال تھاڑے کوں ہرشے اے۔۔۔ ایہہ تے اک سوغات اے جیہڑی میں
ورھے دے ورھے تھاڑی سیوا وچ لے کے آؤنا۔۔۔ تسمیں میرے اتے جیہڑا کرم کیتا سی اوہدی دین
تے میری سو پیڑھی وی نہیں دے سکدی۔۔۔ رب تھانوں راضی رکھے۔“

سردار گرمکھ سنگھ اینے چر توں عیدوں اک دیہاڑی پہلاں سیویاں لیا وندا پیا سی اک واری
تاں صغراء ٹوں وی بڑی جیرانی ہوئی، کہ ٹوہے دا کھڑاک سُن کے اوہنوں اوہدا چیتا کیوں نہ آیا۔۔۔ پر
بشارت وی تاں اوہنوں کئی واریں تکلیا ہو یا سی، پھیر اوہنے کیوں آکھیا سی کہ کوئی ہور اے۔۔۔ ہور کون ہو
سکدا اے؟۔۔۔ ایہناں سوچاں وچ گھمی اوہ ڈیوڑھی تائیں اپڑی۔۔۔ ٹوہا لاءے جاں اندروں ای پُچھے پئی
کون اے۔۔۔ اوہ حاۓ ایے بھنپھل نھو سے وچ ای سی کہ بوہا مڑ کھڑ کیا۔۔۔ صغراء دا دل دھڑکوں
جو لائی۔۔۔ اگست۔۔۔ ستمبر

دھڑکوں کرن لگ پیا۔ بڑی آکھیائی نال اوہدے سنگھ و چوں پھر جیہی واج نگلی۔ ”کون اے۔۔۔“
بشارت کول ای کھلوتا سی، اوہنے بو ہے دی جھپٹ ول سینت ماری تے صُراں ٹوں آکھیا،
”ایہدے و چوں ویکھ۔۔۔“

صُراں نے جھپٹ و چوں ویکھیا۔ گر ملکھ سنگھ تے نہیں سی۔ اوہ تے بہت بڑھا سی۔ پر باہر
جیہڑا تھڑے تے کھلوتا سی ایہہ جوان سی۔ صُراں اجے جھپٹ نال اکھ لائی اوہنوں تکمیل پئی سی کہ
اوہنے مڑ بوہا کھڑکایا۔ صُراں نے ویکھیا پئی اوہدے ہتھ وچ کاغذ دالفافہ سی، انچ دا ای جیہو جیہا گر
ملکھ سنگھ لیا و ندا ہوندا سی۔ صُراں جھپٹ توں لاشبھے ہوئی تے پچھیا، ”کون اوٹسیں۔۔۔؟“
باہروں واج آئی، ”جی۔۔۔ جی میں۔۔۔ میں سردار گر ملکھ سنگھ دا پتر آں۔۔۔ سنتو کھا۔۔۔“
صُراں دا ڈر چوکھا گھٹ گیا۔ اوہنے بڑے لحاظ نال پچھیا، ”کیوں آئے جے۔۔۔؟“
باہروں واج آئی، ”جی۔۔۔ نج صاب کتھے نیں۔۔۔؟“
صُراں نے جواب دتا، ”۔۔۔ بمار نیں۔۔۔“

سردار سنتو کھا سنگھ نے بڑے ہر کھ نال آکھیا، ”۔۔۔ او۔۔۔ ہو۔۔۔“۔ پھیر اوہنے کاغذ دالفافہ
کھڑکایا، ”ایہہ۔۔۔ جی سیویاں۔۔۔ نیں۔ سردار جی دا دیہا نت ہو گیا اے۔۔۔ او۔۔۔ اوہ مر گئے
نیں۔۔۔“

صُراں نے کالھی نال پچھیا، ”مر گئے نیں۔۔۔؟“
باہروں واج آئی، ”آ ہو جی۔۔۔ مہینہ ہو گیا اے۔ مرن توں پہلاں اوہناں مینوں کچی کیتی سی
پئی ویکھ پتر، میں دسائیں ورھیاں توں نج صاب لئی نگی عید تے سیویاں پیا کھڑداں۔۔۔ ایہہ کم میرے
مرن توں پچھوں تینوں کرنا پینا اے۔۔۔ میں اوہناں نوں وچن دتا سی۔ ہُن میں اوہ وچن پورا پیا
کرنا۔۔۔ ایہہ تو سیویاں۔۔۔“ صُراں تے اینا اثر ہو یا کہ اوہدیاں اکھاں وچ اتھرو آگئے۔ اوہنے
تھوڑا جیہا بوہا کھولیا۔ سردار گر ملکھ سنگھ دے منڈے نے سیویاں دالفافہ اگانہ کیتا، صُراں نے پھر
لیا، ”رب سردار جی ٹوں جنت نصیب کرے۔۔۔“

گر ملکھ سنگھ دے پتر نے جھٹ اٹک کے آکھیا، ”نج صاب بمار نیں۔۔۔؟“
صُراں نے جواب دتا۔ ”آ ہو جی۔۔۔“
”کیہ بماری اے“

”اوہ۔۔۔ سردار جی جیوندے ہوندے تے اوہناں نوں ایہہ سن کے بڑا دکھ ہوندا۔ مردے دم تائیں اوہناں نوں نجح صاب دا احسان چیتے سی۔ آکھدے سن کہ اوہ تے دیوتا نیں، کوئی انسان تھوڑو نیں۔۔۔ اللہ میاں اوہناں نوں حیاتی دیوے۔۔۔ اوہناں نوں میرا سلام آکھیں،“۔
ایہہ آکھ کے اوہ تھڑے توں لہہ گیا۔ صُراں سوچدی ای رہ گئی پئی اوہنوں ڈکے تے آکھ کے اوہ نجح صاب لئی کے ڈاکٹر نوں سدلیا وے۔

سردار گر ملکھ سنگھ دا پتر سنتو کھا تھڑے توں لہہ کے کجھ کرم اگانہہ ودھیا تے ٹھاٹھے بندھی چار بندے اوہدے کوں آئے۔ دونہہ کوں بلدپاں مشالاں سن، تے دونہہ کوں مٹی دے تیل دے پیپے تے کجھ ہور نک سک۔ اک نے سنتو کھے کولوں پُچھیا۔ ”کیوں جی۔۔۔ سردار جی۔۔۔ کر آئے اوکم آپنا۔۔۔؟“

سنتو کھے نے سر ہلو نیا تے آکھیا۔ ”آہو۔۔۔ کر آیاں۔“

اوہ بندے نے ٹھاٹھے اندروں ہس کے پُچھیا۔ ”تاں پھیر کر دینے ماملہ ٹھنڈا نجح صاب دا۔۔۔؟“

”آہو۔۔۔ جو تھوڑی منشاء،“ آکھ کے سردار گر ملکھ سنگھ دا پتر اوتحوں ٹرپیا۔

وپس

لابریری دے ساہمنے کھلے میدان وچ پنڈال لگا کے پر درشتی لائی گئی سی۔ زیادہ تر شال سائنس دیاں کتاباں دے ہی سن۔ پہلے ہی شال تے اوہ بھکھی جیہی کھڑی رہ گئی۔ شال دا اک وڈا حصہ بیالوجی دیاں کتاباں نال بجیا ہویا سی۔ سو ہنے، چمکیلے، رنگ برنگے کور کتاباں دے سرناویں دی شان ودھا رہے سن۔ اوہ اس طرح اس کتاباں نوں وکیھ رہی سی ہویں اوسدا من کیلیا گیا ہووے۔ اینٹو ماں والوجی، جینفلکس، فش اینڈ فشری، ورٹیپریٹ، انورٹیپریٹ۔ اوہناں کتاباں نوں وکیھ کے اوس نوں انخ لگ رہیا سی جیویں ورھیاں بعد وچھڑے متر اچانک مل پئے ہوں۔ اوس دے دل وچوں اک ہوک جیہی اٹھی۔ سُتا، دبیا درد جیویں کروٹ لے کے، تڑف کے جاگ پیا ہووے۔ اک سوال اوس دے دماغ وچ گندلی کھولدے سپ وانگ وھن لگ پیا۔

کیوں؟

لیکن جواب تاں سالاں پہلاں کتے گواچ چکا سی۔ بس زخمی سپ، جس وچ ابھی وی تھوڑے ساہ باقی سن، ذرا جیہا ہتھ لگاندیاں ہی زہر گھولن لگ پیندا سی۔ اوس نوں انخ لگ رہیا سی جیویں اوس دے ساہمنے املے رتنا دا خزانہ پیا ہووے۔ پہن ایہہ خزانہ اوس لئی ایس طرح، ہی کے کم نہیں سی جس طرح اتنے لئی ساون دی ہریاں۔ اوس دے من تے گھری اُداسی چھان لگ پئی۔

کیا انمول گھریاں اوس نے ایہناں کتاباں سنگ گزاریاں سن۔ اک اک صفحہ، اک اک ڈایا گرام وار وار پڑھیا تے الیکیا سی۔ جدول اوہ پڑھ کے اٹھدی تاں اوس دی میز دے دواليے ردي کاغذات دا ڈھیر ویکھ کے وچارا ڈست بن حیران رہ جاندا تے اونا ہی حیران ہوندا بڈھارام دھن جیہڑا سوریے سوریے اوہناں کاغذات نوں اگ بالن دے کم لیا ندا ہوندا سی۔

”اینا کیہ لکھدی رہندی اے بی بی؟“ رام دھن سوچدا۔

اوہناں دے ہیڈ آف دی ڈپارٹمنٹ ڈاکٹر نا یہ کیہا کر دے سن، ”سپیڈ از ایوری تھنگ۔ لکھن دی، ڈراء کرن دی سپیڈ ودھاؤ۔ ڈائیگرام بناوں واسطے لال نیلی پنسل میز تے نہیں تھاڈے ہتھ وچ پھڑی ہونی چاہیدی ہے۔“

اوہ سارے گھری ویکھ کے ڈایا گرام ڈراء کر دے سن۔ ہارت، کڈنی، سکن، سیل، کے دا لانگی ٹیوڈنل تے کے دا ٹرانسورس سیکشن۔ سیکڑے ڈایا گرام۔ پریکش نال دو منٹ وچ بنن والا ڈائیگرام تینہ سیکنڈ وچ بنن لگ پیندا سی۔

”سماں ہور گھٹاؤ۔ ڈائیگرام دی خوبصورتی کوئی معنے نہیں رکھدی۔ صرف صاف تے صحیح ڈائیگرام بناو۔“ ڈاکٹر صاحب اوہناں نوں بار بار سمجھاؤ ندے سن۔

اوہ دے موڑھے دے پچھوں آفتر شیو دی خوشبو آ رہی سی۔ اوس نے مُڑ کے ویکھیا۔ اک صاحب کھڑے سن۔ سوئڈ بُوئڈ۔ لمبا قد، سانولارنگ۔ رِم لیس چشمے وچوں تکدیاں اکھاں وچ سُٹھیں! گلڈ مارنگ سر۔ ٹال تے کھڑے منکھ و کریتا دا سارا دھیان اوہناں ول ہی سی۔

”ٹسیں سُنیہا گھل دیندے سر! میں آپ ساریاں کتاباں ڈپارٹمنٹ وچ لے آؤمدا۔“

”نو، نو! آئی جسٹ وانٹیڈ ٹو ہیواے لگ۔“

پریلیٹی مطابق ہی ڈھکویں رو بھیلی آواز، اک نظر اوہ دے چھرے تے وی ٹھہری، جیویں پچھہ رہی ہووے، ”تھاڈے ورگی فیشن ایبل عورت زوالوجی دے ٹال تے کیہ کر رہی ہے۔ تھانوں تاں کے فیشن میگزین دے ٹال اگے ہونا چاہیدا ہے۔“

غم وچ اوہ اوس نالوں کجھ ہی وڈے ہون گے۔ پڑ پڑیاں وچ اجے چاندی بھتی نہیں سی اُتری۔ اوہناں دیاں پیڈیاں نظر اوس ٹوں بہت کجھ یاد دوا گھیاں۔

”زواوجی دے ہیڈ آف دی ڈپارٹمنٹ سن۔ کجھ کتاباں کڈھ کے رکھاں گا۔ اوہناں دے میز جولائی۔ اگت۔ ستمبر

تے رکھ آئیں۔“ شال دے مالک نے آپنے اک کامے ٹوں کیا۔

”زوالوجی دے ہیڈ۔“ اوں دے گل وچ کجھ اٹک گیا ہووے جیویں۔

”اوں دے آلے دوالیوں پتہ نہیں کتنے لوک اوہناں کتاباں تے سرسری نگاہ مار کے لفگھے گئے۔ پر اوں دی نظر کتاب دی چمکدی جلد اُتے پے گئی۔ ایبا دی اینی سونی مورت اوں نے اج تک نہیں سی ویکھی۔

پلازما میکرین، ایکٹھو پلازم، نیو گلیس، فوڈو یکیوس، لگدا سی جے کتاب ٹوں ذرا جیہا شیڈھا کر دتا جائے تاں ایبا آپنے سیڈو پوڈیا (نقلي پیر) دی مدنال جھکی ہوئے پاسے ول گ کے جلد توں باہر نکل جائے گا۔

ایٹا مالوجی دی اک کتاب دے سر ورق تے بنے کیڑے مکوڑے انخ لگ رہے سن جیویں ہتھ لاوندیاں ہی اُون لگ پین گے۔

اولڈ سپائیس دی سالاں پرانی بھتی بھتی سکنڈھ ہُن تک ہوا وچ تیر رہی سی۔ اوں دامن یاداں دے کھلرے دھا گیاں وچ اُلچھ گیا۔

اوہ بائی فوکل مائیکرو سکوپ تے جھکی ہوئی سی۔ ڈاکٹر نایر آپ اوں ٹوں سلائیڈ وکھا کے سمجھا رہے سن۔

”کین یو سی تھن سپنڈلی ستر کچھ؟“

”لیں سر۔“

سپلٹ ہون نال نیو گلیس وچ کروموم دی گنتی اوہی رہے گی جو اور بجنل سیل دے نیو گلیس وچ سی۔

”کین یو سی۔“ ڈاکٹر صاحب نے دوبارہ پچھیا۔

”جی سر۔“

اوں نے آکھتا، پر اوں ٹوں سلائیڈ وچ کجھ وی صاف دکھنہیں سی رہیا۔ جے اگلے دن ٹیسٹ وچ ایہی سلائیڈ آگئی تاں کیہ ہووے گا؟ پہلا ٹیسٹ سی۔ سارے پڑھیاں ڈاکٹر صاحب تے چنگا امپریشن پاؤنا چاہندے سن۔

لیب وچوں باہر نکل کے جدوں اوں نے دوچے پڑھیاں کولوں پچھیا کہ اوہناں ٹوں جولائی۔ اگست۔ ستمبر

مائیوس (سیل ڈویژن) صاف دکھائی دیتا سی تاں کے نے وی حامی نہ بھری۔ اوس دے واںگ ہی سارے ڈاکٹر صاحب توں ڈردے ہوئے، ”لیں سر، لیں سر“ کہہ کے لیب و چوں باہر آ رہے سن۔ ”میں دسدا ہاں، اوہ سلاسیڈ کیوں پچھانتی ہے۔ مائیکروسکوپ دے سخلنے رکھی سلاسیڈ جیکر اپری سنجھ کنارے توں ذرا ٹھٹھی ہووے تاں اوسنوں پیکھن وچ وقت بر باد نہ کرو۔ جلدی نال ڈائیگرام بناؤ تے لکھو ”مائیوس“۔ ارون جیتلی نے اوہدے کوں آ کے ہولی جیھی کیہا۔ ایہہ اوہناں دی دوستی دی شروعات سی۔

ایم ایس سی وچ اوس دی سارے مدد پر دلیش و چوں تیجی پوزیشن سی۔

ایم پی دیاں کئی یونیورسٹیاں توں اوس نوں انٹرویو لئی بلایا گیا سی۔ اوہ دو جگہ انٹرویو دین وی گئی۔ پر دوویں جگہ پہلا پرشن سی، ”کیہ ٹسیں کشمیری ہو؟“
”نہیں جی! میں پنجاب توں ہاں۔“

جواب سُن کے انٹرویو لین والے اک ڈوبے ول پیکھن لگ پنیدے سن۔ گورا رنگ اوس دا دشمن ہو گیا سی۔

پنجاب دے کجھ کالجیاں توں وی اوس ٹوں انٹرویو لئی بلایا گیا پر اوتحے ہندی بولنا اوس دے آڑے آگیا۔

انٹرویو دیلے ”پلیز بٹ“ کہن تے جد اوس نے تھینک یوسر دی جگہ دھنوا دآ کھیا تاں اوس ٹوں پیٹھن لئی کہن والے بندے دے سنگھنے بھراؤ ہو رنگو گئے۔

”ٹسیں کس سیٹ توں ہو؟“

”جی میں پنجاب توں ہاں۔“

”بٹ یو آر آ نرگ ان ہندی“۔

سلیکشن کمپیٹ وچ بیٹھی مہندی رنگے والاں والی عورت نے اوس ول غور نال تکدیاں آ کھیا۔

”میرے پتا فوجی افسر ہیں۔ اوہناں دی بدی بھارت دے الگ الگ حصیاں وچ رہندی ہے۔ شاید اس لئی مینوں ہندی بولن دی عادت ہے۔“

”تھاڈی ماں بولی؟“

”جی۔ پنجابی۔“

”تھانوں پنجابی پڑھنی آؤندی ہے؟“

”جی - آؤندی ہے۔“

پنجابی دی اک کتاب وچوں اوں نوں اک پیرا پڑھن لئی دیتا گیا۔

ساڑا بھارت اک سیکولر دلیش ہے۔ ایتھے کئی دھرم دے لوک مل جمل کے رہنے نہیں۔

ساڑی انیکتا وچ وی ایکتا .....

”نو! شاپ!“

فقرے دے مڈھ وچ ہی اپنی آواز وچ کہے گئے ناں دا مطلب اوں نوں سمجھنے آیا۔ شاید اوں ناں دا ارتھ سی۔

تھہاڑا کوئی پرانت نہیں ہے۔ جاں تھانوں نہیں رکھنا۔

اگلا سوال سی، ”کیہ ٹسیں پنجابی لکھ سکدے ہو؟“

”جی نہیں۔“

”ٹھیک ہے۔ ٹسیں جاسکدے ہو۔ تھانوں اطلاع کر دتی جاوے گی۔“

اوں دے من دی اپجاو دھرتی تے مايوی دے بیج کھلر گئے۔ اوہ ساری رات آپنے نوٹس دیکھدی رہی سی۔

پر ایتھے وی، اوں دے سمجھیک دا اک وی سوال، نہیں سی پچھایا گیا!

ایمپلائمنٹ ایکچینج دی لمبی قطار وچ کھلوتیاں اوں دے پیر ڈکھن لگ پئے سن۔ ابھے اوں دے اگئے پندرال ویہہ لڑکیاں کھڑیاں سن۔ لڑکیاں دی لائن وکھری سی۔

اوں نے آپنی گھڑی ویکھی۔ پونا اک۔ وقت ہولی ہولی لنگڑا ندا جیہا خُر رہیا سی۔ دسمبر دی مختنڈی دُھپ کیو توڑ چکی سی۔ اوں دے سامنے کھڑی لڑکی نوں شاید ایہو جیہیاں لائیاں وچ کھلون دا گویرہ سی۔ اوں نے کندھے تے لکھدی تھرموس دا ڈکھن کھول کے اوں وچ دُھپ پایا۔ گرم دُھپ وچوں اٹھدی مہک اوں نوں وی کجھ یاد دوائی۔

ایم ایسی فائل دے امتحان توں کجھ دن پہلاں اوہ رات دیر تک پڑھ رہی سی۔ تاں ہی کے نے پیار نال اوں دا سر پلوسیا۔

”ہُن سو جاؤ بیٹا۔ بڑی رات ہو گئی ہے۔“ اوں نے کتاب توں سر چک کے ویکھیا۔ تائی جی جولائی۔ اگست۔ ستمبر

ڈدھ دا گلاس لئی کھڑے سن۔

”ٹسیں کدوں آئے؟“ اوس نے تائی جی دے ہتھ و چوں گلاس پھر لیا۔

”ہو گئے پنج سو منٹ۔ توں پڑھن وچ اپنی مگن سیں کہ تینوں میرے آؤں دا پتہ نہیں لکھیا۔“
”ٹشاں مینوں دیا کیوں نہیں“۔ اونے لاڈ نال آ کھیا۔

”میں ویکھنا چاہندی ساں کہ کئنی دیر بعد تینوں میرے ایتھے کھڑے رہن دا پتہ چلدا ہے۔“
”تائی جی۔“

”ٹسیں کیوں میرے لئی آپنی نیند خراب کر دے ہو! اونے اٹھ کے تائی جی نوں گلوکڑی پالئی!“
”بیٹا! توں پڑھن وچ دن رات اک کر رہی ایں تاں کیہ میں تینوں ڈدھ وی گرم نہیں کر کے
دے سکدی“۔ تائی جی نے پھیر پیار نال اوس دے سرتے ہتھ پھیریا۔

تایا جی اوس دے پتا دے چھیرے بھراں تے نالے اوس دے لوکل گارڈیں وی۔ امتحان دی
تیاری دیاں چھٹیاں وچ تائی جی اوس نوں ہوش توان گھر لے آئے سن۔
یاداں دے پتنے کھلداے گئے۔

فشنانا بناؤنا سی۔ سینکڑے مجھیاں دے ڈائیگرام ڈراء کرنے سن۔ اک اک ایکن وچ کئی کئی
گھنٹے لگ جاندے سن۔ ہر اک سچی دے ڈارسل، وینٹرل، پیکنورل، کاڈل فن وچ گن گن کے
رے بنایا اکھاں وچ وی کنڈے جیہے چھمن لگ پیندے۔ اک وی رے گھٹ جاں ڈدھ بن جائے
تاں سچی بدل جائے گی۔

لو بیو کا لبس دے ڈارسل فن وچ ستاراں رے ہین تاں لو بیو گونپس دے فن وچ سوالاں مسٹش
کاویشیں دے سوالاں رے والے کاڈل فن وچ جے اک رے ہور جوڑ دیتی جاوے تاں اوہ مسٹش
سینگھالا ہو جائے گی۔

”تائی جی میرے سروچ تیل لگا دیو۔ دورا تاں توں نیند نہیں آ رہی۔ اکھاں بند کر دی ہاں تاں
اکھاں ساہمنے مجھیاں گھمن لگ پیندیاں ہیں۔“
اک دن اوس نے تائی جی نوں کیہا۔

کول ہی بیٹھے تایا جی نے اخبار توں نظر چک کے اوس ول دیکھیا مر جھایا مونہہ، رُکھے وال،
اکھاں دے چارے پاسے ابھرے کالے گھیرے گورے رنگ کر کے ہور گوڑھے لگ رہے سن۔

”ایدھر آ بیٹا! کئے گھنٹے لگاتار پڑھدی رہی ہے۔“

”جی۔۔۔۔۔“ اوں نے یاد کرن دی کوشش کیتی۔ اُنی گھنٹے۔

”اوے تھاڑا بھلا ہو جائے!“ تایا جی دی آواز وچ حیرانی تے چتنا دوویں سن۔

”شرن جی۔ ایہدے، کمرے ٹوں تالا لادیو۔ اج ایہہ سارا دن کجھ نہیں پڑھے گی۔ دن رات پڑھن نال اس دا دماغ خراب ہو گیا تاں میں مہیند رٹوں کیہ جواب دیوں گا؟“

سولاں ستاراں گھنٹے پڑھنا تاں عام سی۔ ساری رویژن کرن دے علاوہ فش فاؤنا وی بناوٹا سی۔ مچھی دیاں ہڈیاں دا شوتا ڈھانچہ بناوں لئی چار پنج دن کئی کئی گھنٹے محنت کرنی پیندی سی۔ چھوٹی چھٹی نال ہولی ہولی مچھی دا سڑیا ہو یا ماس ہڈیاں توں الگ کرنا پیندا۔ جے اک وی ہڈی ٹٹک گئی تاں ساری محنت بے کار۔ توں سرے توں کم شروع کرو۔ بازار جا کے مچھی خریدو۔ پھیر اوں دے سڑن دا انتظار کرو تے پھیر سڑیا ہو یا ماس اتا رو۔

جیہنیں دنیں اوہ سکیشن بناوٹ دے سن اوہنیں دنیں جے اوں دی کلاس دا کوئی وی پڑھیار لوکل بس وچ چڑھدا تاں اوں دے ہمتحاں تے کپڑیاں وچوں اٹھدی تیز بولوکاں ٹوں اوں دے نال والی سیٹ چھڈن تے مجبور کر دیندی۔

اوں ٹوں یاد آیا پریکیشیکل امتحان والے دن اوسمدے گھردے سامنے روشن پورہ ناکے دی سڑک توں جلوس نکل رہیا سی۔ ساری آواجائی رکی ہوئی سی۔ بس لین لئی اوں نوں کافی دور پیدل چل کے جانا پیا۔ جدوں اوہ کالج چُبھی تاں اٹھووج کے تن منٹ ہو چکے سن۔ ڈاکٹر نایر امتحانی سینٹر دے باہر گلیارے وچ انچ گھم رہے سن جیوں زچہ دے کمرے دے باہر اوں دا پتی گھمدا ہے۔ ڈاکٹر صاحب نوں دیکھ کے اوں دا خون سُک گیا۔ پر اوہناں نے صرف ہری اپ، کہن دے علاوہ اوں نوں ہور کجھ نہیں کیہا۔

جدوں اوہ ہال وچ پہنچی تاں سارے پڑھیار آپ آپنی جگہ تے بیٹھ گئے سن۔ ڈائی سیکشن لئی اشیمل مل چکا سی پر ڈائی سیکشن ابھے شروع نہیں سی ہو یا۔

اوں دی سیٹ اپر پیٹھدیاں ہی لمبی گھنٹی ویتی۔ جو اس گل دا اشارہ سی کہ ڈائی سیکشن شروع ہووے۔

لیٹ ہو جان کر کے اوہ اینی گروں ہو گئی کہ اشیمل ماونٹ ڈائی سیکشن ٹرے وچ موم لگایا ہوندا جوالائی۔ اگست۔ ستمبر تاہی سانچھ

ہے۔ اپنیمیل نوں ڈائی سیکٹ کرن لئی لمبیاں سویاں نال ٹرے وچ فنکس کیتا جاندا ہے۔ کرن لکیاں اوس توں اک دھمنی رپھر کر ہو گئی۔ ساری ٹرے خون نال بھر گئی۔

ہائے ربا! ہُن کیہ ہووے گا؟ اوس دے ہتھ کمین لگ پئے۔ اکھاں وچوں ہنجھو گ نکلے۔ آپنا اپنیمیل ماڈنٹ کرن وچ رُجھے تریویدی نے اوس ول دیکھیا۔ اوس دی ٹرے تے نظر پیندیاں ہی اوہناں دے مونہہ چوں اچن چیت ہی مائی گاڈ نکل گیا۔ جس نوں سُن کے اوس دے سچے پا سے بیٹھے سہیل رضوی نے وی آپنے اپنیمیل توں نظر چکی۔

ہُن اوس دے اتھرو بن رُکے گ رہے سن۔

”پلیز رووونہ! اپنیمیل صاف کرو۔ وِجھے نے اوس نوں حوصلہ دین دی کوشش کیتی۔ سہیل نے اولڈ سپائیس دی مہک نال گمکداروں کلڈھ کے اوس نوں پھڑاوندے ہوئے آکھیا ”ایہہ لوو! مونہہ صاف کرو۔“

پُوری کلاس ڈائی سیکشن وچ رُجھی ہوئی سی۔ پر اوہ روئی جا رہی سی۔ اوس دے سچے کہتے بیٹھے دوویں لڑکے آپنا اپنیمیل ڈائی سیکٹ کرن دے نال نال اوس نوں تسلی وی دے رہے سن۔ پر اوس دے ہنجھو ڑک ہی نہیں رہے سن۔

میجر ڈائی سیکشن ہی خراب ہو گیا تاں باقی بچیا ہی کیہ! کس طرح پورے کرے گی اوہ دیہہ نمبر۔
”تُسیں گھبراوَنہ۔ اپنیمیل صاف کرو۔ سبھ ٹھیک ہو جائے گا۔“

وِجھے تریویدی نے آپنا گلا ہتھ پل بھر لئی ڈائی سیکشن ٹرے تے مردہ جیہے پئے اوس دے ہتھ اُتے رکھ دتا۔ تسلی بھریا حوصلہ پا کے اوس دے ہنجھو ہور چھلک پئے!

پونا گھنثہ بیت چکا سی۔ ہُن تک ہال وچ کوئی پروفیسر نہیں سی آیا۔ کجھ دیر بعد اوس نوں مکھ دوار لوں آؤندی ڈاکٹر گپتا دے پُرانے کریب سول دیاں ٹوٹاں دی جانی چھانی چر مردی آواز سنائی دیتی۔ اوہ سبھ دا ڈائی سیکشن دیکھ دے ہوئے اوس ول آ رہے سن؟ جدوں اوہ اوتحے ہی میز کوں پہنچے تاں اوس دا ساہ ڑک گیا۔ اوس دی ڈائی سیکشن دیکھ کے ڈاکٹر گپتا دے مونہوں اکا دوشبد نکلے۔

”خود تے بھروسہ رکھو! سبھ ٹھیک ہو جائے گا۔“ سہیل نے پھیرا اوس نوں تسلی دیتی۔

ہُن تک لگ بھگ ڈیڈھ گھنثہ بیت چکا سی۔ ہیڈ آف دی ڈپارٹمنٹ ڈاکٹر نا یہ ایکسٹرل اگزامیز نال کدے وی آسکدے سن۔ اوس نوں آپنا مستقبل ہنیرا لگ رہیا سی۔

اج تک اوس دا یک دی ڈائی سیکشن کدے خراب نہیں سی ہویا۔ اوس ٹوں ڈاکٹر غوری محمدار دی کہی گل یاد آگئی۔ اوسدا ڈائی سیکٹ کیتا تھج دانروسم کلاس نوں وکھایاں اوہناں نے کیہا سی۔
”اس لڑکی ٹوں تاں سرجن ہونا چاہیدا سی۔“

اوہ نے آپنیاں دوویں پُڑپُڑیاں انگوٹھیاں نال دبا کے اکھاں بند کر لیاں۔ سارا سال ڈائی سیکٹ کیتے اپنیم۔ نچھو، کبوتر، چوہا، شافش، ہلو تھریا، سیر چن، فش اتیاد اوس دیاں اکھاں دے ساہنے گھمن لگ پئے۔

تاہیوں کجھ کھڑا ک ہویا۔ اوس نے اکھاں کھول کے دیکھیا۔ لیب اسٹرنٹ جاوید بھائی نے اوہ دے ساہمیوں خون نال بھری ٹرے چک کے اوس دی جگہ پُورا ڈائی سیکٹ کیتا اپنیم رکھ دیتا جس نوں صاف کر کے لیبل کرنا ہی باقی سی۔ اوس نوں آپنیاں اکھاں تے یقین نہیں سی ہو رہیا۔ دوویں لڑکیاں نے وی سُکھ دا ساہ لیا۔

”ڈاکٹر صاحب نے آکھیا ہے کہ فکر کرن دی لوڑ نہیں۔ سبھ مُھیک ہو جائے گا۔“ جاوید نے ہولی جیہی کیہا۔

اوہ نوں اجھے وی یاد ہے امتحانی سینٹر توں باہر نکلدیاں ہی ساریاں نے اوہ نوں گھیر لیا سی۔

”آر یو آل رائیٹ؟“

”لیٹ کیوں ہو گئی؟“

”توں تے سانوں ڈرا ہی دیتا۔ اساں سمجھیا کتے امتحان۔۔۔۔۔“

”ویکھوتاں کیوں اکھاں سُجال لیاں نے رو رو کے۔“

سارے لڑکے لڑکیاں تے استاد اوہ لئی پریشان۔ پر ڈاکٹر نایر دا کیہا، ”دیزِ از تھنگ ٹو وری چائیلڈ،“ سُن کے ہی اوہ دے ساہ وچ ساہ آیا سی۔

اوہ نوں ایم ایس سی کیتیاں چوڑی چھپی سال بیت چکے نے پر لگدا ہے جیوں کل دی ہی گل ہووے۔ اک پریوار درگا ما حول سی او تھے۔ سبھ اک ڈوبجے دی مدد کر دے سن۔ پڑھائی وچ مقابلے دی بھاؤنا ضرور رہندی سی۔ پر سد بھاؤنا وچ کدے کوئی کمی نہیں سی آئی۔

شادی توں کجھ چر بعد اوہ نے نوکری کرن دی گل کیتی سی۔ پر اوہ دے پتی دے نال نال گھر والیاں نے وی اس گل دی سخت مخالفت کیتی۔

”کیہ ضرورت اے سکول کا لج وچ مارے مارے پھرن دی۔ ملدا ای کیہ اے ماشرنیاں نوں اینا تاں اسیں نوکراں چاکراں نوں دے دیندے ہاں!“
گھر وچ پارٹی سی! ولیش توں آئی نند رانی نے جانا چاہیا، ”کھانے وچ کیہڑی مجھی بنی اے؟“

”ایہناں توں پُچھو۔ سینکڑے مجھیاں دے ناں تے ذلتاں پتہ اے ایہناں نوں۔“

وڈی جھانی اوس نوں نیواں دکھان دا کوئی موقع نہیں سی بخجن دیندی۔

کپور خاندان دیاں دوسریاں نونہاں واسطے فش صرف کھان دی چیزی۔ فرائید فش، ٹمیٹوفش، تندوری فش، فش کھلیٹ، فش کری۔

”اُداس کیوں ہو مائی ڈیر، لوو، وسکی دا اک پیگ لگاؤ۔ ساری اداسی دُور ہو جائیگی۔“

اوہ دے پتی نے ہر واردی طرحان جھوہ میاں ہویاں ہتھ وچ پھڑیا گلاں اوں ول ودھایا۔

اس وار اوہ نے پیگ کے گملے وچ نہ ڈولھیا۔

اوہ لڑکھڑائی تے سالاں توں ڈرائیک روم دی شان و دھاؤندی ونیس دی آدم قد مورتی نال جا ٹکرائی۔ گلاں تے مورتی دوویں ڈگ کے ٹٹک گئے۔ اوہ دی سمجھی بانہہ تے سٹ لگ گئی۔ پیڑ دی اک سنسنی کوئی توں ہوندی ہوئی موڈھے تک پہنچ گئی۔

نہیں بانہہ ٹھی نہیں سی۔ معمولی جیہا ہی زخمی۔

.....
”فسارام!“

”بھی میم صاحب!“

”بورڈ پینٹ ہو گیا ہے؟“

”بھی۔“

”لیا کے دکھاؤ۔“

بورڈ تے وڈے وڈے اکھراں وچ لکھیا ہویا سی۔

سائنس اکیڈمی۔ نو فیس فرام پور سٹوڈنٹس (No fees from poor student)

وڈا دِن

دو پھر اک ڈیڈھ وجے دے قریب ہو یا سی ساہنی صاحب دا ایکسٹر ن۔ ایکسٹر کیہ۔۔۔
چڈھا صاحب دی ڈکان توں حساب کتاب ویکھ کے روٹی کھان سکوڑ تے گھروں آ رہے سن کہ پولیس
چونکی دے سامنے موڑ توں اک سرکاری سانحہ بھجا آیا تے سدھا اوہناں دے سکوڑ ویچ آ وجیا۔
ساہنی صاحب سویرے صرف اک کپ چاہ دا پی کے گھروں نکلے سن کہ دو پھر تک کڑا کے دار
مکھ لگے گی تاں اوہ رُڑھیا ہو یا مرغا تندوری روٹی نال چھک کے کھاسکن گے۔ اوہ تاں بھئے مرنے
آتے ڈھوڑے گرم مسالے دی مٹھی سکنڈھ ویچ اجیسے مگن سن کہ لوکاں دے روئے نوں وی نہیں سُنیا۔
سانحہ نوں شاید کے نے ششکارن دی جرات کیتی سی، جاں اُنج ہی اوں دی کوئی، نویں نویلی
چھیل چھیلی لارا لپا فرینڈ سانحہ کے سیٹی مار جوان سانحہ نال کے پارک ویچ اوں نوں ٹھٹھھ وکھا کے
نیڑلی پارک ویچ ادخل گئی سی، اوہ دیاں اکھاں دے سامنے۔ تاہیں اوہ غصے ویچ ترٹھا بھجدا آیا تے آ
ویکھیا نہ تاء ساہنی صاحب دے سکوڑ ویچ سدھا آ وجیا۔

اکھ پکارے ویچ ساہنی صاحب سڑک تے ڈیگے۔ اوہناں اُتوں سکوڑ تے اُتوں سانحہ
واہوداری کھر دھر کے بھج گیا۔

ٹھانوں دیا نہ کہ ساہنی صاحب تاں کیدھرے ہو رہی گواچے ہوئے سن۔۔۔ اوہناں دی
ساہنی (پٹھ پچھے فلیباں دے رواج مطابق سمجھ دیاں ووہیاں نوں اوہناں دے گوت مطابق ہی بکایا

جاندا جیویں، گل دی، گھنی۔۔۔ نندے دی نندی۔۔۔ چڈھے دی چڈی۔۔۔ کھرانے دی کھرانی تے کپور دی کپوری۔۔۔ سوری دی سورنی)۔ نہا دھو، ڈارک لپ سٹک لا، سلااد دی پلیٹ میز تے سجا، چار پلیٹاں کھانے دی میز تے ٹکا کے حالی رسوئی وچ پیاز ٹماڑ دار اسٹہ پا ہی رہی سی کہ ٹیلیفون دی گھنٹی وجی۔ گھنٹی سواہ وجی۔۔۔ اسماں ہی ڈگ پیا۔ زمین تیز تیز چکر پاں کشن گلی تے مزر ساہنی برس پھڑ کے بہہ گئی۔

”کیہ ہو یا ممی جی۔۔۔ کیہ ہو یا؟“ کولوں لنگھدی نونہہ نے سوں بدحواس ویکھیا تاں گھبرا گئی۔ ”پولیس دا فون۔۔۔ تھاڑے ڈیڈی دا ایکسٹرنٹ پولیس چونکی کول۔۔۔“ تے اوس دے نال ہی اوہ ڈھیں ڈگی تے اوس سوں دنل پے گئی۔

نونہہ وینی نے ہتھلی کو لی چھوٹے میز تے رکھی جس وچ اوہ رات دے ڈنر وچ ورتاؤن والے گاجر دے حلے لئی بدام کٹ رہی سی، تے دوڑ کے پانی دا گلاس لے آئی۔۔۔ مونہہ تے چھٹے مارے، تھوڑا جیہا مونہہ وچ چچھ اڑا کے پایا تے نال والی آنٹی سوں مہری ہتھ بُلا بھیجیا۔

پولیس نے دیسا کہ ”ساہنی صاحب بے ہوش نیں، اوہناں دی کبھی باہنہہ ٹٹک گئی ہے۔۔۔ متحا پھٹ گیا اے تے ہور وی کافی شاں لگیاں نیں۔۔۔ اسیں سوں ہسپتال لے کے جا رہے ہاں۔۔۔ ٹسیں او تھے چھیتی پہنچو۔ اوہناں دی ڈائری چوں گھر دا نمبر لے کے تھانوں اطلاع دے رہے ہاں۔“ ہوش آؤن تے مزر ساہنی نے دیسا۔

ایئے سوں کھو وی دوپھر دی روٹی کھان ڈکان توں آگیا سی۔ روٹی تاں کس نے کھانی سی، اوس نے پھٹا پھٹ بھائیا صاحب دی ڈکان تے فون کیتا جیہڑے اوہناں دے قریبی دوست سن۔۔۔ تے اوہ جھٹ ہی آپنی کار لے کے آگئے۔

”پسیاں دا فلکر نہ کرنا۔۔۔ جاندیاں اے ٹی ایم چوں کڈھوا لوں گا۔“ تاں چار ہزار تاں جیب وچ وی ہون گے۔ میں تے کھو چلدے آں۔۔۔ بلوتے پالی سوں وی فون کر دیتے، اوہ وی ہسپتال پہنچدے ہون گے۔۔۔ تھاڑے جان دی لوڑ نہیں۔۔۔ فلکر نہ کرو۔۔۔ بچاء ہو گیا ہونا ایں۔۔۔ بوہتی ایر جنسی ہوندی تاں ہُن تک ہور فون آ جاندا۔۔۔ ٹسیں آپنا تے وینی دا دھیان رکھو، اسیں جاندیاں ہی فون کرائے۔“ بھائیا صاحب نے مزر ساہنی سوں ماں ہسپتال جانورو کیا۔

ہسپتال پہنچدیاں ہی بھائیا صاحب دا فون آگیا کہ ارک کولوں باہنہہ دا فریکھر ہو گیا اے۔۔۔ جولائی۔ اگست۔ ستمبر

متحاہینڈل وچ وچن نال زخمی ہو گیا اے۔۔۔ ٹانکے لگن گے۔۔۔ اسیں پلاسٹر تے پٹی کروا کے جھیتی ہی گھر آ جاواں گے۔۔۔ سیں فکرنا کرنا۔ پو ہوری وی پہنچ گئے تے ساہنی صاحب ہوش وچ نیں۔

”فکرنا کراں؟۔۔۔ کہندے فکرنا کرو۔۔۔ تیری زنانی دی ہڈی مُحدی، متحاہنجد اتاں میں ویکھدی کنج فکرنہیں کری دا۔۔۔ ہائے نی! میری تاں دنیا ای اجز چلی سی۔۔۔ آکھدا اے فکرنا کراں۔۔۔“

وقت بڑا گھٹ سی۔۔۔ سوری دیاں صفائیاں حالی مساں ختم ہوئیاں سن، پر ہن گل ہوری۔۔۔

”بس ہئے ایہہ سبھ ہپتالوں آؤندے ہی ہون گے۔۔۔“ جھیتی کر ونی۔۔۔ سارے پلنگھاں تے نویں بیڈ کور بدلتے ڈاہ۔۔۔ ہرناں والا جیہڑا نواں کڈھیا اے اوہ میرے بیڈروم وچ وچھا دے تے آپنے وچ چھٹی چادر اتے کروشیئے والا پورا سیٹ لادے۔ ہائے! نال میچنگ گشن تے ڈرینگ ٹیبل دیاں میٹ وی بدلتے دیں۔ تینوں کیہا سی نہ کہ ہرے والے بیڈ کور نال دے چار گشن کور کھربندے کولوں بھڑی لیا میں۔۔۔ تینوں کیہڑا ایک وارکھن نال یاد رہندي اے۔۔۔ ہن پیچ نہ ملیا تاں نک کپا میں گی نہ؟“

”ہے وھنو۔۔۔ چھوڑ گایاں گول کرے وچ دیوان اتے چھٹی کڈھائی والی کشمیری چادر وچھا۔۔۔ بھابی کولوں چابی لے کے الماری چوں کڈھ لے۔۔۔ نال چھٹی لیس والے دو سرھاندو دے اچھاڑ وی کڈھ کے چاڑھ چھوڑ۔۔۔ جھیتی کرتے، ہئے اوہ آ ویس تے پھر سارا شہر ٹٹ پیسی اوہناں دا حال پچھن۔۔۔“

آپ اوہ ٹیلیفون نال گرسی ڈاہ کے بیٹھ گئی۔ پہلاں ہلدوانی آپنے پیکے سوہرے خبر کیتی۔ بمبئی بھرا ٹوں فون کیتا۔۔۔ ڈلی والیاں نوں خبر کیتی۔۔۔ شہر دے سبھ دوستاں متران، کٹی، فرینڈز، نونہہ دے پیکیاں تے بازار دے گوانڈھی ڈکانداراں ٹوں فون تے اطلاع دیندی گئی۔

کریانے والے ٹوں فون کر کے چار پیٹیاں کولڈ ڈرینک، گجھ بوس دے ڈبے، بسک نمکین تے ڈرائی فروٹ وی منگوا لیا۔ ”برف دیاں ٹریاں کیہ کرسن ٹک پائیے دا پتیلا بھر کے فریجرے وچ رکھ چھوڑ۔۔۔ ٹک وڈا لفافہ آکس کیوبز دا آئٹی سنتوش دے گھروں منگوا کے فریزر وچ رکھ چھوڑ۔۔۔ ہائے! میں تے چٹی جاواں آر؟“

ساہنی صاحب آپنی محنت، لگن تے ایمانداری نال آپنے پیراں تے کھڑے ہوئے سن۔ متری جولائی۔ اگست۔ ستمبر

ماں نے جدوجھروں کلہیا تاں اوہناں دی جیب وچ چنچ روپے ہی سن، پر اوہ آپنی محنت تے مٹھ بولڑے سچاء کر کے چھپتی ہی پیراں سر ہو گئے۔ اوہناں اک موڑ پارٹ دی ڈکان تے پارٹ نام حساب کتاب دا کم شروع کیتا۔ شامیں اوہ دوچے ڈکانداراں کولوں جھولے وچ سپری پارٹس چکدے تے سائیکل تے چھوٹیاں ڈکاناں تے جاویچدے جس چوں چنگا منافع مل جاندا۔

ساہنی صاحب دی محنت تے ایمانداری ویکھ کے ہی چڈھا صاحب نے اوہناں دا ویاہ آپنے اک لے جیہے رشتے دار دی دھی نال طے کیتا تے دل کھول کے خرچ کیتا۔ ساہنی صاحب دے رُسے بھیناں بھراتے ماں پیو وی آئے۔

پھیر کنوں نین نال اوہناں دے پھیرے کروا کے اوس نوں مسز ساہنی بنا دیتا۔ رب نے مہر کیتی تے سال بعد کھونے جنم لے کے گھر وچ رونقاں بھر دیتا۔ تھن سکھ نال اپر والے ولی ودھائی اے تے کھو دی ووہی پیروں بھاری اے۔۔۔ واہیگور و مہر کرے۔“ اوہ نونہہ دیاں بلاواں لیندی۔

پھونہی پھونہی جوڑ کے اوس نے گھر بنایا سی۔ اک پُرانی مشین کے کولوں اوس ستی خرید لئی سی۔ سارا دن اوہ گندھ ٹپ کر دی۔۔۔ پُرانے کپڑیاں چوں نویں کلہدی۔۔۔ آنڈھ گوانڈھ دے سوٹ سیوں دیندی۔۔۔ خرید کر دیاں اک اک پیسے لئی بوجھدی اینی دوروں جھولا جگی منڈی توں دوہری چوہری ہو کے گھر پر تدی پر دو روپے دارکشہ نہ کر دی۔ ساری عمر اوہ ایہہ میہنا ہنداؤندی آئی کہ ” نیزو موترے چوں مجھیاں پکڑنی اے۔“

”کوئی کجھ وی کہے منگھی کے پا کے دینے؟ کے کولوں منگدی تے نہیں آتا۔۔۔“ اوہ پیسہ پیسہ جوڑ دی۔۔۔ کئی بگھنیاں اوس لائیاں ہوئیاں سن۔۔۔ وڈا حصہ ساہنی صاحب دی بگھنی وچ پاؤندی تے باقی بھانڈیاں بیڈ کوراں لئی، سوٹاں لئی۔

بیڈ کورتاں سال وچ اوہ دو تر کلہ ہی لیندی۔ اوئے گو پیسے جوڑ دیاں ہی کیسمیٹ دی چادر تے رنگ برلنگے اینکر دے دھاگے خرید لیا وندی، کدی کروشیئے دیاں لیساں، میز پوش تے بیڈ کور تک اُن مار دی جیویں کندھاں تے وی گلاف چڑھا وندی۔

اوہ اوکھے دن ہُن بیت چلے سن۔۔۔ ہُن تاں ساہنی صاحب دی موڑ مارکیٹ وچ آپنی ساہنی اینڈ سنز موڑ ٹریڈنگ کمپنی سی۔ ڈکان تے کھو ساہنی صاحب نال بہندا۔ آپ اوہ حالی وی نیم نال جوالی۔ اگست۔ ستمبر

چڑھا صاحب دی ڈکان تے دو گھنٹیاں لئی جا کے وہیاں کھاتے ویکھدے۔

گھر پہنچدیاں بیوی اڈیک رہی ہوندی۔ عام طور تے ویس اوس پہلاں ہی گھول کے رکھیا ہوندا۔ گوہی تے آلو دیاں کتلياں کٹ کے اُتے لوں مرچ ڈھوڑیا ہوندا۔ ساہنی صاحب دے فریش ہون تک اوہ گرم پکوڑے کڈھدی۔ کئی وار اوہ آپ ہی گھر آؤندے ہوئے بھورے دی مشہور تلی تلائی مچھی لئی آؤندے۔ مہینے وچ اک ایتوار میٹ، کدی مرغا، کدی مچھی ضرور بندی۔ باقی دن رُکھی مسی، دال چاول نال ہی سارے۔ آپنی نکی جیہی سلطنت دی بے تاج مہارانی سی اوہ۔ نونہہ وی بھلے گھردی آگیا کار آئی سی۔ ہور کیہ چاہیدا سی اوہناں نوں۔

تحوڑی تھوڑی دیر پچھوں ہپتا لوں فون آ جا رہے سن۔ ”حالی ایم جنسی وچ بہت بھیڑاے۔۔۔ پاپا باہر وراثنڈے وچ ٹرالی تے پئے ہوئے نیں۔۔۔ ہُن ایکسرے لئی لے کے گئے نیں۔۔۔ پلستر، ٹیکے تے دوائیاں سارے میں آپ خرید کے دے دتے نیں۔۔۔ دو ہزار ست سور وچے خرچ ہو چکے نیں۔۔۔ ہُنے اک نر بیٹھا آئے۔۔۔ گجھ بولی نہیں، بس سر ہلایا سو۔۔۔ ہُن اک ہور ڈاکٹر اندر گئے، متھے تے ٹانکے لگے نیں۔ پئی ہو گئی ہے۔ باقی سبھ جگہ دوائیاں لا دیتاں نیں۔ ہُن پلستر ہو گیا۔ ذرا کو سکن تے چل پواں گے۔۔۔ ادھا گو گھنٹہ ہور لگے گا۔۔۔

تیاری تقریباً مکمل ہو چکی سی۔ دو تین چنج چنج سودے نوٹ مسز ساہنی کڈھ چکی سی۔ ”پیساں سوہریاں دا کیہاے، بھاں دی میل نیں۔۔۔ اُنج کون آؤنداء کے دے گھر۔۔۔ ایسے بہانے سارے لوک ساڑا فلیٹ اندر لوں ویکھ لین گے۔ حالی ہُن چاہلی ہزار دا ڈبل ڈور فریز خریدیا اے۔۔۔ نواں صوفہ سیٹ تے وال ٹو وال کار پٹ۔ عمر دی جمع پُنجی لا چھڈی اے گھر بناؤں وچ۔۔۔ ایپہ رقاں ویکھن تاں صحیح جیہڑیاں ایویں ای آکڑ آکڑ بہنڈیاں نیں۔۔۔ اسیں کہیں سکتے کولوں گھٹ آں؟“ مسز ساہنی آپنے آپ نوں حوصلہ دے رہی سی۔

”پاپا پلستر روم چوں باہر آ رہے نیں۔۔۔ متھے تے پئی بھی ہوئی اے۔۔۔ پوری بانہہ تے پلستر ہے، ہتھ تے وی پلستر ہے۔ ٹی شرت اُتاری ہوئی اے۔۔۔ اوہ نر نے چکنی ہوئی اے۔۔۔ ہُن کار وچ بہادتا اے۔۔۔ گیٹ تے پہنچ گئے آں۔۔۔ بس آئی رہے آں۔“ گھر دیاں پوڑیاں چڑھدیاں وی رکلو جی دی کمنٹری چل رہی سی۔

ساہنی صاحب دی جھیٹ دار گپ، جیہڑی اوہ ٹھپ کے ٹیڈھی بندے سن، بھائیا صاحب نے جولائی۔ اگست۔ ستمبر

گچھا جیہا بنا کے کچھا پیٹھ دتی ہوئی سی۔ بنین تے بشرط لہو نال بھجیاں ہویاں سن تے پینٹ گھٹے تے لہو دے دھیاں نال وٹو وٹ سی۔

حال دہائی پاؤ ندیاں مزر ساہنی تے کھو ساہنی صاحب ٹوں پانی وچ ڈیٹول پا کے گلے روں نال صاف کیتا تے گڑتے دی کھبی با نہہ اُدھیر کے چٹا گرتا پچامہ پوا یا۔ اینی دیر وچ ونی ڈدھ وچ ہلدی پا کے بدام دیاں گریاں لے کے سوہرا صاحب دی سیپوا وچ حاضر ہو گئی۔

حالي دو گھٹ وی اوہناں نہیں سی بھرے کہ مزر بھائیاں تے مزر سکھد یو آگنیاں۔

”سویرے چنگے بھلے گھروں گئے سن۔۔۔ کہندی رہی انڈا پر ونھا کھا جاؤ۔۔۔ پر من دے نیں کدی میری گل۔۔۔ بھکھے بھانے چلے گئے، کہ دو پھریں مرنے نال تندوری روٹی کھاساں۔۔۔ بس جی رب ٹشاں دا بھلا کرے، دکانوں نکلے چنگے بھلے تے اگوں موونتوی جوگا سانھہ بلاء والگ آن وجہ۔ حالي چھ مہینے نہیں ہوئے ہارٹ ایک آیاں۔۔۔ پیٹ میکر (پیس میکر) لوایا تاں مساں ٹھیک ہوئے۔ پھیر مینوں شارٹکا (سائٹکا) دیاں درواں شروع۔۔۔ ڈاکٹراں ایٹریکشن (ٹریکشن) لائی رکھی تے میں منجی نال منجی ہوئی رہی آں۔۔۔ ہن ویکھو ایہہ قہر۔۔۔ کھو، ذرا وکھا میں آئیاں نوں پاپا دے کپڑے۔“

تے کھو دوڑ کے اندر وہن ٹوکری چک لیا جس وچ خون نال بھری بشرط، بنین تے پینٹ پئی۔ نال ہی ڈبے وچ خون نال بھجے روں دے ٹوے وی پئے سن جیہناں نال صفائی کیتی گئی سی۔

پھیر ونی کولڈ ڈرینک تے کھان دے سامان نال بھی ٹرے لے آئی۔ اینی دیر وچ جیہناں جیہناں ٹوں فون کیتے سن، اوہ آؤ نے شروع ہو گئے۔ اندر باہر لوکاں نال بھر گیا۔ پہلاں تاں ہر آؤں والے لئی کپڑیاں والی ٹوکری اندر وہن لیا یا جاندی تے پھیر واپس رکھی جاندی، پر پھیر گول کمرے دی کھڑکی نال اک چھوٹا میز رکھیا گیا، جس تے اوہ رکھ ہی دتی گئی تاں جو ہر کوئی آرام نال ویکھ سکے کہ ساہنی صاحب دا کنا خون نکلیا۔

نال نال مزر ساہنی دی کمنٹری لگاتار دوہرائی جا رہی سی۔۔۔ سویرے چنگے بھلے۔۔۔ ہسپتال دا ذکر آؤ ندیاں کھو دی واری آ جاندی۔

ونی پوریاں دنیاں تے سی۔ انج تاں سارے ٹبر دے دھیان دا مرکز اوہ ہی ہوندی، پر ایس ویلے اوہ دا کس ٹوں دھیان سی، سگوں اوہ تاں آپ وی اینی رجھی ہوئی سی کہ اوہ ٹوں یاد ہی نہیں جوالی۔۔۔ اگست۔ ستمبر

سی کہ ڈاکٹر نے بیڈ ریسٹ دی سخت ہدایت دیتی ہوئی سی۔

لوكیں آ رہے سن۔ لوکیں جا رہے سن۔ کولڈ ڈرنک۔ سنیکس سرو ہور ہے سن۔ ساہنی صاحب سکے بکھاں تے جیجھ پھیر رہے سن، اوہناں دے مونہہ وچ پانی پاؤں دی وی کے نوں ویلھ نہیں سی۔ دواں یاں ملکیاں دی غنوادگی وچ اوہ جھپکیاں لے رہے سن پر ہر کوئی اوہناں دے مونہوں وی گجھ سُتنا چاہ رہیا سی۔

وینی دیپ آنٹی نوں کولڈ ڈرنک دا گلاس پھڑاؤں گئی تاں سانبھ سانبھ رکھیا ان بریک ایبل گلاس ہتھوں ٹھہٹ کے فرش تے جا ڈیگا تے اوس دے موتیاں درگے نکے نکے کچ دے ٹکڑے دور تک کھلر گئے۔ نال ہی اوہ پیٹ پھڑ کے بہہ گئی۔ اوس نوں جمن پیڑاں شروع ہو چکیاں سن۔ کھلو مسز بھائیا نوں تے وینی نوں نال لے کے ہسپتال دوڑیا۔ وینی دی ممی نوں ہسپتال پہنچن لئی فون کر دتا۔

رات دے باراں وجن والے سن۔ حال پچھن والے حال پچھ کے کھاپی کے تے بیٹ آف ہیلتھ کہہ کے جا چکے سن۔ ساہنی جی نوں کمزوری ہو رہی سی تے ٹھکھ وی بہت لگ رہی سی۔ دوڑ دوڑ کے مسز ساہنی پست ہوئی پئی سی۔ لڑکھراؤندیاں لتاں نال اوہ رسوتی وچ گئی، مساں مساں ڈدھ گرم کر کے ساہنی صاحب نوں رسائیا۔

سارے گھر وچ کھلارا پیا ہو یا سی۔ جیہڑے گلاس تے پلیطاں ساہنی صاحب سنگاپور توں لے کے آئے سن تے ویہاں سالاں توں جیہناں نوں تی واء وی نہیں سی گئی، اوہناں چوں دو تین شہید ہو چکے سن تے اوہناں دے سنہری ٹوٹے قالمیں تے چمک رہے سن۔ پلنگھاں تے بیڈ کور وٹو وٹ ہوئے پئے سن۔ گدیاں ییٹھاں کھلریاں تے تھاں تھاں بوتلائ گلاس تے کھادے ان کھادے نمکین ہسکت پئے سن۔

بے ہمتی جیہی پیر گھیٹ گھیٹ اوہ گھر سانبھ رہی سی تے من ہی من حساب وی جوڑ رہی سی کہ کیوں منفاں سکنخاں وچ پنج پنج سو دے کئے ہی نوٹ ہتھاں چوں اڈ گئے تے گھر دی یاٹھلی میٹی اپر ہو گئی۔ پر پھیر اوس نے ایہہ سوچ کے آپنے من نوں حوصلہ دتا کہ پیسے سوہریاں دا کیہ اے۔ ایہہ دن روز روز تھوڑا آؤندے نہیں۔

رام دین

کل رام مر گیا۔ کلا کو ٹھری وچ سُتا تاں سُتا ای رہ گیا۔

سویر جد او ہدی موت دی خبر مینوں ملی تاں ایوں جا پیا، جیوں میریاں اکھاں دیاں پُتلیاں بھوئیں تے ڈگ پتیاں ہون تے کنا چر میں نہ کجھ ویکھ سکیا تے نہ ای سوچ سکیا۔ مینوں آپنے پیراں ییٹھوں زمین کھسکدی جاپی تے میں ییٹھاں ای ییٹھاں ڈگدا جا رہیا ساں۔

اوہدا کوئی نہیں سی۔ نہ ای کے ٹوں پتہ لگا کہ مریا کون اے؟ پورے شہر وچ چھڑا میں ای اوہدا یار ساں۔ میں سوچیں پے گیا، کیہ کراں؟ اوہدی لاش نوں بنے لاوَن دی ذمے واری میری سی، میں اوں دی لوٹھوں کے بنے لاسکاں، ایہہ میرے لئی ممکن نہیں سی۔

اسیں دوویں کراچی وچ برنس روڈ تے رہندے ساں۔ سکولے اکٹھے ای پڑھے تے کھید۔ عمر اوہیوسی سُفْنے تکن والی۔ مطلب سولاں جاں اوہدے ایڑ گیڑ۔ کدے رل کے فلمان تکنیاں، کدے آزادی دے جلوساں وچ رلتاں کرنیاں۔ مینوں گاؤں داتے اوہنوں کتاباں پڑھن دا ٹھرک سی۔ اوہ میرے گھریں آؤنداتاں میں اوہنوں گانے سناوَندا۔ تے جد میں اوہدے گھر جاندا تاں اوہ مینوں شاہ بھائی دی شاعری، اردو ترجمے نال سناوَندا۔ مینوں اردو چنگی لگدی سی تے میں ہمیشہ اوہنوں شاہ لطیف دے کلام دا اردو ترجمہ سناوَن تے زور دیندا۔ اوہ نہما نہما مُسکاؤندیاں کہندا "جیہڑا سنڌی، لطیف سائیں نوں سنڌی وچ نہیں پڑھدا (سُندادا)، میں اوہنوں سنڌی من توں انکاری

آل۔۔ جد کدے اوہنوں جاں مینوں گھروں چوکھے پسے ڈھینے، اساں دوہاں رل کے فریئر ہوٹل تے جا کے رج مارنا۔

اک دیہاڑے اوس ہوٹل توں روٹی نہ کھاہدی۔ میں پچھیا۔

”بھاء جی کیہے گل اے؟“

کہن لگا۔

”اج ماتم دا دن اے۔“

”اوہ کیوں؟ ماتم دیہاڑا کیوں آ ہئی؟“

”اج دے دیہاڑے انگریزاں ہیموں کالانی نوں چھاہے لایا سی۔“

میرے مُوہرے ایہہ سوال سی کہ میں روٹی کھاؤں جاں نہ کھاؤں، کیوں جو اک بیلی روٹی نہ کھاوے تاں دوچے دے سنگھوں بُرکی نہیں لتھدی۔ ایس لئی میں کوئی پچ لمحن لگ پیا، تاں جو اوہنوں روٹی کھاون کیتے منا لوں۔

میں آ کھیا ”رام دین! پر ٹوں تاں مسلمان ایں؟“

”دھرتی میرا دین اے۔“ اوہنے لما ساہ بھر دیاں آ کھیا۔ ”ایس دھرتی دے وسنیک پہلاں سندھی نے تے پھیر بعد وچ ہندو جاں مسلمان۔“

میں پھیر کوئی ہور پچ پاؤں دا سوچن لگ پیا۔

”بجنا، ہیموں کالانی تاں شہید ہویا اے، شہیداں اُتے تاں مان کری دا اے ماتم نہیں۔“

اوہ مُسکایا تے نال ای اوہدیاں اکھاں وچ پانی بھر پچ گیا۔

کہن لگا۔ ”ٹوں پچ پیا آہنا ایں۔ میں آپنے فیصلے تے قائم آں۔ ہیموں دی شہادت نوں میرے اخہر دواں دی لوڑ اے۔“

اوہ دیلے اسیں ایہہ نہیں ساں سوچدے کہ کیہڑا ہندو تے کیہڑا مسلمان اے ایہہ وڈیاں دے مسلکے سن تے اسیں ساں فکے۔

ہوٹل وچ میں ضدے پے گیا، بھی اوہ روٹی کھاوے گا تاں میں کھاؤں گا۔

میں دوویں بانہواں نیبل تے دھر کے باہر تکن لگ پیا۔

رام کہن لگا۔ ”موہن ٹوں روٹی کھاں، تینوں بھگوان دی سونہہ۔“

”میں کسے بھگوان نوں نہیں مندا۔“ تے مڑ میں اوہدے مکھ تے کھنڈی ڈُونگھی اُداسی تک کے آکھیا۔ ”توں ای میرا دین، توں ای میرا رام، توں ای میرا بھگوان ایں۔ جیویں توں چاہویں“۔

جگہ ورھیاں پچھوں ہو یا ایہہ کہ میں اوہدے ول بہتا دھیان نہ دیتا، چھڑا آپنے ای دھیان میں رہیا۔ اسیں تھوڑے وڈے ہو گئے ساں۔ ساڑے جھٹے تھوڑے بھریج گئے۔ کالجوں ڈگریاں لے کے باہر نکلے تاں پتہ لگا بئی ہُن کوئی پاکستان والا رولا چل رہیا اے۔ سندھی، ہندو تے مسلمان ہو گئے نیں۔ جیہڑے ہندو ہو گئے نیں، اوہناں آکھنا شروع کر دتا اے ”چلو ہندوستان چلو، چلو ہندوستان چلو“۔

اک دیہاڑے کراچی فساد پھٹ پئے۔ رام دین سائیکل لے کے ساڑے گھریں اپڑیا۔ اوہنے آپنے نال اک ہاکی وی لیاندی ہوئی سی۔ کہن لگا۔ ”ایہناں ویری مہاجر ان نوں پہلاں میری لاش توں لنگھنا پوئی“۔

میری ماں کہن گئی ”رام دین توں ماپیاں دا کلا کلا پت ایں جاشاوشے پرت جا گھرنوں“۔ ”اماں میں نکا ہو کے وڈے بول بولدا آں“۔ رام دین آکھیا۔ ”ایں دھرتی تے عظیم شے ہے جیہنوں میں بچاؤنا لوڑھدا ہاں“۔

فسادیئے خبرے کدھر توں ٹر گئے۔ ربوب اوہناں ساڑے ول مونہہ نہ کیتا۔ شہروچ کر فیوگ گیا۔ شوٹ ایٹ سائیٹ دے آرڈر ہو گئے۔ ایہہ حکم ڈھلے پئے تے ہندوواں دے قافلے ہندوستان جان لگ پئے۔ اسماں وی نک ٹک چایا تے کراچی بندراہ گاہ ول ٹر پئے۔

جد بندراہ اپڑیا تاں کیہ ویکھداں کہ رام دین صاحب بیگ چکنی کھڑے نیں۔ ”رام دین توں کدھر“۔ میں حیرت نال پچھیا۔

”میں وی ہندوستان چلسائی“۔

”پر توں تاں مسلمان ایں“۔

”ہاں، میں مسلمان ہاں، سچا مسلمان۔ اسلام حق دی گل کردا اے تے حق دی گل ایہہ وے کہ سندھ دے مالک، اوں دے اصل واسی تے ایہنوں بناؤن جوڑن والے سندھی نیں۔ جیہناں توں ہندو بنا کے دیس نکالا دیتا جا رہیا اے۔ میں ایہدے احتجاج وچ ایس ملک وچ نہ رہساں آتے پناہ گیر بن کے تھاڑے نال چلسائی“۔

”تے تیرے بڈھڑے ماپے؟“

”اوہناں لئی حکومت پاکستان ہے اے۔“

میں سختی نال آ کھیا۔ ”سُن، ٹوں ہندوستان نہیں چلیں گا۔ جے ٹوں گیا تاں میں نہیں جانا۔ میں اماں تے بابے کوں رہواں گا۔ میں مر جاواں گا پر آپنی دھرتی توں پیر نہیں ہٹاواں گا۔ مرن لئی مینوں وی کوئی سبب لجھ سکدا اے۔“

مرن وال الفاظ سُن کے اوں آپنا ہتھ میرے مونہہ اتے دھر دتا، کجھ نہ بولیا، اوہدیاں اکھاں سلھیاں ہو گئیاں پر اوہ رویا نہ۔ بیگ موڈھے دھر کے پرت گیا۔ نہ کھلوتا۔ نہ پرت کے مینوں تکیا۔ میں سنگاں ساکاں سئے جہازے چڑھ گیا۔ جہاز سمجھے سچے ٹُن لگاتے اسیں آپنی دھرتی توں دُراڑے ہوون لگ پئے۔ جہاز وچ کھلوتے بندے پتن ول تکدے انخ لگ رہے سن ڈیوں کے فریم وچ مڑھیاں تصویریاں ہوون۔ اوہناں وچ کوئی ہل جعل، کوئی حرکت نہیں سی۔ انخ جا پدا سی کہ اوہ آپنیاں لاشاں آپنے موڈھے تے ڈھور ہے ہوون۔ خبرے کئی چُپ چیختے روئے وی ہوون۔ اوں دیہاڑے سمندر وچ پانی پہلاں نالوں ودھ جا پیا۔ مینوں اوہدا رنگ نیلا گھٹ تے سُواہا بہتا نظریں آیا۔ جاں شاید میریاں اکھاں ای سُوہیاں ہوئیاں ہوئیاں سن۔ ایس لئی سمندر وچ تازی رت دے وگدے دریا دا وہم جیہا جا گیا۔

تے مُڑ وطن دا کنارا دُراڑا ہوندا ہوندا اکھوں او لھے ہو گیا۔ ہُن تھلے پانی اتے اسماں تے وچا لے جیوندیاں لاشاں بھریا جہاز سی۔

میریاں اکھاں دیاں کوئیاں وچ کجھ پانی وطن توں دُور ہوون تے رام دین توں وچھڑن دے ہر کھنال اکٹھا ہونا شروع ہو گیا۔ پر اوہ جیون جو گا تاں میرے بجے پاسے کھلوتا مسکا رہیا سی۔ رام دین راتیں مر گیا۔ اوہنے کدے کسے نوں نہیں سی دیا کہ اوہ مسلمان اے تے کس کارن ہندوستان آیا سی۔ چاٹھی گو ورھے ہوئے ہو سن۔ ورھیاں نال کوئی فرق نہیں پیندا، فرق نظریاں دا ہوندا اے۔

اوہنے رفیوجی سٹھونکیٹ اتے، پھیر راشن کارڈ اتے آپنا ناں رام دین چند سندھانی لکھوایا سی۔ سانوں دوہاں ٹوں وکھ وکھ گلیاں وچ بلاک ملے۔

میری گڈو مائی ہوئی تاں میں اوہدے مُوہرے ویاہ دا سوال چا دھریا۔

ویاہ دے سوال تے اوہ آکھن لگا ”ویاہ کر لیا تاں انگ ساک سمجھن گے کے ہندو گڑی دے عشق وچ ہندوستان آیا“۔

میں کہیا ”پر ایہہ وچ تاں نہیں نا!“۔

اوہ مسکایا۔ ایہدا مطلب جدا اوہ مسکاوے تاں سمجھو بحث دی اخیر۔

اوہ بنے اک ویلے وچ ترے کم کیتے۔ کمائی لئی ہومیو پیٹھک دی دکان کھولی۔ تے نالے اک لاسبری کھولی تاں بے لوکی کتاباں نال دوستی رکھن تے سندھی تحریک وچ دی حصہ لینا شروع کرن۔ سندھپاں دے کلچرل تے سیاسی مسئلے حل کرن لئی ”دنیا دے سندھیو اک ہو جاؤ“، دانعروہ لایا۔ اوہ کانفرنساں تے سیمیناراں توں واپسی تے آ کے مینوں ساریاں گلاں وسد۔ گھر خط پتر لکھدار ہیاتے اک واری تاں کسے دوئے نال تے پاکستانوں وی ہو آیا۔ تھوڑا چراہی ہویا اے اوہدے مالپے وی پورے ہو گئے۔ ہولی ہولی اوہدا سمجھ وی نکلدا آؤنداسی۔

میرے لئی ایہہ سوال کہ میں ہن اوہدی لاش دا کیہ کراں۔ سارا شہر اوہنوں اک ہندو دے طور تے جاندا اے۔ چھڑا مینوں پتہ اے کہ اوہ اک مسلمان سی۔ الہانگر وچ تاں کوئی قبرستان وی نہیں، بج ہے تاں اوہ کلیاں وچ ہے۔ پر اوتحے جان لئی وی چار بندیاں دی لوڑھا اے۔ اوہناں ساریاں پچھنا اے ہی ایہہ تاں ہندواے، ایہنوں پورن کا ہتوں ڈھیہا ایں؟

جیکر میں ایہنوں قبرے نہ پوریا تاں ایہہ یاری ٹوں لیک والی گل اے۔ ایس گل دا بھار میتھوں نہیں چلکیا جانا۔ بج میں لوکاں ٹوں دس دتا ہی ایہہ مسلمان سی، تاں لوکاں آکھنا ہی بج ایہہ مسلمان سی تاں ایہنوں آپنا دھرم لکاون دی کیہ لوڑسی؟ کوئی وی میرے تے وشواں نہیں کرے گا کہ اوہ صرف اک سندھی سی، نہ ہندو نہ مسلمان۔ جیہڑا آپنی دھرتی نوں مسلمان ہوندیاں دیکھ کے ایہہ سوچ کے پھٹڈ آیا جو میں آپنے ہم وطنان سنگ جلاوطنی دا درد بھوگاں گا۔ کے ٹوں سُوہ وی نہیں لگن دیاں گا کہ میں کیہڑی گلے آپنی دھرتی، آپنا ٹبرتے انگ ساک پھٹڈ کے اتھے آیا۔

مینوں کوئی حق نہیں کہ میں اوہنوں اک مسلمان ثابت کراں۔ خبرے لوک ایہہ نہ آکھن، ہی رام دین پاکستانی جاسوس اے۔ جاں انج دی کوئی گل آکھن جیہڑی مینوں چنگی نہ گلے۔ میتھوں تاں اوہدا مرن وی جر نہیں ہوندا، لوکاں دیاں گلاں کیوں جراں گا۔

مرنوں بعد کے نوں پوریا جاوے جاں ساڑیا جاوے ایہدے نال مرن والے نوں کوئی فرق جولائی۔ اگت۔ ستمبر

نہیں پیندا پر جیوندیاں نوں تاں رسمان بھاؤ بیاں ای پینیدیاں نے۔
میں کیہ کراں؟

میں آپنے لک تے ہتھ دھر کے اٹھداں تے رام دین ول فُر پینا۔
فُر دیاں فُر دیاں من ای مسن وچ میتھ لیا، کہ میں رام دین نوں قبرے نہیں پورنا۔ اوہدی چتا نوں
مسان وچ ساڑ دیاں گا۔ ایہہ گل میں جاندا ہاں کہ میں آپنے دوست نال تے اوہدے دین نال دھکا
پیا کرنا۔ پر میں ایس دھرو دا اپاء کرن لئی وصیت کر کے مراں گا کہ ”میرے مرن پچھوں مینوں
شمشان بھومی وچ نہ ساڑیا جاوے، قبرے پور دیتا جاوے“۔

باغچی مہوتیاں

شہر پیالہ باغاں باغچیاں دا شہر اے، ٹسیں جاندے ای ہو۔ کے وڈے سردار کیراں جے کوئی وڈی شے بڑی سرکار دے نظر کر دتی، وڈا باغ عنایت ہو گیا۔ نہیں تے پھیر باغچی ہی صحیح۔ ہو گیا نہ شہر سارا باغاں باغچیاں والا؟

پھیرتاے چیتو نے تے باغچی وچ ہی چار کندھاں ول کے چھت لئیاں نیں۔
شامیں انھے یمپ دی روشنی وچ چب کھڑبے ہوئے اک اک کر کے بغچیوں باہر نکل دے نیں۔
کے داس گلا کرنگ کا گاں دا ڈھنڈ دلیا ہو یا۔ کوئی لتاں چوڑیاں کر انخ ٹردا جیوں سرکس دا جو کر ہوئے۔
کوئی ہور پوپلے مونہہ والا مھف بھف کردا۔ کے دا کھوپڑ، رڑے میدان موزی ماریا۔
ایہناں مہوتیاں وچ اک گٹھ مٹھیا وی ہوندا جے۔ ”پتند رو، بڑی سرکار اسے دیکھ لوٹ پوٹ ہو جاوے تھی، جنی کہ۔“ سرکار نے ایس دے باپ نوں آکھیا ہو یا، روز آپنے موڑھے بٹھا سوریے ساڑے دربار تھا نیں بس اک گیڑا جیہا کڈھوا جایا کر ایس درویش دا۔ تے ڈیوڑھی بردار تھیں آپنی اٹھیانی کھری کر لیا کریں۔

گڑیاں چڑیاں ہنیرے سوریے ایس باغچی موهربیوں سر کج کے لنگھدیاں وڑدیاں نیں۔ باغچی وچے نم چوں ایہناں ٹوں کئی ویر عجیب عجیب واجاں وی سُنیندیاں نیں۔

تایا چیتو آپوں اک اکھوں رنجیت سنگھا جے۔ پر جدوں شردائی پرشاد ورتیں لگدا، کانو اردا سا

سودھدا: سچ پا تشاہ، ایسا نمل چڑھے، انھا کانا نظر نہ آوے۔

تائے داعمل ٹوں نمل کھنا کیراں تاں نظارہ لیا دیندا۔

جمماں جمانتراں دا چھڑا۔ چھڑا نگ تایا چیتو۔ گپور لپھوڑ کھٹھے ہون تے تایا ریاستی نہ ہوئے وچکار؟ آپنی با غصی بیٹھا کدے تے سلوٹر سنگھ آپنے دوہاں ہتھاں وچ گھٹھی، سردائی گھومندا دسدا۔ ہن وی چھاندا چھکی نگر۔ کیرتاں وچ گنگے دے آہو لاہی پھر داجے۔

کوئی کوئی تے اوس ٹوں گتکیا تایا ہی سدن لگ پیا جے۔ پراچکن پایاں اوہ ریاستی تایا سدیندا ہے۔ بہتیاں نوں بھلکیھا، پئی اوس دی گوت ہی گتکیا اے، جاں پھیر ریاستی۔ نہیں تے پھیر بعچیا۔ نیانے تے اوس دا گپور تک، اوس ٹوں بھوتناوی سددے۔

گپور، لپھوڑ، بھنگوڑ، ستاں کوہاں دا ولا مار، تائے دی با غصی آن جودے۔ چوپڑیے گوٹاں وچھاء، ساری کائنات وسار پیٹھدے۔ بھنگوڑ سنجھ سویلے کوئندی سوئے دوالے ہی ہوئی پھر دے۔ پہنچنیے آپنے آپنے ریاستی ویلیاں دے قصے تاش دیاں سراں بناؤندیاں نال نال براؤ کا سٹ کری جاندے۔ بولدے سارے ہی، پتہ نہیں تے کون سُندا؟

”ریاستی سمیاں ما ہم جنی کہ کے رانی خاں کے سالے سے کم نہیں ہووے تھے۔ لیخانے ما ہووے تھی اپنی ڈیوٹی جنی کہ۔“

نکھسمیاں دا کھسم تایا چیتو۔ ویلڈھ شامیں آن جودے۔ جیوں تائے نے چھتری لائی ہوئے ایہناں لوٹن کبوتران جوگی۔ اک اک کرتھی جاندے، لٹھی جاندے بھوتتے۔ کوئی تاں جیب چوں سست جگی تاش کٹھ تکاندا۔ کوئی ہور چوپڑیاں گوٹاں آپنی سوتیئے والی گتھی وچوں باہر بکھیردا۔ کوئی چوپڑ دے چرستے ہار بی خانیدار گدڑی جیہی وچھا، پیو والی ہئی لا بیٹھ جاندا۔ نرینا چکی والا، سردائی جوگی شکر دا پڈا بوجھیں پائی پھردا، آپنی بڑھی تھیں چوریں۔ سائیں داس، کھس کھس، چار مغز۔ انج ٹوٹی دا ذمہ تائے ریاستی دا ہوندا۔ مہاراج دے محل دے، کل کل وادھو دی اُگی ہوندی، سرکھادی۔ رجبابے دے دوہاں کنڈھیاں پور۔ تایا ٹوٹی توڑ کے لے آؤندا۔ ڈاڑھی رتبجھ نال سکاؤندا۔ بوری بھر کے شاک کر لیندا۔ ”پتہ نہیں تے کدوں فوجاں لتھ پین؟ پھیر کس دی ماں نوں ماں آکھاں گے جنی کہ۔ پٹھی بتاؤ پتندرو؟“

ایے مارے تائے دے آنڈھ گوانڈھ نے تائے دی با غصی نوں با غصی بھوتیاں دا نال دتا ہویا جولائی۔ اگست۔ ستمبر

اے۔ انج ایہہ سارے بھوتتے پنج کے ساوے جے۔

دراصل کانو تایا آپوں گپوڑیاں دا گپوڑاے کہ۔ مہاراج دی طرز دی اچکن۔ اوہا جیہا چیرا، پر سترنگا۔ ”پندرو، ہم تھالی بردار ہوویں تھے جنی کہ بڑی سرکار کے۔“

وچوں ہی نرینا چکلی والا ٹوک ماردا، ”مطلوب، مہاراج دی تھالی چوں جو بچے کھجے سوتائے دا؟“

سارے گپوڑ ہسوز ہو جاندے۔

”اوے پندرو، اب پیلا نیلا بانا دھارن کر لیا تو کیا؟ جھی کہ، اب بی جو جائیں، تو بڑی سرکار کے گنور اوڈی ای عزت کریں ہیں۔ پندرو، آئی بات سمجھ ما؟“

پتاں پوتیاں تھیں ڈرکاریاں دی تھاں اے با غچی بھوتیاں۔ ”رنی چھوڑ نے، سھو ہتھائیں آن مرنے نیں۔ پچھو نیں، موتیاں نہ ویاہ دے تائے نے گھرے؟“ پنڈی گھپیا نیب تیلدار آپنی بھواری دند بوڑے پوپلے مونہوں اگلدا۔ نال تھکاں ای تھکاں دا ترونا۔

تائے دے کمرے وچ اک دھوانکھے شیشے والی تصویر لکھدی رہندی اے۔ کدے با غچی آو، میں تھانوں تکاواں گا۔ بڑی سرکار دے نال لسی خانے دے شاف گیل۔

ٹسیں اساؤے ایس تائے ٹوں جاندے نہیں نا؟ جانو وی کنج؟ کدے پیا لے آئے ہووتاں نا؟ آکے وی کدے کڑاہ والے چونک گئے ہووتاں نا؟ تے رتا ہورا گانہ، موڑ توپ خانے۔ ساہنے ہی با غچی وچ چوپڑ دیاں بازیاں لکیاں ڈوروں ای وس پیندیاں نیں۔ تاش دیاں سراں ملیندیاں۔ تے سرداری ہوندی تائے چیتو دی۔ جیوں ویاہ رچائی بیٹھا ہوئے سچیوں پیو آپنے دا۔ انج تایا ایدھر اوہ دھر آہ کراوہ کر کر دار رہندا۔

کدے کدے تے ویلے کویلے ایہہ بھوتتے ٹو ہے باریاں بھیڑ لڈیاں پاؤں لگ پیندے نیں۔ جیکر حال پے جاندا ہوئے ایہناں ٹوں۔ حالوں بے حال ہو جاندے نیں۔ پکڑی اوہ جاندی، جٹوریاں اوہ جاندیاں۔

روشندا ناں دیاں جھیتاں تھائیں نکے نیانے تکدے، بائیکوپ او پیتیا، بائیکوپ! تکیں، اندر بھوتتے پئے نچدے نی!

کدے ہسدے، تے ہسدے ہی رہ جاندے۔ ہاسا وی بھانت بھانت دا۔ بھھھ۔ بھھیا جولائی۔ اگت۔ سمبر

ہاسہ۔ گڑگڑیا ہاسا۔ دے دے دم تھانیں وارو ہویا ہاسا۔ کانو تایا تے ہسدا یاں ہسدا یاں گستکا جیہا کھیڈن لگ پیندا۔ زینا چکی والا تاں جیوں گھر اٹیں آٹا جیہن بہہ گیا ہوئے۔

کدے کدے سکھندھان چھکیا نہیں کہ پھوہڑی پا کے بیٹھے نہیں بھوتتے۔ سائیں داس ایدھروں ڈسکی گا۔ سہیل او دھروں لیر کڈھے گا۔ زینا سینڈھ سنکدا، پیو والے وین پائی جائے گا۔ جیوں ہنے ہنے بھوتتیاں داس کا پیوفوت ہو گیا ہووے!

کدے تایا وی تے چاچا ہونا میں آپنی ریاستی عمرے۔ قد چھیاں فٹاں تھیں کاڑھواں۔ پھیر پتھے نہیں تے کیہ بھانا واپریا؟ تے تایا گورو کیاں لاڈلیاں فوجاں دے بانے وج آن حاضر ہویا۔ کدے نیلا، تے کدے بستری کھٹا پیلا۔

تائے کانو دے بھانڈے ٹینڈے کرن والی وی کوئی عورت ذات با غصی گیڑا جیہا رکھدی۔ اک بازار اوں دا وی پونا گو بند ہی رہنا۔ رنگ اوں دا بس جے ماتتا کالی گلکتے والی۔ جسم اوں دا یمراج دے بھینسے جیہا۔ تائے دے پیش وائلے دن تاں اوہ ضرور سکھر ڈپھرے آن پر گٹ ہوندی۔ جدوں سارے بھوتتے روئی ٹنگ نوں اجز گئے ہوندے۔ نالے تے اوہ تائے جو گیاں چار میاں سیک جاندی، نالے تائے نوں دیہہ داں مگروں اوہ او تھے ہی پہپ تھلے بیٹھے اشنان کر دی۔ تایا پہپ گیڑا تے ایہہ کارج نزوگھن سما پت ہو جاندا۔

ہویا انچ، پئی کانو تایا ہن ہنڈھ گیا لگے پیا سکھناں ٹوں۔ قد سنگوں لگ پیا۔ ناں وی سنگو دا رہیا۔ اچکن ٹوں وی تروپے بھر بھر ڈکھی ہو تھا۔ تے پھیر اوں ریاستی پنے دا ٹنٹا ای مکا ماریا۔

بانا بدليا، تے دلیں وی بدل گیا۔ پتھے نہیں تے کیہ جگاڑ بنیا، کیلیفورنیا دے گردوارے کے ریاستی پر کھتائے ٹوں سپونسر کر کے ٹلوالیا۔ اوھوں دا گرنتھی کے جھمکن نال ویسیں پرویش کر گیا سی۔ آخر ٹوں اوں وی لیگل ہونا سی کہ نہیں؟

---”تایا، پھیر جہاز دیاں گلاؤ ہو جان کوئی؟ ایس وی کٹا وڈھی ویلے پاکستانوں جہا جیس ای چڑھ کے آئے ساں کہ؟“ سہیل چکوالیا گل اگے ٹوردا۔

تائے دا جہاز تے پہلاں ای تانہہ دی تانہہ چڑھے پیا۔ اج چھاندا لوڑ نالوں ودھ ای چھکیا لگے پیا اوں۔

اوہوں چانچک اسیں تائے دی با غصی جاتھے کہ۔ تکیا، تے اگے تایا بسترے ٹوں نریل دی رسی جولائی۔ اگت۔ سمبر

ولھیٹے پیا۔

۔۔۔ ”تایا، سکھ نال ہر دوار چلیا میں کہ؟“

۔۔۔ او نہیں او پندرہ، اس اس میں اڈ جانے“

۔۔۔ ”تے اڈ کے ایس لوٹن کبوتر لعھنا کیہڑی چھتری اے؟“

۔۔۔ ”کیلیفورنیا اڈا منڈ بیج آ لے گرو کے گھر جا لعھنا میں گرو کیاں لا ڈلیاں فوجاں“۔

باغھی والا تایا تے ہن پورا گردواریا سنگھ پیا لگے جی؟ سرپور دماليا دستار۔ کمر کسا۔ بریکاں والا کچھہرا۔ او زار بند اینا لما جھی اوں دے بسترے دی لمی رسی۔ گاترے ہار گل وچ کوری شنیل دی تھیلی پلمدی۔ وچ کار پچ گرنھی۔

تایا چلیا گیا۔ باغھی نوں زندہ ٹھک گیا۔ چب کھرب بھوتتے کولوں دی لنگھدے۔ پُر اندا نظارہ اوہناں دیاں اکھاں دی اگوں دی لنگھ جاندا۔ ایہناں چوں کوئی اک ادھ تے گذی دی چڑھ گیا مگروں۔

پھیر، اک دن باغھی داجنہ کھلھیا تکیا سخنانے۔

تایا پتہ نہیں تے کدوں پرت آیا؟ باغھی وچ چھونی لگ گئی۔ سلوٹ سنگھ کونڈے وچ گھٹھین لگ پیا۔

پر ایہہ والا تایا تے اس اک دے قیاسیا ہی نہیں سیگا؟ نہ قیاس سکدے ساں جینس (جنز) والا اویاء، او یاء گٹھگوں کردا تایا۔

۔۔۔ ”تایا، جاندیاں جہاز دا سفر پھیر کداں دارہیا؟“ میہیوں کریدیا تائے ٹوں۔

تایا تے جی سنباد جہازی بنے پھرے۔ آ لے دوآ لے جو بیٹھے بھیڑے بھیڑے یار میری بھیڑی فتو دے۔

۔۔۔ ”سفر دی نہ چکھو، پندرہو! رب دی جنجھے چڑھے ہوئے ساں جنیں کہ۔ کدے تے کوئی، کدے آئس کریم۔ بندے ٹوں بولن جو گا نہیں چھڈ دیاں اڑن کھوئے ما پکر ما کر دیاں پریاں۔ نج نہ چوغا چُگائی رکھدا اے ایہہ چڑیاں دا چنبا۔“

”تو جی، جہاز مار لنگر ورتیں لگ پیا۔ سارے ای پلاںگلی بھانڈے۔ ٹینڈے۔ آپاں تو جی لے کے گراں دا ناں، پنکتاں ما گیڑا۔ جیہا کڈھنا شروع کرتا۔ چپوستنام، ستنام جی!

جو لائی۔ اگت۔ سمبر

تے جدوں لنگر پورا اور تے گیا و جیر کارا گجا ماریا۔

تو جی، اب اک ائر ہوش آپنے پاس بی آن کھڑو تی، سر، ڈڈیو لا نیک ٹو نیک اینی ڈرک؟“
ناال بیٹھے نے مینوں ڈرک دا مطلب سمجھا تا۔ میں آ کھیا، او یاء یاء، سکھندھان!

ہمانوں بڑی سرکار کے خانسائے نے اُرے توں سمجھا کے بھچیا سی، بس، او یاء یاء آ کھی جانا کیس
جے کوئی گورا گوری پچھے تا!

— یو مین، واکیں؟ پری دے گلابی ہوٹھ واکیں واکیں ہو گئے۔

واکیں دا گٹو جیہا میری ٹریا پورنکاء کے اوں مرڈ پچھیا، مور؟ میں آ کھدتا، او یاء، یاء۔
تاۓ دی گا تھا سند یاں ساریاں چوپڑیاں، تاشیاں، آپنی ٹینڈ پھوہڑ سانجھ دتی۔

— ”تے تایا“ میں کیہا، ”لنگر چھک کے جو ٹھے بھانڈے کتھے رکھدے سو؟“

— ”رکھن کی کیا ضرورت، پہندرو؟ تاکی ماتے باہر وگاہ مارو۔ کوئی کھیر آلی تھا لی صدام دے
ملک ما اُڑن تشری بن دکھو۔ کوئی بھڑ تھے عالی تھا لی وھا نیٹ ہاؤس جا بھڑ بھو پاؤ۔“
تاۓ دا جہاز تاں جی سکھ ندھان کر کے تانہہ، ہی تانہہ چڑھی جائے پیا۔ میں پھڑ کے لاہیا
اسماں۔

— ”واہ اوے تایا بھنگو۔ امریکا جاؤں تے میرے یار، خاصہ بدھ۔ پیکیا ہو پرتیا ایں“۔
ساکیں داس نے سیانپ درسائی۔

— ”تے تایا، جدوں بندے نوں حاجت ہوئے جہاز وچ؟“

— ”پہندرو، میں پخانے ما اسماں پیا اُڑا۔ زمی تھیں وا جاں آن سُننیں پنیاں مینوں، ربڑی
ورگی کوئی شے مینوں آپنے گنج پور تھسدي مسوں ہو رہی اے۔ رحمت ہو گئی لگدی اے اپر والے دی“۔
— ”تایا، واکیں پی کے ٹن نہ ہو گیا مرڈ؟“ نرینے چکی والے نے مشکری ماری۔

— ”اویاء، او یاء! چھلیڈی آئی۔ سنگھاں مُوہرے ڈٹ کھڑو تی۔ پچھی جائے“۔ ”اینی تھنگ
مور؟“ میں آ کھیا، ”مور دی تے لوڑ کوئی نہیں ہُن۔ جے کوئی مور فی شور فی ہسی تاں ٹشک دی گھل
دے، بی بی!“

شارے تے بھنگوڑ مرڈ ہسوز ہو گئے!

شارے تے چب کھڑب نہو تئے لوٹن کبوتر تھی گئے۔ کشمیرے کڑاہ والے پاسوں چھٹا نگی چھٹا نگی
جو لائی۔ اگست۔ ستمبر

کڑاہ منگوایا مریکن تائے نے۔ کڑاہ پارٹی۔ گھیواں وچ تردا کیسری کڑاہ۔ پر آپنے جو گی اوس ہگروڑی منگوائی۔ تابے رنگی ہگروڑی۔ گھرچ گھرچ کے کڑاہ یئھوں کٹھی کیتی ہگروڑی۔ اک قسم دی کڑاہ دی ملائی، جو یئھاں جمدی ہے۔

— ”تایا، مکھاں جہاز دیاں ای چھڈ، بس“۔

— ”پتند رو، ٹھارھاں گھینٹیاں داسفر۔ سندھیا ویلا ہو چلیا۔ تکاں، تے سارے یاڑوں و تھہاؤے روک گارڈن دے پتلے بنے، آپنیاں آپنیاں سیٹاں وچ گذے ہوئے۔ نہ ایدھر پاسا پرت سکن، نہ اوڈھر۔ پتہ نہیں تے کنج آپنی ہوا سرکاندے ہونے نیں ایہہ گورے؟“ اگوں تائے نے اک موٹی جیبی گالھ کڈھی۔

”تو جی، ویلا ہو گیا سنجھاں دا۔ ساری دی ساری لوکائی گھوک نیندرائ ما۔ اڑنگ بڑنگ ہون ٹوں جی جیھا کرے۔ سنجھ اٹھے۔ نہنگی گیڑا جیھا کڈھیا۔ کوئی خالی سکھنی تھاں نظر نہ آئی۔ گا نہہ نکل گیا تایا تھوڑا۔ اکھے، ایہہ بنس کلاس اے۔ او تھے دو سیٹاں ایڈیاں وڈیاں خالی، جو لکیشور دا سنجھاں پیاوے۔

لو جی، سنجھ تو چونکرا مار چکے اوہیں۔ پہلاں تاں رہراں صاحب دا پاٹھ کیتا۔ پھیر، جاپ صاحب نے لہوتا کر دتا۔ مُڑ چنڈی دی وار نے لہو کھولن لاتا۔ جی پیا کرے، سبھ چنڈ مُنڈ سودھ دیاں۔ پرسی صاحب تاں جہاز آلیاں نال آن ای نہیں سی دتی۔ سنجھاں بھوگ پائے۔ جی کارے گجائے۔ دیگر تیغ فتے۔ جو اڑے سو جھڑے۔

لو جی، تھا جہاز جاگ نہ پیا۔ سُرمی وردی آلا گارڈ تمنچے پورہ تھرکھی سامنے ڈٹ کھروتا۔ اوس میرے پنج گرنتھی آ لے گا ترے ول تمنچا کیتا۔ اکھے، ”ایس وچ کیہ ہے؟“ سنجھاں دا لہوتے اجے دی تپیا ہویا، او یاء، ”ایس ما بھنگیاں دی توپ آ، گوریا۔ یو میں، گن؟“ او یاء، او یاء! پتندرنے تو جی ریڈالرٹ کھڑکاء ماریا۔ اکھے، کوئی ایکسٹریمسٹ جس دی شکل لادن نال رلدی ملدی ہے، ایکنونک کلاس توں بنس کلاس توڑیں اپڑ گیائے۔ کے دی وقت کوک پٹ وچ اینٹر کر سکدا جے۔ گراونڈ سکیورٹی ارٹ کر دیو۔

بھمترے گارڈ نے پنج گرنتھی آلی جھولی دا ٹچ بٹن کھولھیا۔ اوس دی آواز نال ہی گھبرا گیا، متاں کوئی ٹرانسمیٹر ہی ہوئے؟ بمب ڈیفیوز کرن دیاں سبیلاں شروع ہو گئیاں۔

۔۔۔ ”اوپندر، یو تو گراں کی توپ آ۔ جب جب سنگھن پر بھیڑ بنی، داغ دی۔ دُست دمن ہو جاوے ہیں۔“

پر ہُن تے تایا پرت آیا اے نہ..
ہُن کھلھی دارھی نال ٹائی لائی، زین پائی، تایا بغچیوں باہر نکلا اے، نکے-نیانے بوڑھ چکھے
چھپ کھروندے نیں۔ ”اویکو، با غصی والا ہو تو تا ہُن ہور بھیں وٹاء کے آ گیا جے۔

رحم دل تھانیدار نی

سال 1946ء دیاں گرمیاں دی تھیاں دے دن سن۔ میرے پتا جی تھانا صدر شیخوپورہ وچ سپاہی گئے ہوئے سن۔ تھانے وچ ہی پولیس عملے دے رہن لئی کواڑ بنے ہوئے سن۔ اسیں وی تھانے اندر ہی اک کواڑ وچ رہندے سی۔ پرده کرن دے اسلامی رواج مطابق ساڑے دروازے اندر وی چک لگی ہوندی سی۔ چھوٹے تھانیدار بخشی گندن لال دی رہائش واہوا گھلھی سی۔ وڈے تھانیدار خان صاحب، اپنے لمے گورے نچھوہ، سڈوں سریر، ٹیاں چمکدار اکھاں تکھے نک تے وڈیاں کالیاں مجھاں والے بڑے رعب دار انسان سن۔ اوس زمانے دے حساب نال تھانے اندر ہی اوہناں دی رہائش بڑی عالیشان سی۔

میں اودوں دوسری جماعت وچ پڑھدا سی۔ بخشی صاحب تے اوہناں دی پتنی دوویں بہت خوبصورت سن تے اوہناں دیاں لڑکیاں پُچپا تے سُدیش وی بہت سوہنیاں سن۔ خان صاحب دی بیگم چنگے قد کاٹھ دی بڑی سُندرنیک دل عورت سی۔ اوہناں دے دو بیٹے میتھوں وڈے سن۔ اسیں سارے بچے، رل کے تھانے دی گراونڈ وچ خوب مزے نال کھیڑیا کر دے سی۔

اسیں سارے بچے اکثر خان صاحب دے گھر چلے جاندے۔ اوہناں دی بیگم نوں چاء چڑھ جاندا۔ اوہ ساڑے ساریاں لئی کدی سویاں، کدی مٹھا پلائے تے کدی کھیر بنا دیندے۔ کدی اسیں باہر برانڈے وچ بیٹھ کے باراں ٹھہنی تے تاش کھیڑن لگ جاندے۔ کدی اپنی چھت والے کمرے دے

اندر چلے جاندے۔ نوکر چھت والا پکھا کھپنا شروع کر دیندا۔ اسیں اُچی اُچی گیت گاؤندے ”میرے پیا گئے رنگون وہاں کیاں ٹیلیفون تے پھیر“ آواز دے کہاں ہے، برباد میں یہاں توں آباد توں وہاں ہے۔ بھابی کھیڈ دیاں جدوں رولا پے جاندا تاں خالہ جی مشھا جیہا ڈانٹ کے چپ کرا دیندے۔ تے کئی وار بالٹی وج برف پا کے ٹھنڈے کیتے ٹپکا انب چوپن لئی دے کے ساڑے سبھ دے منہ بند کرا دیندے۔ کئی وار اوہ تویاں والی مشین توں گانے سُوا کے سانوں خوش کر دیندے۔

تحانے وج کے نہ کے واردات دے سبندھ وج پھر کے لیاں دے شکی بندیاں نوں خوب کٹیاں جانداسی۔ اوہناں نوں جتھی ودھ گفت پینیدی پولیس والیاں نوں اونے ہی ودھ پیسے بن دے سن۔ کدی کدی کوئی بہک گیا شرابی وی پولیس والیاں دے اڑیتے چڑھ جاندا۔ پہلاں تاں اوس دی خوب جتھی پر یڈ کیتی جاندی پھیر نلکے یٹھ بٹھا کے اوس دے سرتے بالٹیاں بھر بھر پانی پایا جاندا اتے نالونال اوس نوں گاہلاں دا اوی رجوان پرشاد دتا جاندا۔ ساڑے بچیاں لئی ایہہ کے تماشے توں گھٹ نہیں سی ہندما۔

اک وار اوس تحانے اندر پینیدے کے علاقے وج اک قتل ہو گیا۔ خان صاحب اس بارے پتہ لگن تے غصے نال لال پیلے ہو گئے۔ اوہناں دے علاقے وج ایہہ گھنا ونا کارا کرن دی جرأت کے نے کیوں کیتی۔ چھوٹا تھانیدار، حولدار تے سپاہی کجھ شکی بندیاں نوں پھر لیائے۔ اوہناں پھرے گئے بندیاں وج اک سکھ نوجوان وی سی۔ سپاہیاں نے سبھ نوں لے پا کے کٹنا شروع کر دتا۔ جدوں مشتبیاں (شکی اپر ادھیاں) نوں گفت پینیدی تاں اوہ اُچی اُچی چیکاں مار دے۔ ”ہائے مر گیا۔ ماں پیو، میں مر گیا۔ حضور میں قتل نہیں کیتا۔ ماں پیورب دا واسطہ مینوں ہورنہ مارو۔“ دو تین دن تک شکی دوشیاں نوں گھاپا چاڑھن دا سلسلہ چلدار ہیا۔ ہولی ہولی وارث پولیس والیاں دی مٹھی گرم کر کے بھتیاں نوں چھڈا کے لے گئے۔ شک دی سوئی سکھ نوجوان تے آ کے زک گئی تے پھیر اوس دی شامت آگئی۔

اک دن اوس شکی ملزم نوں پولیس والے بڑی بے رحمی نال گفت رہے سن۔ اسیں خان صاحب دے گھر کھیڈ رہے سی۔ ”اوائے رب دے واسطے مینوں نہ مارو۔ اوائے گورو دی سونہہ میں قتل نہیں کیتا۔“ دیاں آواز اس انوں اوتحے سُنائی دے رہیاں سن۔ سپاہی قصائیاں واگنگ اوس نوں لگاتار تیہے دے رہے سن۔

خالہ جی توں رہیا نہ گیا۔ اوہناں نے اردوی ہتھ سُنیہا بھجیا کہ ”ایہہ سکھ بے قصور ہے۔ خان جولائی۔ اگست۔ ستمبر

صاحب نوں کہو کہ اس نوں ہورنہ مارن۔ ” اردوی سُنیہا دے کے واپس آگیا ۔ پر اوس نوجوان دیاں درد بھریاں چیکاں دی آواز اجے وی آ رہی سی ۔ خالہ جی نے پھیر آپنے وڈے مُندے نوں کیہا جا کے ابا جان نوں کہو کہ امی کہندے ہیں ربِ داخوف کھاؤ ظلم نہ کرو ۔ اوس سکھ نوں کُٹنا بند کر دیو ۔ پر خان صاحب اوس نوجوان توں قتل دا اقبال کرواؤن تے ٹلے ہوئے جا پدے سن ۔ تھوڑی دیر بعد جدوں خالہ جی نے چھوٹے بیٹے نوں ویکھ کے آؤں لئی کیہا تاں اوہناں نوں پتہ لگا کہ ہُن اوس دے وال چھت دے رستے نال بنتے ہوئے ہیں تے اوہ تڑف رہیا ہے ۔ خالہ جی دا چہرہ غختے اتے دُکھ نال لال پیلا ہو گیا ۔

اسیں کجھ بچے برائندے وچ کھیڈ رہے سی ۔ دوپھرے خان صاحب روٹی کھان آئے ۔ اوہناں نے آپنی وردی والی قمیض لاہ کے کرسی تے لٹکا دیتی ۔ خالہ جی نے بلدے چلھے وچ رکھیا چھٹا کڈھیا اتے گرم چھٹا زور نال خان صاحب دی پٹھ تے ٹھاہ کر کے جڑ دتاتے آپ بھج کے کمرے اندر جا کے اندر ووں گنڈا لالیا ۔ خان صاحب درد نال کراہندے اک دم آپنی بیگم نوں پھرلن لئی اٹھے ۔ اوہناں نے آپنا پستول کڈھ لیا اتے اچی اچی گالاں کڈھیاں شروع کر دیاں ۔ اسیں سارے سہم گئے ۔ اوہناں دے پُتر اوہناں دیاں تاں نوں چھبڑ کے رون لگ پئے ۔ خالہ جی اندر ووں اچی اچی کہہ رہے سن ” جس بے قصور نوں پچھلے اک ہفتے توں گٹ گٹ کے کوہ رہے ہو کیہ اوس دے کوئی درد نہیں ہوندی ۔ کیہ اوہ ربِ دا بندہ نہیں ۔ ” اینے نوں اردوی مرہم لے آیا ۔ اوس نے خان صاحب دے، جتھے چھٹا وجا سی، مرہم لادیتی ۔ پھیر خان صاحب پُچپ چاپ آپنے دفتر چلے گئے ۔ اوہناں نے اوس نوجوان نوں کُٹنا بند کروا دیتا ۔

دوسرے دن شامیں مینوں میرے پتا جی توں پتہ لگا کہ اصلی قاتل چھرے اتے خون والے کپڑیاں سنے پھریا گیا ہے ۔ ادھی صدی بیتن والی ہے ۔ اجے وی آپنی اوس نیک بخت رحم دل خالہ دا الہی نور نال ڈلکاں ماردا چہرہ میریاں اکھاں ساہمنے آ جاندا ہے ۔ مینوں لگدا ہے ہویں میری خالہ مینوں کہہ رہی ہووے پُترا ! کیدھرے ٹوں آپنی خالہ ٹوں بھل تاں نہیں گیا ” ۔

نجم حسین سید

دونظمائی

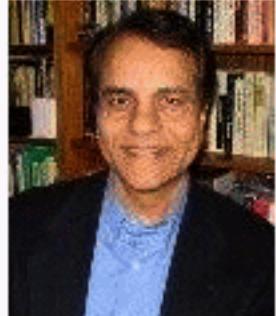
نہیں چاہوندے ایہہ سڑک پار اسیں کریئے
 اپنا ڈرتے دسدے کوئی نہیں
 چاہوندے نیں اسیں ڈریئے
 آکھن ”سرکوس سڑک چلو
 نہیں پار تھاؤے وارے
 گئے پرانے لارے ہُن کیہہ تکدے او
 گذیاں فوجاں نیں
 جیہڑا راہ مارے سو ہے نہیں
 وگدی نال و گو
 ایہہ بجھ ہے رل ہی جا سو
 دیگاں چڑھیاں نیں
 جو دل منگدائے سو کھاسو“
 سڑک پار سانوں رب دوارا نہیں
 ہے ملن دا کارا
 نہیں چاہوندے اسیں حیله کریئے
 سڑک نہیں ایہہ ڈھوں دریا ہے
 ڈھوں مگر مجھ چاہوندے نیں اسیں ڈھوں مجھیاں بن گئے

گاؤں

خاک ای ہے اکسیر جہان تے آیاں کوں
خاک سماں ایاں کوں
اٹھ پہر مشغول رِزق رسادے پئی
سرت دی سوئی اندر دھاگا پاوے پئی
ایہدے سرتے حکم جیہڑے گھوکیندے نیں
آپ تے سُتے اٹھدے کوئی نہیں
ایہنؤں بانگ سُنیدے نیں
خاک ای ہے تفسیر گل کلاماں دی
اپنے آپ حضور کیہ لوز اماماں دی

پریم کمار

اک سی گڑی لکیر جیہی

اک سی گڑی لکیر جیہی پہلے پھر دے نا ورگی
راہ رستے مل جاندی سی سکھر دوپیہرے چھاں ورگی

اکھ دے کونے چوں تکدی سی سہی سہی سنگدی سنگدی
خبرے کیہ کیہ کہہ جاندی اوہ چپ چپتی درختاں ورگی

جے پچھاں، توں مہکاں دی جائی؟ سر ہلا کے ٹر جاندی
ایوں لگدا سی اوس گڑی دی نانہہ وی ہندی ہاں ورگی

مُسکراندی تاں لگدی ننھی جیہی سنگ مرمر دی مورت
کولوں لنگھدی تاں چھوہ اوسدی متا بھجی ماں ورگی

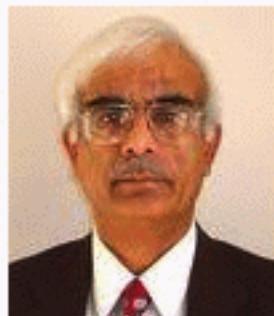
بدلاں چھانویں کلکھی پاؤندی اوہ بدی بن جاندی
اک دن اڈ گئی کدھرے اوہ گڑی کونجاں ورگی

کس پر دیسی دے لڑ گئی، کیہڑے دیسیں ٹر گئی

اوہ گڑی بامل دے ویڑھے کلے مجھی گاں ورگی

نہ اوہ میری دھی لگدی سی، نہ ماں، نہ میری محبوبہ
اوہ گڑی دی صورت اج وی مندر جوتاں ورگی

تھڑا

کے دی گڑ گڑ سن سن کے
 میں آن تھڑے تے بیٹھا ساں
 اتھے تے رنگ اوئے نیں
 پے وسدا طور کوئے نیں
 کوئی اندر جھاتی پاندا نہیں
 من کالے پوچھے ڈھاندا نہیں
 بحثاں دی گرما گرمی ایں
 کوئی مندا نہیں ہندھری ایں
 کوئی مذہباں دی کوئی دھرم دی
 کوئی رسدا مندے کرمائی دی
 کوئی عرشاں دی کوئی فرشاں دی
 کوئی چسکیاں دی کوئی چرساں دی
 کوئی چیندیاں دی کوئی کوئی مویاں دی
 کوئی ہویاں یاں نج ہویاں دی

کوئی رانجھیاں بھابیاں ویراں دی
 کوئی پار چھاؤں بھیراں دی
 کوئی پائیاں گھمیاں لیراں دی
 کوئی ونڈیاں دی کوئی سیراں دی
 کوئی شہ بنیاں تقدیراں دی
 کوئی گھمیاں کھبیاں تیراں دی
 کوئی الفاں دی کوئی اُڑے دی
 کوئی اے بی سی دے ڈھوڑے دی
 نی ٹھاٹاں دی کوئی پھوڑے دی
 کوئی گریاں دی کوئی مُہڑے دی
 کوئی بلجھے دی کوئی وارث دی
 کوئی پورس دی کوئی پارس دی
 کوئی وریاں دی کوئی فوجاں دی
 کوئی داواں دی کوئی موجاں دی
 کوئی چچھلی گلن سندا اے
 کوئی اگانہہ ای ودھدا جاندا اے
 کوئی ایویں ای رولا پاندا اے
 کوئی کتناں نوں ہتھ لاندا اے
 کوئی گالھ اُلاہے لوکاں نوں
 کوئی پالدا چھبڑیاں جوکاں نوں
 کوئی ٹوہوے لے لے سو چستاں
 کوئی میہنے نونہاں تے ستاں
 میں چپ چپتا کی دستاں
 سوچاں دیاں واگاں کی ستاں

جی روے اندر مئیں ہسّاں
 مئیں کڑکن ہارا کی وسّاں
 گھٹ پریت پریمی دا تساں
 ایہہ وچلی گل کیویں دسّاں
 سک سوٹا لاقون آیا ساں
 گھٹ جی پرچاون آیا ساں
 ہن ہلن نوں نہیں جی کردا
 مئیں کیس تھرے آ بیٹھا واں ؟

میری کیہے مجال

(شوکار بٹالوی دی نذر)

اوہ دانا سی

اوہ پینا سی

اوہ دے اُچ خیال

میری کیہے مجال.....

اوہ دیاں گلاں

اوہ دے شعر

تگڑے لئی بھچاں

میری کیہے مجال.....

اوہ جو سوچے

اوہ جو لکھدا

میرے اندر وی اوہ پنگر ان

ماڑے اندر جو سوال

میری کیہے مجال.....

اوں نوں گا کے

ایتھے نُش نیں

ساؤے اُچ قوال

میری کیہ مجال.....

اوہ گنی سی

گناہ نال بھرتچے، اوس

لفظائی دے تھاں

میری کیہ مجال.....

اوہ وکھاوے شیشہ سانوں

نالے پُونے

شعراءں نال

میری کیہ مجال.....

اوہ لفظاں داشاہ سی لوکو

اج وی پئے اڈکین اوہنؤں

ساؤے سُرتے تال

میری کیہ مجال.....

اوہ دیاں نظماءں

اوہ دیاں غزلاءں

ساؤے لئی مثال

میری کیہ مجال.....

جا کے اوس نیں سُنجا کیجا

ساهہت ویڑھا

نالے آل دوال

میری کیہ مجال.....

☆☆☆☆☆

رُکھ

راہ جاندیاں
 رُکھاں نوں دیکھدا ہاں
 تے اچانک کوئی رُکھ
 انگلی دے اشارے نال بُلاندا
 مُسکرا کے
 مٹک کے
 کدے بھرے جیسے گل نال
 میں جاندیاں کوں
 کیمرے توں کیپ لاہندیاں ہی
 پر کرما کردا ہاں رُکھ دی
 دیو فائینڈر را ہیں
 رُکھ ہوردا ہور ہو جاندیاں
 تے میں
 دیکھدا ہاں کونے کونے توں
 انگ انگ نوں
 تے رُکھ
 اک سدھست ماذل وانگ
 دکھاؤندیا ہے آپنے دکھ دکھ روپ

اداواں جلوے

تے میں کلک کردا ہاں
کدے اوس دے کھور جئے ٹوں
کدے اوس دے مرداویں عکس ٹوں
کدے اوس دے ول کھاندے لک ٹوں
کدے اک ڈوبے ٹوں لپھدیاں
سامنھدیاں لگراں ٹوں
کدے لہہ رہی اپرلی پرت ٹوں
جو گنج وانگ لہندی ہے
تے وچوں نکلا اے
لشکدا جسم لے کے رکھ
تے دسدا اے کہ
میں تاں جوان ہاں ابے

انج گھمدیاں کیمرے دے لینز وچیں
اوں دی دیہہ دوالے
یکدم بھر بھری مٹی دا ڈھیر دسدا ہے
تے او دوں کنیں پیندی ہے
رکھ دی کمزور جیہی ہونگدی آواز
سیونک دی فوجی گشت دی
لگاتار کھڑکدی پیڑ داروہ
کالیاں زہریلیاں پوناں دے واورولیاں دی گونج
گندھلے پانیاں چ دم توڑ دیاں گندلاں دی تڑ تڑ
تے اک گھری چپ

چُپ چ پلڈی مُوک ہاہا کار

تے ز میں چوں

ترہائے جیہے کنٹھ دی پکار

جد وی تصوری دیکھدا ہاں

تباں آواز اس سُند یاں نیں

تے یاد آؤندا ہے

رُکھ دا بلاؤ نا

کدے انگل دے اشارے نال

کدے غصے نال

کدے کمبدی جیہی آواز نال

تے کدے مٹکدے لک نال

نافی

چھوٹے ہوندیاں

گرمی دیاں چھٹیاں چالھی

لُدھیانے توں بس سدھی ہٹھور

پھر پیدل مارچ

وایا چھینیوال

بنتے موڑھیاں تے میرے، رافی تے پھی دے

بی بی کول دو ترن جھولے بھارے بھارے

سِدھے نافی کول پنڈ موام گھلاں

نافی کاہدی دسدی

خزانہ خوشیاں دا

پلاں چ دُنیاں بدل جاندی

چالی چھٹیاں لنگھ جاندیاں پھر .. ر .. ر .. کر کے

پھر سارا سال یاد آؤندی

نافی دی بُکل نگھی نگھی

نافی دا ڈنڈا لے کے مگر مگر بھجنا

وے کھڑ جو شہر یو

ٹوت پیریاں تھوٹے پینگھاں

مکھیاں دا جھتہ سروچ وجا بھجے نالو نال

رانی دامونہ بُجیا تے بکھاں دا براحال
 نانی دے صندوق چ وڑنا
 سماں کڈھنا
 نانی نے دستنا
 نخیرے صندوق چ دن چڑھ جانا

ویاہ دے دنایا چ نانی زرا گھر مس
 گدھا جا گو بولیاں پاؤ نمی
 نوویں ویلے جد میں سُدیاں کتوں نکلے سیک
 لگ لگ سُندایا میں تاں بھج لیا
 نانی کاہدی زرا بھڑکھوی او دوں

کالج ویلے کدے کدے جد جانا
 اوہدا اسیساں بھریا ہتھ سرتے ٹکدا
 لگدا جیوں گردوارے متعاطیکیا ہو دے
 من شانت ہو جاندا
 نانی دے ہسدے چھرے دیاں جھرڑیاں
 جیویں تا نال کتیاں پُونیاں
 سوہنیاں سوہنیاں
 کالج دے دن نوں عمرال بیت گھیاں
 نانی دے چھرے دیاں جھرڑیاں چویں بھر گھیاں
 پچھلے پچھی سالاں توں اویں ہی لگدی ہے نانی

کئی سالاں بعد نانی دی یاد آئی

نانی اک سو توں ودھ سالاں دی ہے

اینکلیں نانی دا بھار سوٹی تے ودھ گیا

نانی پہلاں توں چھوٹی لگدی ہے

جھڑیاں تاں اویں ہی نے

جب چیوں نانے دے جان ویلے سن

پر مامے دے جان توں بعد تاں اوہ ہنا ہی بخُل گئی ہے

ہتھ اویں ہی رکھیا سرتے نگھا نگھا

گردوارے ہویں متحاٹیکیا ہو وے میں

پھر گھٹ کے چنبر گئی

زرا نگھہ زری ممتا

اُداس ہے نانی

میں کجھ پچھن ہی لگا ساں

کہ نانی بول پئی

مکھ پُت

لگدا اے رب بخُل ای گیا

مینوں بھیج کے دھرتی تے

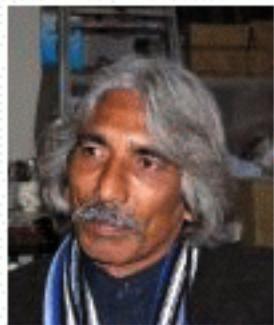
ہُنے ہُنے ----

ہُنے ہُنے میں بھریا اے گھٹ
نکیاں نکیاں سدھراں دا
ہُنے ہُنے میں ویکھیا اے منظر
نویاں نویاں قبراءں دا

ہُنے ہُنے ای سی چانن ٹریا
انھ ہنیری بُکل چوں
ہُنے ہُنے ای شام دی لالی
نکلی کالے بدل چوں

ہُنے ہُنے ہے سانبھ لیا
اک رُکھ نے اپنیاں چھانواں ٹوں
ہُنے ہُنے اک رٹا سورج
دے گیا اوٹ نگاہوں ٹوں

ہُنے ہُنے میں ویکھ رہیا ساں
اپچے جیہے اک کھنڈر ٹوں
ہُنے ہُنے میں توہہ کیتی
ویکھ کے آپنے اندر ٹوں

وِھیاں

جئے کھنے دا آتی ہویا وِھیاں لئی
وِھیاں کولوں لگ لگ رویا وِھیاں لئی

اچا قد سی اپنی جوہ دے لوکاں توں
دانج بناؤندرا گبا ہویا وِھیاں لئی

فجر توں لے کے شام میکر سڑکاں تے
لُوں لُوں مڑھکے وچ ڈبویا وِھیاں لئی

وچ وِھیاں دے بہہ کے ایہہ میں کھولاں گا
جو میں پرنے وچ لکویا وِھیاں لئی

میری اج دیہاڑی چنگی گئی جے
اج لواں گا مشا کھویا وِھیاں لئی

وچ ہواں ہوکاں گوکاں چیکاں نیں
فر کوئی میرے ورگا مویا دھیاں لئی

صدیاں ہویاں ہن تک لمحدا پھرنا واں
ہے کوئی بابل جو نہیں رویا دھیاں لئی

ہور کے وی ہٹی اتوں لھنا نہیں
ایہہ میں جیہڑا ہار پرویا دھیاں لئی

لوکی تیل نیں چوندے بابا شگناں تے
مزدوراں نے مڑھکا چویا دھیاں لئی

آکڑ ست اسماں چڈی پلے چار دیہاڑے
کد تک جین گے بابا نجمی بھ محل دے چنگیاڑے

پھر سردارا میری تھاں تے بخ لے پتھر میرا
میرے نالوں بُختے ایہنے کر لئے یاد پہاڑے

اوہدے کول وی لگدا مینوں اپڑ گئے امریکی
تاہیوں کدھرے پیا وساوے کدھرے پیا اجازے

ظلمی کہن ہندیاں
 بڑاواں کویتاواں
 گڑیاں تے ہندیاں

قرض اہناں دا کون اتارے
 رب توں وڈیاں ماواں ہندیاں

عمران دا اے جوڑن رشتہ
 انچ تاں چار ہی لاواں ہندیاں

جے توں ساتھوں ڈور نہ ہندیاں
 ڈور نہ ساتھوں چھاواں ہندیاں

مر کھپ جاندا کد دا لوچی
 نال نہ جے کویتاواں ہندیاں

آ درش

میں چاہونداں کہ ہے
نوال ہاسا ہے
کوارے جیبے ہنخاں تے گلی
مہکدی، بھکھدی مہندی دی ٹھیو ہار
مُکا کے ہے
مگر انج ہے
وفاتے وطن دے شہیداں دے متھے
جبیوں پھٹ لشکن
میں چاہونداں کہ نچے
نوال ناج نچے
جبیوں دل دی تپدی بھوئیں اپر
نیناں چوں کر یا کوئی اک اتحرو
سیک ہتھوں مسلل نچے
میں چاہونداں کہ نچے
مگر انج نچے
پیراں چ مُکاناں دے ہوون گھنگھرو

تے اپنے ای کو سے تے بھرے لہو نال
 بھر پچ کوئی تحال وچ لگا تار نچے
 میں چاہونداں کہ نچے
 نواں ناج نچے
 میں چاہونداں کہ ہے
 نواں ہاسا ہے
 سُچل ہاسا ہے
 میں چاہونداں کہ نچے
 نواں ناج نچے

☆☆☆☆☆

مزاج مت

شاعری:

بازارچ رکھے کے بم ہار
 جیہڑی صدیاں دے عذاباں
 پیڑاں دے
 پل پل دے سچے بھارنوں
 ہر دے وچ سانجھی پیٹھی اے
 ہئنے پائی
 پائی ہئنے

شاعری:

بازارچ رکھے کے بم ہار

☆☆☆☆☆

رستیاں تے وگدے درد
 شام دے بڈھڑے تھکے پر چھاویں
 شہر دیاں کندھاں ٹوں امبر ویل ہار
 لھیٹ لیا
 پیڑ ہر متحبوں سم کے
 راہاں تے وگدی رہندی اے
 تے گھراں اندر ویں
 ماتم تے ویناں دیاں وا جاں
 شہر دے بُر جاں نال ٹکرا کے
 پرت ویندیاں ہن
 شہر دے واتا ورن وچ
 شام دے بڈھڑے تھکے مایوس پر چھاویں
 انچ گھرے تھی ویندن
 جیوں کے رنڈ پین دے اکھیں
 درد دا کھل، کھلر گیا ہو وے!

☆☆☆☆☆

اسیں جے سچ بول پئے

اسیں جے سچ بول پئے تے----پتہ کیہ ہونا اے
مونہہ بھار ڈگ پینا ہے سکندر دے گھوڑے نے
پورس دے پیراں وچ
تے ونجھلی بن جانا ہے رانجھے دی
ٹلہ جو گیاں تے گذے ہوئے غوری میزاںیل نے
اسیں جے سچ بول پئے تے غزنوی ٹوں
سُود سنے دینا پینا ہے مال غنیمت
سومنا تھد دے مندر وچ جا کے
اسیں جے سچ بول پئے تاں نادر شاہ نے موت دینا ہے فیر
تھاڑی تھنڈیب دی رنگی سچ تے
اسیں جے سچ بول پئے تاں احمد شاہ ابدالی نے
تھاڑے سلپس دیاں کتاباں سچ مونہہ لکوندے پھرنا ہے
تے ڈلے بھٹی نے ٹنگ دینی ہے اکبر دی کھل
توڑے بھر کے دلی دروازے دے باہر
اسیں جے سچ بول پئے تاں بدھو کے پیراں نے لاد دینا ہے عالمگیر دا گاٹا
تے لیا ہے دھر دینا ہے پاکپتن دی درگاہ تے
اسیں جو سچ بولے تاں نکانے والے نے کھولھ دینا ہے تھاڑا بھرم

جو اوہ رکھی پھر دا ہے آپنے ہر دے وچ کئی صدیاں توں
 اسیں جے سچ بول پئے تاں وا گئے تے اٹاری نے چم لینے نیں
 اک ڈوبے دے لہوناں بھرے ملکھ
 تے گجرات تے کشمیر وں جاندیاں رفلائیں دے پیٹاں نے
 بن جانا ہے پچاہ تھاؤے ہی گلمیاں دے
 اسیں جے سچ بول پئے تاں خون دا چڑا رنگ
 فیر لال ہو جانا ہے
 اسیں ابے سچ نہیں بولے
 ساڑے مونہہ توں آپنے سلپیس دی چھکل لا ہو
 اسیں تھانوں سچ بول کے دکھاواں گے
 اسیں ابے سچ نہیں بولے

غزل

رشتیاں وچ تازگی وی ہے اجے
دیویاں وچ روشنی وی ہے اجے

وقت نے پا چھڈیاں نیں دُوریاں
تیری میری دوستی وی ہے اجے

جملکدا حالے وی تیرا بانکپن
کچھ میری دیوانگی وی ہے اجے

اکھ کملائی وی سپنے ویکھدی
دوستو زندہ دلی وی ہے اجے

کھڑ گیا چہرہ کے ٹوں ویکھ کے
شوخ پلکاں وچ نمی وی ہے اجے

ٹھیک ہے تیرا گلہ وی ٹھیک ہے
کچھ میری ناراضگی وی ہے اجے

محبت دا گیت

محبت دا گیت ہُن میں کدے نہیں گاؤنا،
محبت داراگ ہُن کدے نہیں الاؤنا۔

آدتؤں میری لبستی چ اس دی مناہی،
اموڑ دل اک واریں کر بیٹھا کوتاہی۔

من دا ایہہ پنچھی جاں گھو گھو بولیا،
لبستی دے لوکاں دا کالجاسی ڈولیا۔

لا دتے اہناں چارے طرف ہی پھرے
ہور دی ڈونگھیرے پھرتاں پے گئے ہمیرے۔

آ اوہناں میرے من دے پنچھی نوں ٹولیا،
لبستی دا ہر باشندہ کجھ نہ کجھ بولیا۔

کیدونما اک سیانا پھر بلایا،
جنہے میرے من دے پنچھی نوں سمجھایا۔

چاراکھراں دا لفظ محبت لبھاؤنا،
پر اصل چ ہے بڑا بھیانک، ڈراؤنا۔

جس جس نے وی ایہہ گیت ہے گایا،
اوہ نے ہی کیتے دا پھل وی ہے پایا۔

کیہ توں پرانیاں گاتھاواں نہیں سنیاں؟

ہیر، سکی، سوننی تے کیہ کیہ نہ بنیا۔

چوچک دی جائی نوں اس زہر پلایا،

سوننی دی ہونی اوہنوں جھناں چ رڑھایا۔

سکی نوں ہوتاں سی تحلاں دے وچ رُلایا۔

پر من دے پنچھی، مُرد مُرد کے نیے لگایا

رہیا اوہ محبت دے گیت پھروی گاؤندرا،

بنی تے رہیا راگ محبت دا بس سناندا

تے بستی دے سیانے ہوئے اک دن اکٹھے،

ایہہ فیصلہ سنایا، نال ہاسے تے ٹھٹھے۔

چُپ دا کتوں جا اک جندرالیاو،

لیا کے ایہدے ہوٹھاں تے کس کے لگاؤ۔

قاضی نما پھر منکھ اک آیا،

جس نے ایہہ فتوا پڑھ کے سنایا۔

پیاں تیرے پیراں چ اج توں زنجیراں،

ثریں اوہناں تے جگ نے جو پائیاں لکیراں،

بستی دے لوکاں دا ہُن میں حکم نت وجاؤندی،

رہندی ہے ہمیشہ میری روح چاہے کرلاوندی

محبت دا گیت ہُن میں کدے وی نہیں گاؤنا،

شاید ایہہ میتھوں ہُن گایا وی نہیں جانا!

گیت

میرا ماہی گھر آیا گھڑی وصال دی آئی
 نین تھک تھک جاندے، پئے ہونٹھ لرزاندے
 نالے کمب کمب جاوے میری نرم کلائی

بیٹتا اوس توں میں ہتا، تھوڑا اوس ٹوں میں دیتا
 اج گاگراں دے واںگ میں تاں بھری دی بھرائی

کام کرو دھ تے ہنکار، لو بھ موه ٹوں وسار
 اج ساریاں بلاواں کتے ڈور چھڈ آئی

کیتی ذرا نہ میں سنگ، لیا سبھ کجھ منگ
 خالی آپنی میں جھولی اج بھر کے لیاںی

بہہ کے بھناں دے نال، میں تاں ہوئی لا لو لال
 میرے مکھڑے دی لالی آئی ویکھن لکائی

(رائے حسن نواز خان صاحب دے نام)

راوی پاروں آیا ایں ویر پیاریا تینوں کراں سلام
وطن میرے دیاں شام سوریاں، دھپاں چھاواں تیرے نام

اکو مٹی پتھ گھمیا راں پائے اکو آوے
دس اوہ منجا کتھے ڈاہیے؟ جس دے بس دو پاوے
مالک آکھے تے ہس پیئے رو پیئے جے چاہوے
رت دے کاسے بھر بھر پیئے راجیاں نے چھلکائے جام
وطن میرے دیاں شام سوریاں، دھپاں چھاواں تیرے نام

میاں میرا داں کھڑا کیوں ہر مندر دے بُو ہے
آپے پڑھ پڑھ حکم سناؤندے شاہ دوَلے دے چو ہے
بول نی اج توں بول ادا سیئے ولیش پنجاب دی روے
چپ رہنا مرداں نوں مہنہ، ڈب جانا مجھیاں ازام
وطن میرے دیاں شام سوریاں، دھپاں چھاواں تیرے نام

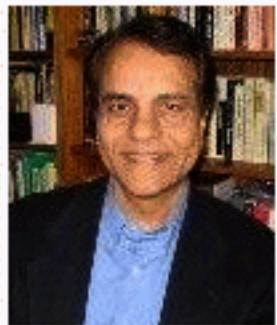
راوی پاروں آیا ایں ویر پیاریا تینوں کرائ سلام
وطن میرے دیاں شام سوریاں، دھپاں چھاؤال تیرے نام

آکھ آزادی، کر بربادی، وقت اولڈے قہر کمایا
بن بیٹھا ہتھیار کے ہتھ، ہمسایہ جے ماں پیو جایا
میتھوں دُور بھیں نہ ہُن توں میں تیری میٹی دا جایا
پاگل پن وچ ہُن نہ رو لیئے، ناںک، رام رحیم دا نام
جی آیاں نوں، جی او ویرا، شام سوریاں تیرے نام
وطن میرے دیاں شام سوریاں، دھپاں چھاؤال تیرے نام

ٹوں آیاں ایں تے مہک گیا اے
ستا ویہڑا تن من میرا
بھرا بھرا، تکشیو تکشیو، ہو چلیا اے رُوح دا ڈیرا
چانن چانن سکھے راہاں، بجنا تیرے با جھہ ہنیرا
مِلدے رہیئے، دل دی کہیئے، ہو وے اے زندگی اپرام

راوی پاروں آیا ایں ویر پیاریا تینوں کرائ سلام
وطن میرے دیاں شام سوریاں، دھپاں چھاؤال تیرے نام

بُرہا دا سلطان - شو گمار

پڑالہ 6 جولائی 1970ء میری زندگی وچ اک اہم دن سی۔ امر آشرم وچ میرا ویاہ ہو رہیا سی۔ شام نوں شو گمار آیا۔ مینوں مبارک ڈتی۔ کہیا، ”امریکہ جان توں پہلاں آپنی پتھنی نوں لے کے چندی گڑھ آؤیں“۔ میں ہاں کیتی۔ ٹھیک اوسے طرح جیویں اوں دی ہر گل وچ ہمیشہ ہاں کردار رہیا سا۔

شام نوں اوہ بٹالے توں آئے کجھ دوستاں نال باہر چلا گیا۔ تڑکے ساراوس مینوں جگایا۔ چندی گڑھ آؤن دی کپکی کیتی۔ السائیاں اکھاں نال میں اوں نوں سڑک ول جاندے ویکھدا رہیا۔ کئے میل اسیں بٹالے، امرترستے چندی گڑھ دیاں سڑکاں تے نال نال ٹرے ساں پر اوں دن میں شو نال دو قدم وی ٹرناہ سکیا۔

تڑکے سار دی منھی (نمی) ہوا وچ دُور جاندے شو دا آکار، لہر اندا ریشمی گڑتا، دودھیا پچامہ تے گھنگرا لے وال، میرے ذہن وچ اج وی شیشے واںگ صاف ہے۔

9 جولائی دی اوہ شام میری زندگی دی اک تلخ یاد ہے۔ میں جس موڑتے آپنچا ساں اوں بارے میں سوچیا نہیں سی۔ میں شطرنج دا مہرا بن گیا ساں۔ کوئی ہتھ مینوں اک گھر توں دو بے گھر، اک چال توں دو جی چال تے چل رہیا سی۔ آپنے تماشے دا میں آپ ہی تماشائی بن گیا ساں۔ جوں دے مہینے مینوں امریکہ دی یونیورسٹی آف آئیڈاہو وچ انگریزی ادب دی اچ پڑھن لئی داخلہ ملیا

سی۔ اگست دے مہینے میری پڑھائی شروع ہوئی سی۔ مہینہ پہلاں میں ویاہ بارے سوچ وی نہیں سکدا تھا تے ہُن جولائی دے مہینے میری شادی ہو رہی سی۔ میں جاندا سی کہ میری پتھی میرے نال امریکہ نہیں جا سکدی۔ میں ایسے نہیں جاندا سی کہ میں امریکہ کیوں جا سکاں گا۔ میری معاشی حالت ایس طرح دی سی کہ میرے لئے دلی جانا وی مسئلہ سی۔ امریکہ تاں بہت دوری۔

جولائی دے اوہناں تپے دناں وچ میں سرتے سوچاں دا پہاڑ جکھی واورو لے وانگ پھر رہیا ساں۔ اوس شام میں ٹو نال دل دل گل سنجھی نہیں کر سکیا۔ اوہ میرے بارے کنا گجھ جاندا سی پر اوس شام نہ اوس گجھ پچھیا نہ میں دیا۔ میں اکثر سوچدا ہاں اوس شام ٹو میرے بارے کیہ سوچدا رہیا ہووے گا۔

تن ہفتے بعد میں امریکہ چلا گیا۔

امریکہ دے جس چھوٹے جیسے شہر وچ میں آیا ساں، اوتحے صرف دس باراں ہندوستانی سن۔ نہ کوئی آپنی زبان وچ گل کرن والا نہ کوئی سُنن والا۔ میں دن رات انگریزی ادب وچ گواچیا رہندا۔ امریکہ آؤں توں پہلاں میں انگریزی دی ایم اے کیتی سی تے اک سال کا لج وچ پڑھایا سی۔ پر امریکہ وچ پڑھائی دا پدھر بہت اچا سی۔ امریکن پڑھیاراں دے مقابلے میری انگریزی ادب دی جانکاری ہائی سکول دے پڑھیار نالوں وی گھٹ سی۔ میں چپ چاپ کلاس وچ سہمیا بیٹھا رہندا۔ ڈردا کہ جے میں گجھ کہیا تاں شاید پروفیسر تے میرے جماعتی میری سوچ دامداق اڈاون گے۔ یونیورسٹی نے مینوں سکالر شپ دتا سی جس دے بدے مینوں دو کلاساں پڑھاؤ نیاں پیندیاں سن۔ پر اتحے تاں پڑھائی دا ماحول ہی وکھرا سی۔ پڑھیار اُستاد دارشته ہی عجیب سی۔ میں کلاس روم وچ جاندا تاں کوئی اخبار پڑھ رہیا ہوندا، کوئی اک ڈوبے نال گلاں کرن وچ رُجھیا ہوندا۔ کوئی گروی آپنے والائیوں لگنگھی کر رہی ہوندی، کوئی آپنی لپ شک سنوار دی رہندي۔

مینوں ایسے احساس دن رات ستاؤ ندا رہندا کہ میرا شبد اچارن شاید میرے پڑھیاراں لئی مشکل پیش کر رہیا سی۔ امریکن ادب سمجھن تے پڑھاؤن لئی امریکن سہیا چار دی پوری جانکاری ضروری سی۔ ایس کمیوں پورا کرن لئی وقت دی لوڑ سی۔ میرے کول وقت نہیں سی۔

معاشی مسئلیاں نے میرا چھپھا نہیں چھڈیا سی۔ نوں مہینے جان توڑ کے پڑھنا پڑھاؤنا تے تن مہینے ہوٹلاں جاں کارخانیاں وچ کم کرنا۔ اک اک ڈالر بچا کے چھپھے چھڈ آئے قرضے اُتارن دی جولائی۔ اگست۔ ستمبر

کوشش کرنی۔ امریکہ وچ پہلے دو سالاں وچ میں لگ بھگ ٹٹھ گیا ساں۔ حوصلہ قائم رکھن لئی میں مستقبل بارے سوچن لگدا۔ میں آپنے پچھوکڑ وچ مردانا نہیں چاہوندا ساں۔ میرے تے میرے پچھوکڑ وچ سمندر اس دی دُوری ودھ رہی سی۔ دوستاں دے خط آؤندے میں دو چار سطراں لکھ یہیجا۔ پھر اوه سطراں وی چپ دے سمندر وچ ڈب گئیا۔ نہ میں سمجھا سکدا کہ میں کیہڑے بیابان وچوں لفگھ رہیا ہاں۔ نہ اوه سمجھ سکدے کہ میں اوہناں لوں مونہہ نہیں موڑیا سی۔ میرے جدو جہد نے مینوں لگ بھگ توڑ دیتا سی۔

1973ء مہینہ یاد نہیں بٹائے توں سریندر کا ہلوں دا خط آیا۔ لکھیا، شو بھاء جی یہاں ہے۔ ہسپتال وچ ہے۔ میں یونیورسٹی دے بک سٹور گیا۔ زگسی پھلاں دی تصویر والا کارڈ خریدیا۔ شو توں زگس دے پھلاں نال بڑا موه سی۔ اوس نے ورڈ زور تھے دی کوتا ”ڈیفودلز“، دا کئی وارڈ کر کیتا سی۔ لکھیا، ”تھاؤڈی تندرتی لئی دعا کردا ہاں“۔ ایس توں ودھ لکھن لئی جیویں میری قلم کو لوں سیاہی مک گئی ہووے۔ چندی گڑھ دا سرناواں لکھ کے بھیج دتا۔ شو، میرے شبد تیرے تک نہیں پہنچے۔ توں چندی گڑھ توں الوداع کہہ آیا سی ایس دا پتہ مینوں کئی سال بعد لگا۔

تے پھر جوں دے مہینے دا اوہ دن اج وی یاد ہے۔ میں واشنگٹن سٹیٹ یونیورسٹی دے انگریزی شعبے وچ آپنے دفتر وچ بیٹھا اک کھون پتھر لئی نوٹ لکھ رہیا ساں۔ میرے نال دفتر سانححا کرن والے پڑھیار نے نیلے رنگ دال الفافہ میرے اگے میز تے رکھ دیتا۔ سریندر دا خط سی۔ میری لمبی چپ دا گھاسی۔ آخری سطر تے میری نظر نک گئی۔ شو بھاء جی ہُن نہیں رہے۔ کمرے وچ دُدھ چٹی روشنی سی پر میریاں اکھاں اگے ہمیرا سی۔ میرے کالج وچوں نکلی چیک میرے گلے وچ انک گئی سی۔ مینوں لکیا جیویں میرے دماغ دی کوئی نازی پھٹ گئی ہووے۔ میز تے گھنیاں مکا کے میں آپنا سر پھڑ لیا۔ میرے ساتھی پڑھیار نے پچھیا، ”سبھو تھیک ہے؟“ میں ہاں وچ سر ہلایا۔ شاید میری آواز وچے جھوٹھوٹوں اوس نے پچھان لیا ہووے۔ اوس دے گھو کہن توں پھلاں میں تیزی نال کمرے وچوں باہر نکل آیا۔

میں لاہوری دی اپنی عمارت ول ٹریا جا رہیا ساں۔ میرا جی کردا سی کہ میں اک دھاء ماراں تے میری آواز ایہناں پھاڑیاں توں دُور، سمندر اس توں دُور اوس دلیں پہنچ جاوے جھے شو گمار رہندا سی۔ میرے دوست اٹوں کہیا سی، ”نہ کرو شو دی ادا سی دا علاج، رون دی مرضی ہے اج بے ایمان جولائی۔ اگست۔ ستمبر

دی۔۔ میں چاہوندا سی میریاں اکھاں وچ ہڑھ آ جاوے تے میری چُپ اوں وچ ڈب جاوے۔ میرے پچھوکڑ دی نہنی توں اک پتہ جھٹر گیا سی۔ جسم دا اک انگ ٹٹک گیا سی۔ ایس مٹے انگ ٹوں میں نہ کے ٹوں وکھا سکدا سی تے نہ ہی آپنی پیڑ کے نال سماجھی کر سکدا سی۔

میں ورھیاں دے ملے پیٹھ دبیاں تصویریاں دے ٹکڑے جوڑ رہیا ہاں۔ کجھ ٹوٹے ویلے دی گرد پیٹھاں گم گئے ہن۔ ایہناں اڈھوریاں تصویریاں وچ کئی چہرے دھنڈ لے پئے گئے ہن۔ پچھان وچ مشکل ہو رہی ہے۔ شوگمار بارے لکھن لئی مینوں آپنے اتھاں دے ورقے پھرولئے پین گے۔

اپریل 1958ء زندگی دا پہلا دہا کا پورا کیتا ہی سی کہ میں آپنے ٹبرنا لوں ٹٹک گیا ساں۔ میرے پتا نے فوج دی نوکری چھڈ دیتی سی۔ پنجاب وچ آپنی جدی پشتی زمین ویچ کے اُتر پر دیش جنگل دا ٹوٹا خرید لیا سی۔ اوں ویلے دے بہت سارے پنجابیاں وانگ اوہ ایس بے رحم جنگل وچ اک نواں پنجاب پیدا کرن دے سُپنے لے رہیا سی۔ جو جد و جہد ایس سپنے ٹوں پورا کرن لئی اوں ٹوں کرنی پوئے گی، ایس دا کوئی تجربہ نہیں سی۔ صرف اک ضدی، اک فوجی دامر مٹن دا پرچھے نہ ہلن دا جنون۔ ایس جنون نے اوں دے پریوار ٹوں کئی واری روٹی توں وی محتاج کر دیتا سی۔

اس علاقے وچ پڑھائی دے چنگے سادھن نہیں سن۔ اک دن میری ماں میری انگل پھٹر کے مینوں میری ماں دے پنڈ چھڈ گئی۔ ایہہ پنڈ ہنالے توں چھست میل دور سی۔

آپنے ”نویں“ پنڈ آ کے میں او در گیا ساں۔ میرے بچپن دے ساتھی پچھے رہ گئے سن۔ میرا بال من میرے ماحول وچ آئیاں تبدیلیاں ٹوں سمجھن دی کوشش کر رہیا سی۔ کئی واری ایہہ کوشش ناکام ہو جاندی پر میں ایس دی پیڑ کے نال سماجھی نہ کر سکدا۔ میرے اکلا پے نے آخر اک دوست بنالیا۔ ایس دوست نے مینوں اک نواں رستہ وکھایا۔ میں ہرگھڑی ایس دوست نال بتاؤں دی کوشش کردا۔ میرا ایہہ دوست سی ادب۔ فتحے وی کوئی کتاب، رسالہ، اخبار ملدا دے پڑھن بیٹھ جاندا۔

میری عمر توں وڈے کے مُنڈے نے دیا کہ کجھ سال پہلاں اتھے پرائیوریت ہائی سکول وچ اک ماسٹر آیا سی۔ کجھ وکھری قسم دا آدمی۔ مست جیہا، کملیاں جیہیاں گلاں کردا۔ پڑھیاں ٹوں آپنیاں کوتاواں سُنا و ندا رہندا، بھٹھی والیئے جبے دیئے ڈالیئے، تینوں دیاں ہنجھواں دا بھاڑا، نی پیڑاں دا پراگا مٹھن دئے۔

ہائی سکول وچ پڑھدیاں میں ایہہ سطراں لکھن والے ٹوں جان لیا سی۔ میں اوں دیاں رسالیاں جوالی۔ اگست۔ ستمبر

وچ جھپد یاں کوتاواں دی بے صبری نال اُذیک کردا۔ اوس دی پڑی مینوں آپنی پڑی لگدی۔ اوہ میری اُداسی نوں جانداسی، میرے غم نوں سمجھدا سی۔ میرے بارے لکھدا سی۔ میں آپنی کلپنا وچ اوس دا چہرہ اُذیک لیا۔ اوس چہرے دی تلاش کرن لگا۔

اک دن امرتر دے اک سینما حال دے باہر اک آدمی ول میرا دھیان کھچا گیا۔ چھٹے گرتے پچامے تے اوس نے انگریزی سوت دا کوت پہن رکھیا سی۔ انگلیاں وچ سلگدی سگریٹ۔ اوس دے پھراوے وچلا وکھرا پن اک انوکھی پچھان سی۔ اوس دا چہرہ اک کتاب ورگا سی جس نوں پڑھن لئی من کردا سی۔

کئی مہینے بعد سویرے سویرے امرتر توں بٹالے جاندی بس دی موہری سیٹ تے بیٹھے اک آدمی تے نظر پئی۔ کے ڈنگھی سوچ وچ ڈبیا سی۔ جیوں نیند توں جاگن دی کوشش کر رہیا ہووے۔ آلے دوآلے توں بے خبر۔ کھبا ہتھ کھڑکی توں باہر۔ وکھدی سگرث دا دھواں ہوا وچ لیکاں پار رہیا سی۔ ایس آدمی دا چہرہ جانیا پچھانیا لگیا۔ میرے من نے کہیا ایہہ آدمی شوکمار سی۔

اک دن جاندھر ریڈیو توں اک آواز۔ کوئی گارہیا سی، ماں میں نی ماں میرے گیتاں دے نیناں وچ بڑھوں دی رڑک پوئے۔ درد دی اک لہر ریڈیو وچوں نکل آئی سی۔ ندی وانگ وگن لگی سی۔ میں اس ندی وچ ویہہ رہیا ساں۔ اناؤنسر نے کہیا، ایہہ سن شوگمار بٹالوی۔ اوس دن میں اک آواز نوں اک چہرے نال جوڑ دتا۔

ہائی سکول وچ پڑھدیاں میں کوتا لکھنی شروع کر دتی سی۔ پہلاں پہل میں آپنیاں کوتاواں اخباراں وچ چھپن لئی بھیجدا سی۔ پھر اک بزرگ ساہتکار سیاستدان دی حوصلہ افزائی ملی۔ میریاں کوتاواں رسالیاں وچ چھپن لگیاں۔ میں بیرنگ کالج بٹالا وچ داخلہ لے لیا سی۔ شوگمار دا ذکر اکثر ہوندا رہندا۔ کے زمانے وچ اوہ وی ایس کالج دا پڑھیا رہیا۔ میں سائنس دا سٹوڈنٹ سی پر میرا من ساہت وچ ڈبیا رہندا۔ معاشی مشکلاں وی سن۔ دو سال پورے کرن توں پہلاں ہی مینوں کالج چھڈنا پیا۔ میں بے گھر ہو گیا ساں۔ اینکاں پاپڑ دیلے۔ ٹیوشناء پڑھائیاں۔ اٹھاراں سال دی عمر توں پہلاں ہی کے طرح اک پرائیویٹ سکول وچ نوکری مل گئی۔ دوستاں دی مہربانی نال دن نکلدے گئے۔

1965ء دوستاں نے امرتر وچ کوئیز روڈ تے اک ہوٹل وچ کمرہ کرائے تے لے دتا۔ میں جولائی۔ اگست۔ ستمبر

دن بھر کدی آرٹ گیلری کدی لاہوری وچ بیٹھا رہندا۔ شام نوں اک دو ٹیوشاں پڑھا چھڈدا۔ جد کدی دوستاں نوں کمرے دی ضرورت پیندی اوہ مینوں پیسے دے کے باہر بھیج دیندے۔ میں اپر تھلے دو تن فلمائیں ویکھ لیندا۔ بھیر ریلوے ٹیشن دے وینگ روم وچ بیٹھا سوری ہون دی انتظار کروا۔

کئی واری پتلی گھرا مر چڑ کار دی ڈکان تے چلا جاندا۔ امر نے میری پہلی کتاب ”مئی دے ماں“ دا کوئر بنایا سی۔ امر بڑے وھیان نال رکشیاں تے ویل بوئے پینٹ کردا رہندا۔ میں بڑے وھیان نال اوس نوں ویکھدا رہندا۔ اوہ آپنی کے نظم دے شعر گنگنا وندار رہندا۔ مینوں اوسدے پان دے رس نال رنگے دنداس چوں ہاسے دی چھنکار سنگیت واںگ لگدی۔ اک دن امر نے کہیا، شو گمار بیالوی تیرے نیڑے ہی گرینڈ ہوٹل وچ رہ رہیا اے، اوس نوں ملیا ایں؟

اوہ شام تردا تردا میں گرینڈ ہوٹل پہنچ گیا۔ رستے وچ سوچ رہیا سی، کیہ کہاں گا ٹھونوں؟ بے شک اوس دی لکھی ہر کوتا نوں میں وار وار پڑھیا ہے پر اوس نال کیہ گل کراں گا۔ عجیب جیہی گھبراہٹ سی، اتسکتا سی۔ جیویں کوئی میلار آپنے ہون والے منگیتھوں پہلی وار ملن جا رہی ہووے۔

گرینڈ ہوٹل دے کمرہ نمبر پنج تے جد میں دستک دتی تاں اک فیشن ایبل پینٹ بشرط پائی آدمی نے دروازہ کھولیا۔ سوالیہ نظر ان نال میرے ول تکیا۔ ایہہ آدمی شو گمار بیالوی نوں ملنا ہے۔ جواب دین توں پہلاں اوہ آدمی واپس گری تے جا بیٹھا۔ اک او ہکڑ عمر دا آدمی شراب دے دو پیگ بنارہیا سی۔ کہیا، ”شو باہر گیا اے پتہ نہیں کدوں واپس آئے گا۔ گلاس نوں موہہ نال لایا، سگرٹ دا اک لما کش کھچا تے دھوئیں دے چھلے بناؤن وچ رُجھ گیا۔ میں پوڑیاں اُتر کے باہر آگیا۔

گرینڈ ہوٹل دے سامنے والی سڑک میری جانی پچھانی سی۔ ایس سڑک تے میں دن وچ کئے چکر کھدا رہندا سی۔ سڑک تے کھلوتا میں ریلوے ٹیشن ولوں آ رہے لوکاں دے چہرے پڑھدارہیا۔ اوھے کو گھنٹے بعد اک رکشا ہوٹل دے سامنے رُکیا۔ حلقتے پیلے ریشمی گوتے تے چھٹے پچامے والا اک آدمی اُتریا۔ اک ہتھ وچ کاغذ دا تھبہ، دو جے ہتھ دیاں انگلیاں وچ لکھدی سگریٹ۔ شام دا ہنیرا چارے پاسے پھیل رہیا سی پر مینوں ایہہ چہرا پچھاں وچ کوئی مشکل نہیں آئی۔ میں ایس چہرے نوں سالاں توں جاندا سی۔

پنا سوچے میں اگا نہہ وھیا۔ بانس دی ٹھی پوری چوں نکلی آواز وچ کہیا، بیالوی صاحب! اک جولائی۔ اگست۔ ستمبر

پل لئی اوہ چہرہ گھمیا۔ میرے شبد اُوں ہنگارا مل گیا سی۔ ”میرا ناگلشن را، ہی ہے، تھانوں ملن گیا سی تھاڈے کمرے وچ پرسیں باہر گئے سی۔ اوں دے چہرے تے ہلکی جیہی مسکان پھیل گئی۔ جیویں میں اوں اُوں اوں دے کمرے وچ نہ ہون دی خبر دے کے کوئی معركے دی گل کیتی ہووے۔ ٹو نے کہیا، ”میں گرشن سنگھ دا ناٹک دیکھن جا رہیا ہاں، ٹوں چلیں گا میرے نال؟“ میں ہاں وچ سر ہلایا۔ میری زبان خشک ہو گئی سی۔ اوں کہیا، ”میں ایہہ کاغذ رکھ آواں، ٹوں استھنے ٹھہر،“۔ کئی سالاں بعد سمجھ آئی کہ ٹو نوں ہمیشہ کے دے ساتھ دی لوڑ رہی ہے۔ اوں نے اکلا پے دا لما سفر کیتا سی۔ ہُن اوں نوں منگھی ساتھ دی لوڑ سی۔ اوں نے میرا ساتھ قبولیا، ایس لئی میں اوں دا احسان مند ساں۔

سنچائی و بھاگ جھے گرشن سنگھ دا ناٹک کھیڈیا جانا سی، زیادہ دُور نہیں سی۔ ٹو نے دیا کہ اوں دا کاؤ ناٹک ”لونا“ چھپ رہیا سی۔ اسیں سڑک دی بھیڑ توں بے پرواہ ٹرے جا رہے ساں۔ اوہ ”لونا“ دیاں سطراں سُناوں لگ پیا، ”میں اگ تری پر دلیں نی ماۓ، میں اگ ٹری پر دلیں، لا تلیاں تے بلدی مہندی، پا کے اگ دا ولیں۔“ ”لونا“ اوں دی عورت بارے سوچ وچ میل پھر بن گیا سی۔ اوہ لونا دوارا مرد ذات نوں ونگارنا چاہوندا سی۔ میں پورن دے انتر دوند بارے سوچ رہیا ساں۔

اچانک ٹو نے آ کھیا، ”اچھا پھیر تیرا اصلی نال کیہ ہے؟“ میں کہیا، ”پریم کمار“۔ اوہ ہلکا جیہا ہسیا، ”تیرا اصلی نال اینا سوہنا ہے تینوں کے تخلص دی کیہ لوڑ ہے؟“ میں کہنا چاہوندا سی، پر میری پہچان گلشن راہی دے نال تے ہے۔ میری پہلی کتاب ”مشی دے مانس“ ایسے نال بیٹھاں چھپی ہے۔ پر کہہ نہیں سکیا۔ کہن دی لوڑ ہی نہیں سمجھی۔ میرے لئی اینا ہی کافی سی کہ ٹو گمار نوں میرا پریم گمار ہونا چنگا لکیا ہے۔ اوں دن گلشن راہی میری زندگی توں وداع ہو گیا۔ میں پھر پریم کمار بن گیا۔ ناٹک گھر پہنچن توں پہلاں اسیں کئی سالاں دا سفر طے کر لیا۔

امر تسر رہندیاں تن چار واری ٹو گمار نوں ملن دا موقع ملیا۔ اسیں لارنس روڈ تے ٹر پیندے۔ کدی سندھی کافی ہاؤس وچ بیٹھ جاندے، کدی بیز بار۔ ٹو آپنے بارے گلاں کردا، میں سُندار ہند۔ اوں دیاں گلاں وچ پریت نگر، فرید کوٹ، ڈلہوزی، چنبا تے کئی تھاواں دا ذکر ہوندا۔ کئی واری اوں دیاں گلاں وچ کجھ نقطے اک ڈوبے نال میل نہ کھاندے۔ پرمینوں اوں دا کوئی فرق نہ پیندا۔ مینوں اوں دے مونہوں کجھ وی سننا چنگا لگدا۔ اک ادھی واری میں اوں نوں آپنے پریوار بارے دیا پر اوں جولائی۔ اگست۔ ستمبر

نے میرے بارے نہ کچھ ودھیرے پچھیا نہ میں دن دی لوڑ سمجھی۔

شوکمار کدوں امر تر جھٹ کے چلا گیا تے کتھے گیا یاد نہیں۔ اگلے کچھ مہینے میں تے میرا اک دوست یوپی، بہار، بنگال تے آسام دی خاک چھاندے رہے۔ اسیں ہلا نگ جا کے کے ٹی اسٹیٹ وج نوکری کرنی چاہوندے ساں۔ خاص کر کے جس دے فیجر دی سوننی سنکھی دھی ہووے۔ اسیں فلمی فیٹشی ٹوں حقیقت وج بدلن لئی تیار ساں۔ پر ہلا نگ پہنچن توں پہلاں ہی بھارت پاکستان دی لڑائی شروع ہو گئی۔ ساڑے پیے ختم ہو گئے تے ساڑے ارادیاں وج تریڑاں پے گئیاں۔ کے طرح دھکے دھوڑے کھاندے امر تر پہنچے۔ ہوٹل دا کمرہ گھس گیا۔ میں پھر بے در ہو گیا۔

خانہ بدوشی دی ایس حالت وج وی میں کے طرح پرائیویٹ امتحان دے کے بی اے پاس کر لئی سی۔ میں انگریزی دی ایم اے کرنی چاہوندا سی پر کالج دی پڑھائی دے خرچ بارے سوچ کے دل ڈبنا لگدا سی۔ پھر پتہ لگا کہ بیرنگ کالج بٹالا وج انگریزی دی ایم اے شروع ہو رہی ہے۔ ہمت کے عرضی دے دتی۔ انڑو یو وج میرے لیکھک ہون نے ساتھ دتا تے مینوں داخلہ مل گیا۔

قدرت نے مینوں واپس بٹالے بھیج دتا، شوکمار دے شہر، لوہے دے شہر۔

بیرنگ کالج وج داخلہ مل گیا پر رہن دا مسئلہ حل نہ ہو یا۔ اک دوست نے رہن دا پر بندھتاں کر دتا، پر ہر روز اٹھ میل سائیکل چلا کے آؤتا تے اٹھ میل تپدیاں سڑکاں تے واپس جانا، میرے وس داروگ نہیں سی۔ اک دن میرے اک جماعتی نے ذکر کیا کہ شوکمار نے سٹیٹ بینک آف انڈیا وج نوکری کر لئی ہے تے اوہ کالج دے نزدیک اک کوٹھی کرائے تے لے کے رہ رہیا ہے۔ مینوں ہمیرے وج روشنی دی کرن دکھائی دتی۔ پر میں جھجکدار ہیا۔ ہمیرے داعادی ہو گیا ساں۔

کالج وج کائیسٹ ہو یا۔ اک پروفیسر دے کہن تے میں آپنی لظم پڑھی، ”انج نکلیا تیرے شہر چوں میرے دماں دا قافلہ۔ مینوں پہلا انعام ملیا۔ شوکمار ٹوں وج دے طور تے بلایا گیا سی، آخر اوس داوی بیرنگ کالج نال سانگا سی۔ فکشن دے بعد شوکمار دی کوٹھی گیا۔ اوں دا گھر ہونا مشکل سی۔ میری خوش قسمتی سی کہ اوہ مل گیا۔ نکی جیہی کیا ری وج لگے مھلاں ٹوں پانی دے رہیا سی۔ مینوں سمجھ نہیں آ رہی سی کہ گل کیوں شروع کراں۔ اوں نے میرے چہرے ٹوں پڑھ لیا تے کہیا، ”ٹوں اینا اوس کیوں ہیں؟“ میں کہیا، ”میرے کول رہن دی تھاں نہیں۔“ اوں نے جھٹ کہیا، ”ٹوں ایتھے کیوں نہیں آ جاندا اک جولائی۔ اگست۔ ستمبر

پا سے بھلوان (بیرنگ کالج دا اک ہور ودیار تھی جو ریسلنگ ٹائم دا ممبری) رہندا ہے، دُوچے پا سے ٹوں رہ لویں۔

مینوں ٹوں دے سہارے دی لوڑی۔ کیہ اوں ٹوں دی میری لوڑی؟ اوں دی کوٹھی شہر توں باہر اک نویکے تھاں تے سی۔ کئی وار اوہ رات ٹوں گھر نہیں آؤندی۔ کوٹھی وِچ کسے نہ کسے دا ہونا ضروری سی۔ میں ٹوں دا ٹھگر گزار ساں۔ اوں نے میرا مسئلہ حل کر دیتا سی۔ ایس توں ودھ اوں نے میرے لئی یاداں داخزانہ کھول دیتا سی۔ میں دھنوان بن گیا سی۔

اگلے دن میں آپنیاں کتاباں تے چار کپڑے چک کے ٹوں گمار دے گھر رہن لئی آ گیا۔

ٹوں نے کرائے دے اس گھر دے ہر کونے تے آپنی چھاپ لا دیتی سی۔ ایس وچلی ہر شے اوں دی کلا تے شوق دے رنگ وِچ رنگی سی۔ اک سون دا کمرہ سی، جس وِچ دو پلنگھ سن۔ اک تے ٹوں سوندا سی، دُو جا کسے آئے گئے لئی رکھیا سی۔ نال، ہی اک چھوٹا جیہا غسل خانہ سی۔ اک پا سے سشور نما کمرہ سی، جس وِچ بھلوان رہندا سی۔ اک چھوٹی جیہی رسوئی سی جس وِچ کھانا پکاؤن دا سماں سی پر شو نے اس ٹوں چاہ کافی بناوں توں زیادہ کدی ورتیا نہیں سی۔ ہال کمرے دے دو حصے کیتے سن۔ اک حصے وِچ ڈائینینگ نیبل سی، اک چھوٹا جیہا فرج سی جو شاید کسے زمانے کم کردا ہووے۔ دُوچے حصے وِچ اک تخت پوش تے کتاباں دیاں الماریاں سن۔ میرے لئی ہال دا ایسہ حصہ پڑھن لکھن تے سون دا کم دیندا سی۔ باہر اک برانڈا سی، جس وِچ بیٹھ کے سیال دی دُھپ سکین دا آپنا ہی مزہ سی۔

دُوچے دن میں بازار توں سبزیاں خرید کے لے آیا۔ آلو مژدی سبزی بنائی، روٹیاں سکیاں تے سلاو کثیا۔ کھانے دی میز تے بیٹھے تاں ٹوں حیران ہو گیا۔ ”چھیا،“ اینا ودھیا کھانا بناونا توں کتوں سکھیا؟ میں آپنے بیتے دناب دے قصے چھوہ لئے، اوہ بڑے ودھیاں نال سُندار ہیا۔ کہیا، ”اج دا رو دا اصلی سوا دا آیا۔“ دوچے دن شام ٹوں اوہ مینوں بازار لے گیا۔ بامیے دی دُکان تے رُکیا، سبزی والے نال جان پچھان کرائی۔ کہیا، ”ایس ٹوں جس چیز دی ضرورت ہووے دے دینی اے، پیسے میرے کھاتے وِچ لکھ لینے۔“

بٹالے وِچ کوئی دُکاندار ٹوں نوں ادھار دینوں انکار نہ کردا۔ جد اک دو مہینے دُکاندار دا حساب صاف نہ ہوندا تاں اسیں نویں دُکان لبھ لیندے۔ ایسی سلسلہ دھوبیاں تے درزیاں نال چلدا سی۔ شودی دریادلی دے قصے مشہور سن۔ اوں ٹوں پیسے کماوں وِچ اینی خوشی نہیں ملدی سی جتنی پیسے جولائی۔ اگست۔ ستمبر

خرچن وچ۔ کئی داری مشاعریاں توں جو پیسے ملدے اوہ بٹالے پہنچن توں پہلاں ہی خرچ ہو جاندے۔ اگلے دن آکھدا، ”یار اک ڈبی لائیٹ ہاؤس دی تاں لیاویں ذرا بازاروں“۔

امر تر مشاعرہ، شام دا ہمیرا شہر ٹوں آپنیاں باہاں وچ سمیٹ رہیا سی۔ عادت مطابق ٹوں پورے سرور وچ سی۔ کئی شاعریاں نے آپنے کلام پیش کیتے۔ سُنن ہاراں وچ بے چینی دے آثار نظر آ رہے سن۔ آخر ٹوں دی واری آئی۔ جیویں ساریاں اکھاں سُنج تے گذیاں گھیاں ہون۔ ٹوں نے ہجوم تے سرسری جیہی نظر ماری۔ سر ٹوں ہلکا جیہا جھٹکا دتا۔ اکھاں میچاں تے سُر کڈھی، اک کڑی جیہدا نام محبت گم ہے، گم ہے، گم ہے، ”ہزاراں کن ہزاراں اکھاں جیویں کیلیاں گھیاں۔ ٹوں نے کھبا ہتھ کن دے نیڑے لیا ندا، سجا ہتھ ہوا وچ لہرایا۔ سینے دی اتحاہ ڈونگھائی چوں ٹیس نکلی، ”اوہ کڑی ٹوں میری سونہہ ہے، اوہ گڑی ٹوں آپنی سونہہ ہے،“ درد دا دریا سُنج توں اُتریا، ہجوم ول ودھیا۔ ٹوں دی آواز دا جاؤ و آپنا چھٹکار وکھا رہیا سی۔ سُنن والے اوہ ہڑھ وچ ڈب جان لئی اتاوے سن۔ ٹوں ڈکھدیاں آندراں ٹوں چھوہن دا ماہر سی۔ حال گونج رہیا سی، ”اوہ کڑی ٹوں سمجھ دی سونہہ ہے اوہ گڑی ٹوں جگ دی سونہہ ہے، اوہ گڑی ٹوں رب دی سونہہ ہے،“ اوہ رات کس نوجوان نے عشق وچ مر میں دی قسم نہیں کھائی ہووے گی؟

مشاعرے دے بعد ٹوں آپنے قدر دا ناں دی ٹولی ٹوں لارنس روڈ دے اک مشہور ریسٹورنٹ وچ لے آیا۔ وسکی دیاں بوتلاں گھل گھیاں۔ کھانے دے آرڈر دتے گئے۔ رات ڈونگھی ہو گئی سی۔ اوہ نے میرے موڑھے تے ہتھ رکھیا، ”چل بائی اج ٹیکسی تے چلدے ہاں۔“ سارا رستہ ٹوں آپنی ڈنیا وچ گواچا رہیا۔ میں آپنی اگلے دن دی کلاس بارے سوچدار ہیا۔ بٹالے پہنچ کے ٹوں نے جیب وچ ہتھ پایا۔ چنے پیسے بچے سن ٹیکسی والے ٹوں دے دتے۔ سوریے اٹھ کے کہیا، ”بائی ذرا اک ادھیا پھر لیاں کم تے جان جو گے ہو جائیئے۔“

پیسے دی ٹنگلی میرے لئی کوئی نویں گل نہیں سی۔ ٹوں ایہہ چنگی طرحان جاندا سی۔ میری کانج دی پڑھائی دا خرچہ دوستاں دی مہربانی نال چل رہیا سی۔ میں ٹوں کو لوں کے طرحان دی مالی سہائنا دی آس نہیں کردا سی۔ پر اوہ دی کے منگ نوں، جو اکثر چھوٹی مولیٰ ہی ہوندی، انکار کرن بارے سوچ دی نہیں سکدا سی۔

ٹوں دے چھوٹے بھیں بھرا کدی کدی اوہ دے ایس گھر آؤندے۔ اوہ اوہ ٹوں بھاء جی، کہہ جوالی۔ اگت۔ ستمبر

کے بلا وندے۔ میں وی اوس نوں 'بھاء جی' کہہ کے بلا ونا شروع کر دتا سی۔ انج وی اوہ عمر وچ میرے نالوں وڈا سی۔ کئی واری نئے دی حالت وچ اوہ آکھدا، "توں میرا چھوٹا بھرا ہیں"۔ میرا جی کردا میں اوس دے ہر لفظ تے ویساں کراں۔

کئی واری ٹھو مینوں شہر وچ آپنے پریوار دے گھر لے جاندا۔ میرے خیال وچ اوس دے بھین بھراواں نوں اوس دیاں کامیابیاں تے مان سی۔ اوہ وی آپنے چھوٹے بھین بھراواں دا خیال رکھدا سی۔ مثلاً آپنے چھوٹے بھرا دی نوکری لئی۔ جد اوس دی چھوٹی بھین امرتسر ہسپتال وچ سی تاں اسیں بٹالے توں صرف اوس نوں دیکھن لئی جاندے سی۔

میرے لئی ٹھو دے ایس روپ تے اوس دی سوچ چوں اُچے اوس دے آپنے سوے چڑ (جو خاص کر کے "میں تے میں" وچ اُبھریا ہے بے شک اوس نے اوس نوں سوے چڑ مہوں نکاریا ہے) وچے تاں میل نوں سمجھنا مشکل سی۔ میں اوس دے مانک سنگھرش نوں سمجھ سکدا سی، پر اوس سنگھرش دی بنیاد نوں سمجھنا میری وتوں باہر سی۔

ٹھو دی سنگت کئی واری میری پڑھائی وچ رُکاوت بن جاندی پر میں ایہہ سنگت جھڈن لئی تیار نہیں سی۔ نہ ہی میرے کول کوئی ہور ڈھنگ سی۔ مینوں آپنی حالت تے ترس آؤندہ، نفرت ہون گلدی۔

اک رات امرتسر توں دونوں جوان آپنی کار وچ ٹھو کار نوں ملن آئے۔ اک دو پیگ لاوں بعد اوہناں دیسا کہ اوہ بیرنگ کانج وچ پڑھاؤندیاں دو امریکن فل برائیٹ ٹیوٹر عورتاں نوں ملنا چاہندے سن۔ اوہ ایہناں عورتاں نوں پہلاں کئے مل چکے سن تے آپنی امیری توں متاثر کر چکے سن۔ جد اوہناں نوں پتہ لکیا کہ میں اوسے کانج وچ انگریزی ایم اے دا پڑھیا رہا تاں اوہ میرے پچھے پے گئے کہ میں اوہناں نوں گرلز ہوٹل لے جاواں۔ میری ناہبہ دا اوہناں تے کوئی اثر نہیں پے رہیا سی۔ اوہ ہور دباء پاؤں لگئے تاں شونے وی اوہناں دا ساتھ دینا شروع کر دتا۔ میرے اندر غصے، نفرت تے لاچاری دے بھانپڑ چک رہے سن۔ ہار کے میں اوہناں امیرزادیاں نال اوہناں دی کار وچ بیٹھ کے گرلز ہوٹل چل پیا۔ ہوٹل دے چوکیدار نوں کہیا کہ ایہہ میڈم۔۔۔ تے میڈم۔۔۔ نوں ملنا چاہندے ہن۔ چوکیدار دے کجھ کہن توں پہلاں ہی میں ٹھوٹ وٹ کے واپس آ گیا۔ ٹھو نوں دیسا تاں اوہ میرے نال ناراض ہو یا کہ مینوں ایس طرح انہیں کرنا چاہیدا سی۔

مینوں امید ہے کہ اوہناں امیرزادیاں دی مراد پوری نہیں ہوئی ہووے گی۔ پر دو گلاں میرے ذہن وِچ بیٹھ گکھیاں۔ بورڑوا سماج وِچ پونچی پتیاں دی ہرنوبرتی ٹوں پورا کرن لئی مددورگی انسان ہمیشہ تیار رہندا ہے۔ میں خود اس گھناوٹی سوچ داشکار ہو یا ہاں ایس لئی کے تے انگلی نہیں اٹھا رہیا۔ دو جی گل ایہہ کہ پچھمی عورت بارے ہندوستانی مرد دی سوچ اینی شرم ناک ہے کہ کئی واری مینوں آپنے ہندوستانی ہون بارے نفرت ہون لگدی ہے۔ ایہہ سوچ کہ ہر پچھمی عورت مرد دی شکل ویکھ دے ہی سیکس لئی تیار ہو جاندی ہے۔ بھارتی مرد دے ذہن وِچ گھر کر گئی ہے۔ میں جدوںی بھارت، آؤندہ ہاں تاں میری ایہہ دھارنا ہوروںی پکی ہو جاندی ہے۔

اک ہور یاد، چھٹی دادن سی۔ ٹھوٹے میں امر تر گئے۔ پُرانے بس اڈے چوں نکل کے باہر جا رہے ساں کہ دو آدمی ٹھیکے توں شراب خرید رہے سن۔ اک آدمی دی عمر چالھی سو سال دی ہووے گی۔ کرڑ بڑی داڑھی، ساد مرادے کپڑے، ڈھلی جیہی نیلی پگ۔ دو جا آدمی تیہہ بتی سالاں دا ہووے گا۔ تکھی نوکدار شوخ رنگ دی پگ، داڑھی ٹوں پیار نال تراشیا ہو یا۔ کرڑ بڑی داڑھی والے آدمی نے بڑی گرم جوشی نال ٹھوٹوں چھھی پائی۔ میں اندازہ لایا کہ اوہ ٹھوٹوں چنگی طرح اس جاندا سی۔ ٹھوٹے نے پچھایا، ”سویرے سوریے داڑو خریدن دی کیہ لوڑ پے گئی۔ کرڑ بڑی داڑھی والے نے کہیا، ”تھانوں پتہ نہیں ساڑے وڈے قومی لیڈر چلانا کر گئے نہیں، اسیں اوہناں دا سوگ مناؤں جا رہے ہاں۔“ اوس نے ٹھوٹوں ایس سوگ وِچ شامل ہون داسدا دیتا۔ ٹھوڈے نانہہ کرن تے اوس ٹھوڈے کن کوں مونہہ لیا کہ کہیا، ”دو بیباں وی آ رہیاں ہن، اوہناں نال وچار وٹاندر اکراں گے۔“ اوس دا ساتھی کھجرا جیہا ہاسہ ہسیا۔ ٹھوٹے دو گو پل سوچیا پھر اسیں اوہناں بندیاں نال ٹھر پئے۔

میرے لئی ایہہ تجربہ انوکھا سی۔ اک عجیب جیہی ڈھکھ ڈھکھی لگ رہی سی۔ کرڑ بڑی داڑھی والا ایدھر اودھر دیاں فضول جیہیاں گلاں کردار ہیا۔ اوس دے ساتھی نے اک واری وی مونہہ نہ کھولیا۔ شریف پورے دیاں گلیاں لکھ دے ہوئے اسیں اک مکان اگے رکے۔ کرڑ بڑی داڑھی والے نے تالا کھولیا۔ میں سمجھ گیا کہ گھر کوئی نہیں سی۔ اوس نے بیگ و چوں دو بوتل اس تے کھان دا سماں کڈھیا۔ اوس دا ساتھی چار گلاس لے آیا۔ میں سوریے سوریے پین داعادی نہیں ساں۔ نانہہ وِچ سر ہلا کیا تے آپنا گلاس پرے کر دیتا۔ کے نے مینوں آپنا فیصلہ بدلن لئی مجبور نہیں کیتا۔ تھاں نے گلاس چکے تے اکو جھکیے اندرست لئے۔ پٹھے ہتھ نال بکھاں ٹوں پلوسیا۔ گلاس دوبارہ بھرن لئی بوتل ٹوں چکیا۔

اچانک شو کھڑا ہو گیا۔ کہیا، ”چل پریم چلیے“۔ کرڑ بڑی داڑھی والے نے کہیا، ”بٹالوی صاحب، بیباں ٹوں تاں آ لین دیو“۔ اسیں چُپ چاپ باہر نکل آئے۔ اُچے پُل نال دے سینے دے باہر میٹنی شودیاں لائیاں گیاں سن۔ ٹکٹاں لے کے اندر چلے گئے۔ میرا دھیاں فلم وِچ نہ لگ سکیا۔ میں سوچدار ہیا کہ بیباں نال وچار وٹاندرے دا ایہہ سُنہری موقع ہتھوں نکل جان تے مینوں شو نال ناراض ہونا چاہیدا ہے کہ اوس دا شکر گزار۔

شو نے آپنی کوتا وِچ عورت نال صدیاں توں ہور ہے دھرو دے خلاف آواز اُٹھائی ہے۔ اوس نے عورت ٹوں اکر ماں جاں محبوبہ دے روپ وِچ ویکھیا تے پیش کیتا ہے۔ عورت ٹوں رشتیاں دی حد توں پرے اک انسان دے روپ وِچ ویکھنا روزِ حیوادی قیمتاں دی دلدل وِچ پھے بھارتی لیکھکاں لئی اک چنوتی رہی ہے۔

اک دن سورے شو نے کہیا، ”چل تینوں پُرانے دوستاں نال ملاواں۔ رات اوتحے ہی رہاں گے۔ اک ادھ کپڑا لے لے“۔ بس لے کے اسیں جاندھر پہنچ۔ ریڈیو شیشن تے گئے۔ ریکارڈنگ روم وِچ چھٹی چادر تے بیٹھ شو نے سُر کڈھی، ”کیہ پچھدے اوحال فقیراں دا، ساڑا ندیوں وچھڑے نیراں دا“۔ کمرے وِچ شو سی، میں سی تے کے قدیمی درد وِچ لبریز لفظاں دا دریا۔ سٹوڈیو توں باہر آئے۔ رکشہ لے کے نکلے شو دے دوستاں ٹوں ملن۔ تھاں ٹکانا یاد نہیں۔ اک گھر اندر گئے۔ شو نے کہیا، ”پریم ایہہ ارملہ ہے، ارملہ آئند۔ اوس دیاں اکھاں وِچ اک چمک سی۔ میں اوس چمک ٹوں پہلاں اوس دی اکھ وِچ گھٹ ہی ویکھیا سی۔ ارملہ گلا کر رہی سی، کچھ گواچ گیا ایں کنا چڑھو گیا ملیاں۔ شو سچ مجھ گواچ گیا سی۔ اوس دا جسم موجود سی۔ روح میلاں ڈور کدھرے بھٹک رہی سی۔ اوہ سمندروں پار آپنے کے گواچے گیت ٹوں لبھ رہیا سی۔ اچانک اوہ اٹھیا، کہیا، ”چل پریم چلیے“۔ ارملہ ویکھدی رہ گئی۔ بس اڈے تے پہنچ تاں کہن لگا، ”میرا گلانٹک ہور رہیا اے، چل اک اک بیسر پی لئیے“۔

شو اک بھٹکی روح سی۔ اوس دے پیراں وِچ جنم جنمانتراں دی بھٹکن سی۔ بھٹکیاں روحان نال میرا قربی رشتہ رہیا ہے۔ شو نال میرا رشتہ دن بدن پکا ہور رہیا سی۔

شو ٹوں ملن لوک آؤندے، آدمی، عورتاں، مُنڈے، گڑیاں۔ اوس دے رسمی میل جول ملاقاتاں قصے بن جاندے۔ قصیاں تے عشق دارنگ چڑھا دتا جاندا۔ لوک مخالف وِچ سواد نال جولائی۔ اگست۔ ستمبر

سُندے سُنا وندے۔ بے شک ایہناں افواہاں ٹوں ہوا دین وِچ ٹو دا حصہ وی سی۔ مثلاً ”لُونا“، وِچ اوس دے سپر ک وِچ آجیاں اوہناں انیک گڑیاں دے ناں جیہناں دا تعلق صرف اوس دی کوتا دی قدر کرنا ہی سی، عام پاٹھکاں واںگ، جیہناں گڑیاں دے ناں اوس نال جوڑے جاندے سن ٹو نے کدی کے بارے گل نہیں کیتی سی۔ اوس ٹوں کوئی پرواہ نہیں سی کہ لوک اوس بارے کیہ سوچ دے سن، کیہ کہندے سن۔ میری سوچ وِچ عشق مردی اک مہم ہے، چت جاوے تاں فتح دا ڈھنڈورا پھدا ہے، ہار جاوے تاں کیرنے پاؤ ندا ہے۔ پر عورت لئی عشق اوس دی پہچان دا احساس ہے، ہر شکھ ڈکھ وِچ اوس ٹوں آپنے اندر لگائی رکھدی ہے۔

ٹو پنجابی کوتا دا دیوداں سی۔ اوس لئی کے پارو دا ہونا لازمی سی۔ اوس دی کوتا دی ضرورت سی۔ اک رات کہیا، ”یار پیے چاہیدے نیں۔ ٹوں سوریے امرتر جا میرے پبلشر کول ”لُونا“ دے اوس ول پیے رہندے ہن۔ میں ایس پبلشر ٹوں ٹو نال مل چکا ساں۔ میں اوس ٹوں آپنی دوسری کتاب (جو بعد وِچ ”تینی کوتاواں“ دے ناں پیٹھ چھپی سی) دا کھڑا دیتا سی۔ مہینیاں تک نال مشول کرن مگروں اوس نے پولے جیسے کہیا سی، ”یار، کھڑا گواچ گیا ہے۔ لمحن دی کوشش کراں گا۔“ میں اوس دیاں چیکنیاں چوپڑیاں گلاں توں مطمئن نہیں ساں۔ مینوں یقین سی کہ میں خالی ہتھ ہی مڑاں گا۔ پر ٹو دا کہیا کس طرح ٹالدا۔ میرا یقین صحیح نکلیا۔ پبلشر نے میرے ہتھ ”لُونا“ دیاں ویہہ کتاباں دے کے کہیا، ”بس ایہی گھدے سکدا ہاں۔“ جد ڈونگھی راتے واپس مڑایا ٹو سوں چکیا سی۔ سوریے اوہ ن محل چکا سی کہ میں امرتر کس لئی گیا سی۔

ٹو کمار ٹوں میرے ہتھ دی لکھائی بڑی چنگی لگدی سی۔ کہندا سی، ”یار میرے خط ٹوں لکھیا کر“۔ اوس دے سر تے انگلینڈ جان دا ٹھوت سوار ہو چکیا سی۔ اوس دے کہن تے کئے خط میں اوس دے انگلینڈ وسدے قدر داناں ٹوں لکھے۔ کئے لوکاں نے وعدے کیتے پر نتیجہ کوئی نہ نکلیا۔ کئی سالاں بعد پتہ لگا کہ ٹو گمار دی ایہہ خواہش آخر پوری ہو، ہی گئی۔ ایہہ وی سُدیا کہ اوس دی ایہہ خواہش اوس ٹوں کنی مہنگی پئی۔

اک دین کانچ ختم ہون توں بعد میں سٹیٹ بینک گیا۔ ٹو کمار ہمیشہ واںگ کینٹین وِچ بیٹھا چاہ پی رہیا سی۔ سگریٹ ختم ہون توں پہلاں اوس دُوجی سُلگائی، غور نال میرے چہرے تے نظر ٹکائی۔ کہیا، ”ٹو اینا اداس کیوں ہیں؟ اوہناں دنماں وِچ میں گڑیاں واںگ جھٹ ہی ڈھس پیندا سی۔“ جولائی۔ اگست۔ ستمبر

میری آواز میرے گل وِچ اٹک گئی۔ میں اوس نوں دس نہ سکیا کہ کسے نے مینوں میری غربت دا احساس دوایا سی۔ میری خانہ بدوضی دامداق اڑایا سی۔ مینوں آپنے آپ نال نفرت ہون گئی سی۔ مینوں سمجھنہیں آ رہی سی کہ میں کیہ کرائ، کہدھر جاوائ۔ بے دھیانی وِچ میں شوٹوں ملن آ گیا سی۔

بینک چوں نکل کے اسیں بازاروں ٹرپے۔ میں پار کر کے اک فوٹوگرافی دی ڈکان اگوں لفگھ رہے ساں۔ فوٹوگرافر نے آواز دی، ”بٹالوی صاحب، کدی سانوں وی درشن دے دیا کرو“۔ اسیں ڈکان دے اندر چلے گئے۔ شو نے کہیا، ”ایہہ میرا دوست پتہ نہیں ایناں اُداس کیوں ہے، ساڑی اک تصویر کھج دے۔“ شو نے آپنی کھبی بانہہ میرے دوآلے پائی۔ میری پیڑ مھم ہو گئی۔ ایوں لکھا کوئی میرے درد نوں پچھاندا ہے۔ میرے غم نوں سمجھدا ہے۔ میری پرواہ کردا ہے۔ امریکہ آؤں ویلے میں ایس تصویر نوں آپنے نال لے آیا سی۔ اج تک میں اس نوں سانجھ کے رکھیا ہے۔

اکتوبر ۱۹۶۶ شو نے آپنے ویاہ دی گل توری۔ مینوں جیرانی ہوئی۔ کون سی اوس دے جیون ساتھ دی چوں؟ ایہہ سبھ کدوں ہویا؟ کیوں ہویا؟ شاید اوس نے ایہہ گل میرے نال سنجھی کرن دی ضرورت نہ سمجھی ہووے۔ خیر، اوس دے چہرے تے رونق آ گئی سی، آواز وِچ اک نواں سرور بھر گیا سی۔ کئی واری گلاں کردا اوہ اُداس ہو جاندا۔ اوہ آپنا ویاہ ڈھوم دھام نال کرنا چاہوندا سی پر اوس کول ویلے نہیں سن۔ اک سوریے وراثتے وِچ بیٹھے ساں۔ بھٹھی دا دن سی۔ اچانک اوس کہیا، ”یار بڑی ڈپریشن ہو رہی اے۔“ میں اوس دی ڈپریشن دی وجہ جاندا ساں۔ کچھ کہن دی لوڑ نہیں سی۔ اک سیاستدان اوسمی قدر داں سی۔ اوس دن شہر دے کارخانے داراں نے اوس نال میٹنگ رکھی سی، ریلوے روڈ دے اک کارخانے وِچ۔ شو چاہوندا سی کہ میں اوس منتری جی نوں اوس دا سینہا دین جاوائ۔ مینوں سیاستداناں تے لیڈرائنوں ملن دا کوئی شوق نہیں سی۔ پر شو دی خواہش میرے لئی حکم سی۔ میں سائکل چلکیا، منتری جی نوں سینہا دتا۔ منتری جی نے کہیا اوہ جان توں پہلاں شوٹوں ملن آؤں گے۔ منتری جی شوکار نوں ملن نہیں آئے۔ میری سیاستداناں بارے سوچ صحیح سی۔

شو آپنے دوستاں نوں چھپیاں لکھن لگا۔ اصل وِچ شبد اوس دے سن، قلم میری سی۔ اوس نوں مدد دی لوڑ سی۔ مینوں یاد نہیں اک وی خط دا جواب آیا ہووے۔ (شاید کے نے اوہ خط سنچال کے رکھیا ہووے تے ہن شوکار دی دوستی دا دعویٰ کردا ہووے) شو دی ڈپریشن ودھ رہی سی۔ اک دن کہیا، ”توں پٹھان کوٹ جا کے گل کر کے آ۔ پٹھان کوٹ اوس دی ہون والی پتی دا پریوار شادی کرن جو لائی۔“ اگت۔ ستمبر

لئی آیا سی۔ اوہ چاہوندا سی کہ اوس دی برات دی خاطرداری ویچ کوئی کسر نہ چھڈی جاوے۔ برات ویچ وڈے وڈے لوک شامل ہون گے۔ اوہ اوہناں تے آپنے رُتبے دی موہر لاوٹی چاہوندا سی۔ مینوں ایس مددورگی برتنی تے گھرنا ہون لگی۔ اک واری پھر میں آپنے آدشاں اگے سر جھکا دتا۔ میرے لئی ایس طرح دا روں نبھاؤنا مشکل سی۔ میں آپنے آپ نوں دُنیاداری دے اس طرح دے فرض نبھاؤن دے قابل نہیں سمجھدا سی۔ اگلے دن پٹھانکوٹ دی بس ویچ بیٹھا میں شوکمار دی چون دی کلپنا کردا رہیا۔ اوسدے سوہرے پریوار نال اوسدا مسئلہ سا نجھا کیتا۔ اوسدی ہون والی پتھی دی اک جھلک ویکھی۔ میرا ایہہ یقین ہے کہ شوکمار نے زندگی ویچ جے کوئی کم ثہیک کیتا سی تاں اوہ پنا شک آپنے جیون ساتھی دی چون سی۔ اڑنا بھابی موم دی ڈلی سی جو کے وی سچے ویچ ڈھلن لئی تیار سی۔ شوکمار نوں ایہہ جیسے جیون ساتھی دی لوڑ سی۔

شوکمار دے ویاہ بارے میری یاد دھنڈلی پے گئی ہے۔ بس یاد ہے پٹھان کوٹ دے ریسٹ ہاؤس ویچ اک سردشام، یاد نہیں کون ایس جشن ویچ شامل سی تے کون نہیں، یاد نے کنٹونمنٹ توں ملٹری والیاں دیاں جیپاں رم دیاں پیٹیاں یاد ہے نشے دا وگدا دریا، اوس دریا ویچ دوچے کئی لوکاں واگنگ میں وی ڈب گیا ساں۔

اڑنا بھابی دے آؤں نال شو دی زندگی ویچ کھیڑا آ گیا سی۔ وشوں آپنے گیتاں دی لا جونتی مل گئی سی، جس نوں کے بدھا نے چھوہیا نہیں سی۔ معصومیت دی چیندی جاگدی تصوری۔ گل کر دی تاں مددم دیویاں دی لوء تیز ہو جاندی۔ مسکراوندی تاں بے رتیاں کنیراں تے پھل کھڑا جاندے۔

کجھ دن میں شوکمار دے ایس نویں پریوار دا حصہ بنن دی کوشش کیتی۔ پر میری پڑھائی دا کافی نقصان ہو چکا سی۔ مینوں آؤں والے دنماں دا فکر لگ گیا۔ شوں کہیا، ”میرا اک جماعتی اکلا رہندا ہے۔ میں کجھ دنماں لئی اوس نال رہ کے آپنی کمی پوری کرنی چاہوندا ہاں۔“ شو نے کہیا، ”ٹھیک ہے جدوں تیرا جی کرے آ جایا کر، ایہہ گھر تیرا وی ہے۔“ میں آپنیاں کتاباں تے چار کپڑے کچھے مارے تے پنا کجھ کہے باہر نکل آیا۔

اک واری پھر میں بے گھر ہو گیا سی۔ خانہ بدوشی دا سلسلہ شروع ہو گیا۔ کڑک سردیاں ویچ گرم کپڑے نہیں سن۔ اک دوست کولوں دو دن لئی سویٹر اودھارا لیا۔ مہینہ بھر واپس نہیں کیتا۔ امرتر توں بٹالے آئے اک جماعتی نال ڈھا بے تے روٹی کھاندا سی، پیے اوہ دیندا سی۔ اک واری اوہ گھر گیا جولائی۔ اگست۔ ستمبر

تن دن واپس نہیں آیا تاں دو دن فاقہ کئے۔ اک امریکن پروفیسر ٹوں میری حالت دا پتہ لگا تاں اوں نے میرے کہے بغیر فیساں تے داخلے دے پیے جمع کروادیتے۔ دن کالج وچ نکل جاندا، رات اج ایتھے کل اوتھے۔

ایہناں دناب وچ میں شوکمار ٹوں ملن نہیں گیا۔ میں نہیں چاہوندا سی کہ اوں ٹوں میری مفلسی تے ترس آوے تے اوہ مینوں مُرگھر لے جاوے۔ کیہ اوہ میرے بارے سوچدا سی؟ شاید میری سوچ غلط سی۔ شوٹوں آپنے بارے کجھ کہن دی لوڑ کدی محسوس نہیں کیتی سی۔ درد دے رشتے دی کوئی زبان نہیں ہوندی۔

میں ایم اے دا پہلا سال پاس کر لیا سی۔ میرے امریکن پروفیسر نے مینوں ہوشل وچ کمرہ لے دتا۔ پارٹ ٹائم کم لے دتا۔ اک کلاس پڑھاؤن دے بد لے جیب خرچ دے پیے مل جاندے۔ ہن بھکھا رہن دی نوبت نہیں آوے گی۔ زندگی تے کوئی گلا شکایت نہیں سی۔ ہوشل شوکمار دے گھر توں چنچ کو منٹ دُور سی۔ کئی واری اوہ اچانک آ جاندا۔ اسیں قادیاں والی سڑک تے نکل ٹردے۔ اوہ آپنی کوئی نویں نظم سُنا وَندا، میں سُندا۔ میں کیہ لکھیا ہے، نہ اوں کدی پچھیا نہ میں دیا۔

امریسر پروگریسوار ایسٹرز دافنکشن سی۔ بمبئی توں ساحر لدھیانوی تے کئی ہور شاعر آئے سن۔ شام ٹوں کوی دربار سی۔ شو حصہ لے رہیا سی۔ میں موہن کا ہلوں نال گیا۔ نوچ سنگھ سٹچ دا پر بندھ کر رہیا سی۔ موہن کا ہلوں نے کہیا، ایہہ پریم ہے، شو دا دوست، لکھدا وی ہے۔ نوچ نے مینوں سٹچ تے شاعر اس دے پچھے بیٹھے جان دا مان دتا۔ شوکمار دی واری آئی۔ اوہ گوڑیاں بھار مائیک اگے بیٹھ گیا۔ نظم شروع کیتی، ”اج دن چڑھیا تیرے رنگ درگا“۔ ہال وچ سروتیاں دیاں آپس وچ گلاں کرن دیاں آوازاں جاری رہیاں۔ شوکھجھ گیا۔ چُپ کر گیا۔ پھر نویں نظم شروع کیتی۔ سروتیاں نے تاثریاں ماریاں۔ پہلی واری مینوں لکیا شو دا جادو مدھم ہورہیا سی۔ پھر سوچیا کہ ایہہ شاید سروتیاں دا قصوری، شو دے جادو وچ کوئی کمی نہیں سی۔ مشاعرے دے بعد میں شو نال شہر دے اک نج دی کوٹھی گیا۔ ایہہ نج ادب تے سُنگیت کلا دا پریمی سی تے شہر وچ آئیاں نامور ہستیاں دی آپنے گھر خاطرداری کرن لئی مشہور سی۔ ساہنکاراں تے کلاکاراں دے ایس اکٹھ وچ میں پوری طرح انگولیا رہیا۔ آپنے آپ ٹوں بہت چھوٹا محسوس کرن لگا۔ پہلی وار مینوں شو دے ساتھ وچ خوشی محسوس نہیں ہوئی۔

شوکمار ٹوں ساہت اکادمی دا انعام ملیا۔ دلی توں واپس آکے اوہ مینوں ہوشل وچ ملن آیا۔ جولائی۔ اگست۔ ستمبر

میرے نال ہو شل ویچ روٹی کھادی تے پھر اسیں بازار دل ٹر پئے۔ دیکھا کہ اوہ اک لمبی کویتا لکھنی چاہوندا ہے۔ کجھ سطراں سنائیاں:

میرے ذہن دے موڑاں تے دن بھر خاک اڈی ہے،

میں سُدیا اے کے جنگل ویچ میری عمر اگی ہے

میرے دل ویچ خوشی دیاں لہراں ٹھاٹھاں مار رہیاں سن۔ میرے دوست نوں سرکاری ماننا ملی سی تے اوہ اوس ولیے مینوں ملن آیا سی۔

شومکار باپ بن گیا۔ ہور خوشی ہوئی۔ پھر سوچیا، شو مست ملنگ انسان ہے، ٹبرداری تے سماجک رسماں دے دائرے توں ازاد کس طرح چلے گی گرہست دی گذی؟ شو آپنے بیٹے نوں لاڈ نال ویکی آکھدا۔ مینوں وسکی دے جوان ہون دی اڈیک سی۔ پھر جدوں اوس دے گھر اک بیٹی نے جنم لیا تاں، سُدیاں شو آپنے بچیاں دا بہت خیال رکھدا۔ اوس نے آپنے بارے کدی فکر نہیں کیتا سی۔ ہن آپنے بچیاں دیاں لوڑاں بارے فکر مند سی۔ سُن کے چنگا ہی لکیا۔

اگلی واری جد شومکار مینوں ہو شل ویچ ملن آیا تاں اوس دے ہتھ ویچ اک کتاب سی۔ کہیا، ”مینوں دلی ویچ چیکو سلووا کیہ دی اک ناول کار ملی سی، ناں سی گروز دانا اولاد ج۔ ایہہ اوسدا پہلا ناول ہے انگریزی اتحا، ”این ایکسکرشن انٹو ہیون“۔ پھر آکھیا، ”جے توں ایس دا پنجابی ویچ اتحا کر دیویں تاں میں بھاپا پریتم سنگھ نوں کہہ کے چھپوا دیاں گا، تینوں کجھ پیسے دی مل جان گے“۔ میں کہیا، ”امتحانات دے بعد میں ضرور ایس دا اتحا کر دیاں گا۔

ایم اے دے امتحان دین توں بعد میں ویہلا ہو گیا سی۔ دو مہینے دن رات کر کے میں اوس دا پنجابی ویچ اتحا کیتا، اک سورگی جھوٹا۔ اک دن میں کھڑا شو نوں دے آیا۔

شومکار بٹالا چھڈ کے چندی گڑھ چلا گیا۔ سٹیٹ بینک دی نوکری چلدی رہی۔

مینوں بیرنگ کانج بٹالا ویچ انگریزی دے لکھ رار دی نوکری مل گئی۔ اک دن ڈاک ویچ اک پارسل آیا۔ کتاب سی، اک ”سورگی جھوٹا“ اتحا شومکار۔ سنکھیپ جیہی بھومکا ویچ پریم کمار دی ہتھ ونڈائی دا دھتواد کیتا گیا سی۔ مینوں جھٹکا جیہا لکیا۔ شو میرے نال اس طرح نہیں کر سکدا۔ اوہ میرا دوست ہے۔ من نوں سمجھایا، ایہہ ضرور پبلشرا دا فیصلہ ہووے گا۔ اک ستحاپت لکھاری دے ناں بیٹھاں چھپی کتاب دے وکن دے چانس زیادہ سن۔ میرے ورگے انجان اتحا کرن والے نوں کون پچھدا ہے؟

جو لائی۔ اگست۔ ستمبر

جدوں چندی گڑھ گیا تاں کتاب دی گل میرے ذہن و چوں پوری طرح نکل چکی سی۔

میرا چندی گڑھ جانا ودھ گیا سی۔ میری ہون والی پتھنی پنجاب یونیورسٹی وچ کلاساں لے رہی سی تے گرائز ہو شل وچ رہندی سی۔ میں اوس ٹوں ملن یونیورسٹی جاندا پر ٹھہردا شوکار دے گھر ہی۔ جد ٹوں ایس بارے پتہ لگا تاں اوہ بڑا سواد لے کے پچھدا، ”اچھا پھیر کتھے گئے، کیہ کیتا“۔

اک دن کہیا، چل تینوں گارگی نال ملاواں۔ اسیں ٹیگور تھیڑ گئے تاں گارگی کے نائک دی ریہر سل کروا رہیا سی۔ کہن لگا، شام ٹوں ملدے ہاں، (سنٹ سنگھ) سیکھوں دی آیا ہے۔ شام ٹوں اسیں ستاراں سیکھر دی کے بار وچ ملے۔ شو نے دوہاں نال میری پچھان کروائی۔ ساڑے سانجھے سفر دی گل کیتی۔ رسمی جیبھی ہیلو ہیلو توں بعد دوویں ساہنکار میرے بارے بے دھیان ہو گئے۔ کدی کدی گارگی ٹھوٹوں ہلوندا، ”اچھا آپنے پروفیسر ٹوں پچھھ“۔ میں سوچدا رہیا، کیہ ایہہ میرے نال مذاق کر رہیا ہے۔ اک دوست دی گل یاد آ گئی، پنجابی لکھاریاں کول گل کرن لئی دو ہی موضوع ہوندے ہن، شراب تے عورت۔ کیونکہ شراب استھنے پہلاں ہی موجودی ایس لئی گل بات دا صرف اک ہی موضوع رہ گیا سی۔ گارگی تے سیکھوں بزرگ ساہنکار سن۔ میں ایہناں دیاں ساہنک کامیابیاں دی قدر کردا ساں۔

چندی گڑھ توں ٹرن دیلے ٹھوکار نے مینوں ”میں تے میں“ دی اک کاپی دتی۔ لکھیا، ”آپنے پرمیم ٹوں پیار نال، بس اڈے تے پہنچ کے میں کتاب ٹوں بٹالے جان والی بس دی اک خالی سیٹ تے رکھ دتا تے ملکت لین لئی یہاں اُتریا۔ ملکت لے کے بس اندر گیا تاں کتاب غائب۔ مینوں لکیا کوئی میرے جسم نالوں اک انگ توڑ کے لے گیا سی۔

مسی 1970ء امریکہ توں تار آئی کہ یونیورسٹی آف آئیڈاہو نے مینوں داخلہ دے دتا سی۔ میری ہون والی پتھنی نے کہیا، ”لوک سمجھدے ہن کہ امریکہ گیا آدمی مژدا نہیں۔ جے میں دو چار سال بعد مژدی آیا تاں اوس دے گھروالے میری اڈیک نہیں کرن گے۔ سانوں آپنی شادی بارے سوچنا پوے گا“۔ مینوں ایہہ سبھ کجھ سوچن دی فرصت نہیں سی۔ میں امریکہ دے سپنے لے رہیا ساں۔ ہاں کر دتی۔ اوس نے کہیا، ”اوہ دے گھروالے کوئی فیصلہ کرن توں پہلاں مینوں ملنا چاہن گے۔ مینوں اس وچ کوئی اعتراض نہیں سی۔ میں بچپن توں ہی آپنے پریوار نال نہیں رہیا سی۔ میں زندگی دے سارے فیصلے آپ ہی کیتے سن۔ ایس لئی میرا رستہ صاف سی۔

جون دی سکھر دوپھرے میری ہون والی پتی دا وڈا بھرا مینوں ملن آیا۔ چندی گڑھ ٹوگمار دے گھر۔ اوہ شانت سمجھاتے سلیقہ والا انسان سی۔ آپنے پیراں تے کھڑا ہویا، محنت دی قدر کرن والا۔ میرے واںگ گھٹ بولن والا۔ ٹو نے میریاں تعریف دے پل بخہ دیتے۔ میری ہمت دی داد دتی۔ میرے روشن مستقبل دی گل کیتی۔ ایس چھوٹی جیہی ملنی نے ساڑے رشتے تے پروانگی دی موہر لا دی۔

6 جولائی دی کڑکدی ڈھپ وچ میرے دیاہ دی رسم شروع ہوئی۔ اگلی سوری میں ٹو گمار نال وعدہ کیتا کہ امریکہ جان توں پہلاں اوس ٹوں ملن چندی گڑھ آواں گا۔ جولائی دے انت وچ میرے سپیاں دی پیڑ مینوں سمندروں پار لے گئی۔

میرے جان توں تن سال بعد ٹو گمار دا جوبن رتے مرن دا سپنا پورا ہو گیا۔ میں آپنے نال وعدہ کیتا سی کہ میں ٹو بارے کدی نہیں لکھاں گا۔ ٹو نال کیتے سفر ٹوں میں کوئی ناں نہیں دے سکاں گا۔ دوستی دے احساس ٹوں میں شبد اس دی قید توں آزاد رکھاں گا۔

معاف کریں، میرے دوست، میں تیرے نال کیتا وعدہ نہیں نبھا سکیا، آپنے نال کیتا وعدہ وی نہیں نبھایا۔ میں تیرا ہی گناہ گار نہیں، آپنا وی گناہ گار ہاں۔

ادبی سفر۔ اردو ادب توں پنجابی ساہت تک

‘دی گرو تھ آف دی مائند’ دی گل بہتے لکھاریاں اتے شاعرائں نے کیتی ہے، خاص طور تے ویلم ورڈ زور تھ نے آپنے مہان کاؤڈ پری لیوڈ وچ اوہناں گھٹناواں دا ذکر کرن اتے اوہناں کرداراں دا ویروا دین دی لوڑ پیندی ہے، جیہناں نے لکھاری ٹوں متاثر کیتا ہووے۔ انج تاں ایہہ بھ کجھ اچیت ہی واپردا ہے، لیکن بعد وچ ایہہ اک pattern وچ بجھا ہویا جا پدا ہے، جیویں کہ سبھ توں پہلاں مینوں دسویں دا امتحان دین توں بعد نتیجہ آؤن تک، دو ڈھائی مہینیاں دے وقفے وچ، اخباراتے رسالے پڑھن دا شوق پیدا ہو گیا سی۔

جون 1944ء وچ ہندو کالج امرتر وچ داخلہ لے لیا، ایف اے دی کلاس وچ۔ ایس توں بعد پھیتی ہی گرمیاں دیاں پھٹھیاں ہو گئیاں۔ ستمبر وچ جدوں کالج دوبارہ گھلیا تاں ایس دے ادبی ماحدو نال میری واقفیت ہو گئی۔ میری پہلی یاد اردو مشاعرے دی ہے، جو کالج دے ویڈھے وچ اک ڈھلڈی شام ٹوں ہویا۔ ایس وچ مقامی شاعرائں توں علاوہ لاہور توں وی کجھ شاعر آئے۔ میں بڑی دلچسپی نال اوہ مشاعرہ سُنیا۔ ابھے تک مینوں اک شعر یاد ہے:

منصور تو بر دے کے بھی زندہ رہا مگر
جلاد پے ہے قتل کا ازام ابھی تک

محبیتی ہی میری اتنے میرے جماعتی اندر کمار ساغر دی دوستی مہیندر باوانا نال ہو گئی۔ اوہ ساؤے توں دو گو سال وڈا سی پر ساؤا ہم خیال سی۔ اوہ نہیں دنیں مہیندر باوانا، ساؤے کا لج وچ ایف۔ ایسے تک پڑھن توں بعد پنجاب نیشنل پینک (ہال بازار) وچ کلرک لگا ہو یا سی پر ادیب عالم لئی شام دیاں کلاساں لگا رہیا سی۔ اسیں فرینڈز لاہوری وچ بیٹھے اوس دے وڈے بھرا باوانا گوپال نال گلاں کر رہے ہوندے تاں اوہ ہتھ وچ کجھ کتاباں پھڑی، سانوں وش کر کے، اپر لیاں پوڑیاں چڑھ جاندا۔ اک دن اسیں جدوں اوتحے گئے تاں گوپال دی تھاں تے مہیندر باوانا بیٹھا ہو یا سی۔ اوتحے بیٹھا اوہ ڈاکٹر محمد اقبال دی پُٹک ”بانگ درا“ پڑھ رہیا سی، جو ادیب عالم دے کورس دا حصہ سی۔ ایسے ملاقات توں بعد اسیں ہولی ہولی مہیندر باوانا دے نیڑے ہوندے چلے گئے۔ اودوں ہی شاید باوانا گوپال دی پرموشن ہو گئی اتنے اوہ دفتری کماں وچ الجھ گیا۔ میدان صاف ہون کر کے میں اتنے ساغر سارا دن ایہی سوچ دے رہندے کہ کدوں شام پوے اتنے اسیں دو گو گھنٹے مہیندر باوانا نال گزاریئے۔ اک مقناطیسی طاقت سی اوس دی شخصیت وچ، گل کرن دے اوس دے لجھ وچ اتنے ساہت بارے اوس دے وچاراں دیا اظہار وچ۔

وئند توں کجھ مہینے پہلاں اسماں پروگرام بنایا کہ امرتر توں اک مہینہ وار اردو پرچہ جاری کیتا جائے، چند اناں ’پگڈنڈی‘ تجویز ہو یا۔ اوہ نہیں دنیں ہی احمد راہی اردو پرچہ ”محور“ کڈھن دی ویونت بنا رہیا سی۔ اک دن پتہ لگا کہ اوس دے پرچے دی کتابت ہو گئی ہے۔ اسیں وی تحوزا ہور حرکت وچ آئے۔ اودھر امرتر وچ فساد ہون لگ پئے۔ ایہی خیال سی کہ محبیتی ہی حالات سعدھر جان گے، پر ہو یا اوس دے الٹ۔ شہر وچ اگاں لگنیاں شروع ہو گئیاں اتنے پھرے بازی ہون لگی۔ اوہ چنگیاڑی جیہڑی 2 مارچ 1947ء نوں کڑوا جیمل سنگھ وچ دیکھن وچ آئی سی، ہُن بھانپڑا روپ اختیار کر گئی سی۔ ”پگڈنڈی“، لئی مواد تاں اکٹھا ہو گیا پر گل اگے نہ ودھ سکی۔ اودھر احمد راہی ساؤے توں اگے توں اوہدا پرچہ تیار ہو گیا سی اتنے اوس دا ٹائٹل بناؤں لئی اوہ لاہور چلا گیا۔ ٹائٹل بناؤ کے اوہ لاہور توں امرتر آتا گیا پر اوس نوں سٹیشن اُتے ہی روک لیا گیا۔ فساد ایسی حد تک ودھ چکے سن کہ اوہ آپنے گھر نہیں سی جا سکدا۔ اوس نوں شریف پورے دے رفیو جی کیمپ وچ بھیج دیتا گیا۔ ایسے طرح اس ”پگڈنڈی“ دا پرکاشن دی چھپڑ گیا۔ شاید 1949ء وچ ایسے پرچہ شروع ہو یا اتنے اوس وقت بھارت وچ چھپن والے پرچیاں وچ ایہدا اہم سthan سی۔

انج تاں میں 1945ء وچ ہی لاہور دے پر چیاں، جیویں کہ مہینہ وار ”کرانٹی“ اتے ”ہندو ویکھی“ وچ چھپن لگ پیا سی۔ ہلکے بھلکے لیکھ ”ہندو“ لئی اتے منی کہانیاں ”کرانٹی“ لئی۔ کالج میگزین ”شوالہ“ چسدا میں ودیا رسمی ایڈیٹر ساں، وچ میرے قطعے اتے غزال مچھپدیاں۔ لیکن ”پکڈنڈی“ وچ چھپنا کجھ ہور گل سی۔ اوہنیں دنیں میں اک تقیدی لیکھ لکھیا۔ ”اردو مشنوی پر ایک سرسری نظر“۔ ہویا انج کہ تایا جی، پورن سنگھ ہنز، دی گھریلو لاہری ری وچوں مینوں نیاز فتح پوری دے مشہور مہینہ وار پرچے ”نگار“ دا اردو مشنوی خاص نمبر مل گیا۔ کئی دن ایس نوں میں پڑھدا رہیا اتے پھر ایہہ لیکھ لکھیا جو مہیندر باوانے بڑی اچھی نال چھاپیا۔ ایس لیکھ دی پروفیسر دیوان سنگھ نے بڑی تعریف کیتی، جو ایڈیٹر را ہیں ہی میرے تیک بھی۔ ”پکڈنڈی“ دا میں ادبی صلاح کارسی، ایس لئی میری بھیجی ہوئی کوئی رچنا، بھاویں کے ہور دی ہی ہوئے، کدی واپس نہیں سی آئی۔ شملے جا کے میں ایشور چتر کار دیاں کجھ کہانیاں، پنجابی توں اردو وچ انتخا کر کے، ایس پرچے لئی بھیجدا رہیا۔ کجھ سالاں بعد مہیندر باوانے ”پکڈنڈی“ آپنے چیف ایڈیٹر امریک آندے حوالے کر دتا اتے آپ تماہی ”نگارش“ دے چھاپن دا کارج سنپھال لیا۔

مہیندر باوانے 1950ء وچ ہال گیٹ، امرتردے باہر فرینڈز بک ڈپوکھول لیا۔ انج وی کہہ سکدے ہاں کہ گلی والی فرینڈز لاہری ہن فرینڈز بک ڈپو بن گئی۔ یار دوست ہن اوتحے اکٹھے ہون گئے۔ اوہنیں دنیں میں بی اے تاں پاس کر لئی سی پرسروں ابھے نہیں سی ملی۔ میری حالت ایہہ سی کہ ہرنواں رسالہ جاں نویں کتاب کجھ تاں میں اوتحے شاپ تے بیٹھے بیٹھے ہی پڑھ لیندا، باقی دی گھر لیا کے پڑھدا۔ اودوں ہی رضیہ سجاد ظہیر نے ملک راج آندے انگریزی وچ لکھے ناول، ”قلی“ اتے ”اچھوت“ دا اردو وچ انتخا چھپوایا۔ ایس توں پہلاں راما نند ساغر دا وڈا ناول ”اور انسان مر گیا“ دا ذکر ہو چکا سی۔ ملک دی تقسیم دے ویشے تے کرشن چندر اتے راجندر سنگھ بیدی نے بے مثال کہانیاں لکھیاں۔ سعادت حسن منشو دے افسانے ”کھول دو“، ”ٹھنڈا گوشت“ اتے ”ٹوبہ بیک سنگھ“ چرچہ دے ویشے بنے۔ آپنے طور تے عصمت چغتاںی دا ناول ”ٹیڑھی لکیر“ دیوندر ستیار تھی دا کہانی پر اگہ ”نئے دیوتا“ (نواں ایڈیشن) اتے اپندر ناتھ اشک دا ناول ”گرتی دیواریں“ گھمپیرتا نال وچارے گئے۔ ایہہ تن سال، 1948ء توں 1950ء تک، اردو ادب دی نشوونما وچ بہت اہمیت رکھدے ہن۔ ایس عرصے وچ میرا ذہنی وکاں وی پورے جلو نال ہویا۔

شملے میں پہلاں تن وار آچکا سی پر 2 اکتوبر 1951ء توں جدوں اے جی (پنجاب) دے دفتر وچ میری سلیکشن ہوئی تاں ایتھوں دی ہر چیز مینوں نویں نویں لگی، جیویں ایہہ بھجھ میں پہلی وار دیکھ رہیا ہواں۔ ہائی کورٹ وچ میرا اک میتر، جو گندر سنگھ اروڑا، نوکری کر رہیا سی اتنے اوں نوں سرہل وچ سرکاری کواثر ملیا ہویا سی۔ میں وی اوہدے کوں ٹنک گیا۔ صحیتی ہی سانوں پتہ لگا کہ ایشور چتر کار سرہل دی اک سرکاری کوٹھی وچ رہ رہیا سی۔ بس، دناں وچ ہی اوہدے نال نیڑتا ہو گئی، خاص کر کے ایس لئی کہ سوریے شام میں اتنے چتر کار گورا ٹرین وچ سفر کر دے سی جو سانوں سوریے ساڑھے نوں وجہ سرہل شیش توان شملہ شیش تک لے جاندی اتنے شامیں سوا پنج وجہ شملہ توں سرہل لے آؤندی۔ ایس نیڑتا دا سبھ توں ودھ فائدہ ایہہ ہو یا کہ دناں وچ ہی میری واقفیت شملے وچ رہ رہے شاعر اتنے ادیباں نال ہو گئی۔ بُہت کوئی ہی سن، اردو اتنے پنجابی دے۔ شامیں مال روڈ تے سیر کر دیاں بہت لوک مل پیندے اتنے ایشور چتر کار دی موجودگی وچ ادب اتنے آرٹ دیاں گلاں ہوندیاں رہندیاں۔ کافی ہاؤس والیاں محفلاں والطف ہی وکھرا سی۔

بطور اک ساہت کار میرا وکاس شملے وچ نویں سریوں اتنے نویں ڈھنگ نال ہو یا۔ اوتحے امر تر وچ میرے اندر بہت کجھ بہت جلدی حاصل کرن دی تمنا پہنچ رہی سی۔ اوتحے میری دنیا ودھیرے کر کے کتاب دی دُنیا سی۔ ہر وقت پڑھدے رہنا۔ کتاب دی چون کرن دی سوچھی بُہتی نہیں سی۔ لکھن وچ وی لوڑیندا ٹھرھا نہیں سی۔ اک کالھ جیہی سی، اندر وی اتنے باہروی۔ ایتحے شملے وچ ذہنی سکون ملیا، چونویاں پستکاں پڑھن دی سوچھی آئی اتنے سبھ توں ودھ ایہہ کہ جیون دے نویں تجربے حاصل ہوئے۔ دوسرے بندیاں نال وچاراں دے وٹاندرے دا موقع ملیا۔ آپنی گل کہن اتنے دوسرے دی گل سُفن دا سلیقہ آیا۔ لوئر مڈل کلاس توں مڈل کلاس وچ داخل کرن دی ذہنی کشمکش وچوں وی میں لگھیا۔ ایتھوں تک کہ اپر مڈل کلاس جیون طور طریقے دی جھلک وی ایتحے آ کے دیکھی۔ انچ میرے ساہمنے سما جک جیون دے تینے پہلو اجاگر ہو گئے۔ شاہانہ جیون نہنڈا اون والیاں نوں صرف دُوروں ہی نہیں سی دیکھیا، سگوں اوہناں نال مال روڈ اتنے سیر کرن جاں کلارکس اتنے سیمیل ورگے ہوٹلاں وچ وائیگ اتنے ڈائیگ دے موقعے وی ملے۔ نتیجہ ایہہ ہو یا کہ ذہنی تناو ودھ گیا، جیہدے توں چھڑکارا پاؤں لئی میں ساہت دے ادھیکن وچ ہور کھبد اگیا۔

اوہنیں دنیں مہیندرا باوا نے گڈڈنڈی چھڈ کے تماہی "نگارش" جاری کر دیا۔ پہلے اشو وچ جولائی۔ اگست۔ ستمبر

سید خلیل احمد دا ناولیٹ سنائا چھپیا۔ ایہہ رچنا کوہ مری دے پچھوکڑ وچ سرجی گئی سی۔ ایہہ ناولیٹ پڑھدیاں ہویاں میرے من وچ خیال آیا کہ ایس طرح دا ناول تاں میں وی لکھ سکدا ہاں۔ کاوک بھاشا وچ لکھیا ہویا اوہ ناول مینوں بڑا چنگا لگا۔ کجھ دناب بعد ہی، اکتوبر 1959ء دی کوئی تاریخ سی، جدوں میں آپنا پہلا ناول ”سوگوار“ لکھنا شروع کر دتا۔ اودوں میں تیویں سال وچ داخل ہو چکا سی اتے ساڑے گھر دو بچیاں سن، وڈی پونے چار سال دی اتے چھوٹی دو سال دی۔ اوہنیں دنیں حیات دا ماحول خوشگوار سی۔ دناب وچ ہی میرے ناول نے چال پھر لئی۔ ودھیرے کر کے پاتر اوہی سن جیہنماں ٹوں میں پچھلے کجھ سالاں توں دیکھدا آیا سی شملے دی مال روڈتے سیر کر دیاں، رج میدان وچ ہون والے فنکشناں وچ، ڈیویکوز دی باراتے بال روم وچ، ریڈ کراس ولوں لگائے جاندے میلیاں وچ، سینٹ بیڈز کالج دی سالانہ فیٹ دے اوسرتے جاں پھر گیا یہی تھیٹر وچ ہون والے ڈرامے دیکھن سمیں۔ میرے ناول وچ گھٹناواں وی اوہی سن، جو دیکھن جاں سنن وچ آئیاں سن۔ انچ سی ایہہ کارج میرے لئی جیویں میں سفید کاغذ دی سکرین اتے من چاہے نقش ابھار رہیا ہو واں۔

میرا پہلا ناول ”سوگوار“ دو مہینیاں وچ مکمل ہو گیا۔ مہیندر باوانے ایس نوں 1960ء وچ ”نگارش“ دے تیرے انک وچ پرکاشت کر دتا۔ اوہنیں دنیں ”نگارش“ دے پاٹھکاں دا گھیرا کافی وڈا ہو چکا سی اتے ایہہ رسالہ شملہ دے منروا بک ڈپوتون وی مل جاندا سی۔ بس، پھیر کیہی سی۔ ناول محمدپوریا ہی شملے دے ادیب دوستاں نے مینوں گھیر لیا۔ ایہہ کدوں لکھیا، کیویں لکھیا اتے کیہدے بارے لکھیا دی تکرار ہون گئی۔ بُھتا ”رما“ دے پاتر بارے تجسس سی کہ ایہہ کیہڑی عورت ہے۔ کئی اندازے لگائے جان گئے۔ ایس رچنا دی رج کے تعریف ہوئی۔ اودھروں مہیندر باوا دے خط آؤ نے شروع ہو گئے کہ فلاں فلاں ادیب نے ایس دی صفت کیتی ہے۔ انارکلی لاہور دے اک پبلشر گوشہ ادب ولوں اودھر پاکستان وچ ”سوگوار“ نوں کتابی صورت وچ چھاپن دی پیش کش ہوئی۔ مہیندر باوا نے چھیتی ہی ایس دا کتابی ایڈیشن پرکاشت کر دتا۔ انچ سی جیویں مرزا غالب نے کہیا ہے ذکر اس پری وش کا۔۔۔ اور پھر بیاں اپنا۔ میں سوچیں پے گیا کہ اگلا ناول میں ہن کیویں لکھاں گا۔ میرے پاٹھکاں نوں میرے توں بڑیاں آسائ بجھ گھیاں سن۔ مینوں وی انچ لگدا کہ ”سوگوار“ تاں بس لکھیا ہی گیا، بغیر سوچے سمجھے، جیویں سرپر خامہ نوائے سروش ہے۔

اردو وچ دوسرا ناول وی لکھیا، 1961ء وچ، جو 1962ء وچ ”نگارش“ دے ناولیٹ نمبر وچ جولائی۔ اگست۔ ستمبر

چھپیا۔ میرے ایس ناول ”مونالزا“ دے نال راجندر سنگھ بیدی دا ناول ”ایک چادر میلی سی“، خواجہ احمد عباس دا ناول ”سلی اور سمندر“ اتے سید خلیل احمد دا ناول ”جانے نہ جانے، گل ہی نہ جانے“ دی چھپے۔ ایس ناول نوں وی سراہیا گیا۔ پہلے ناول ”سوگوار“ دی تعریف وچ جتنے احمد ندیم قاسمی (لاہور) اتے آغا بابر (پشاور) دے پڑ آئے، اوتحے ”مونالزا“ بارے راجندر سنگھ بیدی، خواجہ احمد عباس اتے وشوامتر عادل ولوں چنگا ہنگارا ملیا۔ میرے لئی ایہہ خوشی والی گل سی کہ اردو ناول دے کھیت وچ میں ثابت قدی نال پرویش کیتا سی۔ پئنا یونیورسٹی دے پروفیسرٹی۔ آر۔ طاہر نے ایہناں دوہاں ناولاں دا ”نگارش“، وچ جائزہ لیا۔

شمیلے میں اکتوبر 1951ء وچ آیا اتے اک دہاکے بعد اکتوبر 1961ء وچ میں ایس نوں الوداع کہہ دتی۔ اصل وچ سرکاری دفتر دی سروس مینوں راس نہیں سی آرہی۔ خاص کر کے ایس لئی وی کہ ایم اے (انگلش) کرن توں بعد میں کالج لکچر ار بٹن دا چاہوان ہو گیا سی۔ سو، 9 اکتوبر، 1961ء ٹوں میں رام گڑھیا آرٹ کالج، پچھلوڑا جائے کر لیا۔ ایف اے دیاں کلاساں نوں انگریزی پڑھان لکیا۔ مینوں بھاشادے پکھ توں کئی مشکلاں پیش آئیاں۔ پڑھیار پنجابی تاں جاندے سن پر اردو بارے اوہناں نوں کجھ وی جانکاری نہیں سی۔ میں پنجابی بھاشا سکول وچ نہیں سی پڑھی ہوئی، انچ گورنگھی لپی نال کچھ واقفیت ضروری۔ میں پہلی جماعت توں لے کے بی اے تک اردو پڑھی ہوئی سی اتے فیر میٹرک، ایف اے اتے بی اے وچ فارسی میرا اختیاری مضمون سی۔ میرا لکھنا پڑھنا نرول اردو وچ سی۔ تایا جی، پورن سنگھ ہنر، اردو دے نامور شاعر سن اتے چاچا جی، مہیندر سنگھ کوسر، وی اردو ادب نال پوری طرح جوئے ہوئے سن۔

انگریزی نوں پنجابی وچ پڑھان لکیاں مشکل ایہہ آئی کہ جیکر کے پڑھیار نے پچھنا کہ Da مطلب کیہ ہے تاں میں کہنا تجسس۔ اوس طالب علم دا مونہہ گھلنے دا گھلا رہ جانا۔ ہولی ہولی میں پنجابی بھاشا نال جویا اتے ایہہ کہن دے یوگ ہو گیا کہ ایس دا مطلب ہے اُستکتا۔ ایہی مشکل مینوں پنجابی وچ ناول لکھن لکھن لکھن پیش آئی۔ پہلاں تاں میں گورنگھی لپی دی ٹھیک ڈھنگ نال جانکاری لئی، پھیر پنجابی شبداں ٹوں ورتن دی سوجھی حاصل کیتی۔ کہتے کہتے میں اڑ جاندا کہ اوتحے میں اردو والفاظ خنکی ہی لکھنا ہے، ٹھنڈک جاں ٹھنڈھیر نہیں۔ انچ میرے ناولوں وچ لکھو۔ میرا جواب سارے اکھر ورتے جاندے رہے۔ لکھیاں نے اعتراض کیتا کہ نرول پنجابی وچ لکھو۔ میرا جواب جوالی۔ اگست۔ ستمبر

ہوندا کہ پنجابی و اخیر فارسی اتے اردو و چوں لیا گیا ہے، ایس لئی ایہدے وج ایہناں زباناں دے ہور لفظ سوکھی طرحان سما سکدے ہن۔ نتیجہ ایہہ ہو یا کہ ہو یا میری لکھت جس وج اردو دے شبدان دی گھلی ورتیں سی، نوں نہ صرف قبولیا گیا، سگوں ایس دی تعریف وی ہون گلی۔ پرپل سنت سنگھ سیکھوں نے ایس سلسلے وج سبھ توں ودھ مینوں ہله شیری دی۔

میری ذہنی ساخت تے اردو شعری ادب دا بہت گھرا اثر رہیا۔ میر تھی میر، مرزا غالب، داغ دہلوی، محمد اقبال، جگر مراد ابادی، فیض احمد فیض، راشد، ساحر لدھیانوی، مجاز لکھنوی، کیفی عظمی، پورن سنگھ ہنر، قتیل شفائی، جزبی، سیف، عدم اتے نریش کمار شاد میرے محبوب شاعر ہے ہن۔ ایہہ فہرست ہور لمی ہو سکدی ہے جیکر میں اوہناں شاعرائیں ذکر وی کرائ جیہناں نوں میں خال پڑھیا۔ شاعری دے نال نال اردو افسانہ نے وی مینوں پوری طرحان آپنے ول کھچا۔ کالج وج داخلہ لین توں بعد میں 1945ء وج امرتر دی میونپل لاہوری دا ممبر بن گیا۔ مینوں یاد ہے کہ اگلے تباں سالاں وج میں کرشن چندر دے کہانی پر اگے ”حسن اور حیوان“ اتے ”زندگی کے موڑ پر“ راجندر سنگھ بیدی دا ”دانا و دام“ اتے ”گرہن“، بلونت سنگھ دا ”تارو پود“، عصمت چغتاںی دا ”چوٹیں“ اتے کچھ ہور افسانہ نگاراں دے مجموعے پڑھے۔ کچھ سے بعد کرشن چندر دے ناول ”ٹلکست“، عزیز احمد دے ناول ”گریز“ اتے عصمت چغتاںی دے ناول ”ٹیڑھی لکیر“ نے مینوں متاثر کیتا۔ پنجابی وج ناول لکھن لکیاں ایہی سرمایہ سی، میرے کوں۔ بعد وج میں آپنے ہم خیال پنجابی ناول کاراں جیویں کہ سرجیت سنگھ سیٹھی، سکھبیر، کرتار سنگھ ڈگل، زندراپال سنگھ اتے منجیت رانا دیاں رچناواں نال روشناس ہو یا۔ میرا رہجان سڑیم آف کا نشنیں ٹکنیک ول سی اتے میں ورجینیا ولوف اتے جیمز جاس دی کاک بھاشا دا اثر وی قبول کیتا۔

پنجاب ایجوکیشن سروس وج میں 1962ء وج آگیا۔ پہلی نیوکی گورنمنٹ کالج، ملکتر وج ہوئی۔ ایتھے میں صرف اک سال ہی رہیا۔ ایس عرصے وج میں انگریزی وج لیکھ لکھنے شروع کیتے جو مہینہ وار پر چیاں وج پر کاشت ہوندے رہے۔ اگلے سال نومبر 1963ء وج میری بدی گورنمنٹ کالج، مانڈا اڑمڑ دی ہو گئی۔ ایتھے گزارے پنج سالاں وج میں پوری طرحان پنجابی ساہت نال جوڑ گیا۔ شروع وج آپنے پُرانے شاگرد، رندھیر سنگھ چند، دے تماہی ”سرتال“ لئی میں کچھ تقدیمی مضمون لکھے اتے اوہدے کہن تے میں آپنا پہلا پنجابی ناول ”پرچھاویں“ 1965ء وج لکھیا۔ بعد وج ایہہ ”سرتال“ دی جولائی۔ اگست۔ ستمبر

بجائے پروفیسر ججیت سنگھ چھاڑا دے تماہی پرچے "سنکیت" وچ جھپیا۔ ایہہ ناول کتابی صورت وچ لوک ساہت پرکاشن، امرتر نے 1966ء وچ چھاپے چاڑھیا۔ دیکھیا جائے تاں پنجابی رچنا اتے آلوچنا دے کھیت وچ میرا اج تک داسفر 41 سال، یعنی 1966ء توں 2007 تک، دا ہے۔ ایس دا آغاز کے گئے متھے طریقے نال نہیں سی ہویا، سکون طبیعت دا ادبی میلان مینوں اردو توں انگریزی ول اتے پھر انگریزی دے نال نال پنجابی ول لے آیا۔

پہلا پنجابی ناول "پرچھاویں"، لکھن توں بعد میں "سوگوار" ٹوں اردو توں پنجابی وچ اُلٹھایا۔ ایہہ ناول "کک" دی لوک ساہت پرکاشن نے چھاپیا۔ اس توں بعد "تریڑاں" تے "روپ" دی رچنا کیتی، جس وچ ماں بیٹی دی سوچ تے جنسی نظریے دا آپسی ورودھ وکھایا گیا سی۔ ایہہ ناول دی اپوکت پبلشر نے پرکاشت کیتا۔ فیر خیال آیا کہ کیوں نہ "مونالزا" ٹوں پنجابی روپ وچ پیش کیتا جائے۔ ایس دا ترجمہ کرن دی بجائے، میں ایس ناول ٹوں نویں سریوں پنجابی وچ لکھیا۔ پاتر تاں اوہی رہے، پر گھٹناواں وچ چوکھا واوھا کیتا گیا۔ انخ ایہہ ناول "ریت چھل" دے نال بیٹھ ساہت کیندر، امرتر دلوں 1969ء وچ جھپیا۔ اودوں میں گورنمنٹ کالج ٹانڈا اُڑمڑ توں گورنمنٹ برجندر کالج فریدکوٹ وچ جا چکا سی۔

فریدکوٹ آکے میری گوڑھی مرتتا پروفیسر کرم جیت سنگھ نال ہو گئی۔ اوس نے میرے پہلے تباں ناوالاں بارے پہلا تنقیدی لیکھ "دوہرے جیون دا ناول کار" لکھیا جو، 1969ء وچ، ہیم جیوتی لدھیانہ وچ پرکاشت ہویا۔ انخ پنجابی ساہت دے کھیت وچ میری جان پہچان ودھیرے ہو گئی۔ کے تھاں تے میں لکھیا ہے کہ فریدکوٹ وچ کئے چھ سالاں وچ میری سبھ توں وڈی پراپتی پروفیسر کرم جیت سنگھ نال میری دوستی سی۔ اساں دوہاں نے، پروفیسر کرپال سنگھ کوں اتے شری کانت نال رل کے پنجابی تماہی "چھیننا" جاری کیتا، جو نہ تنقید بارے سی۔ ایس پرچے لئی میں دو لیکھ لکھے "پرمپرائیت ناول توں چھیننا پرواہ ناول تک" اتے "ناول دا روپ دھان اتے تکنیک"۔ ایہناں لیکھاں نوں پاٹھکاں ولوں چنگا ہنگارا ملیا اتے میں پرکھ پڑچوں وچ ودھیرے گھب گیا۔ ہولی ہولی ہور تنقیدی لیکھ دی وجود وچ آئے، جیہناں نے 1973ء وچ میری پُستک، "پنجابی ناول دا آلوچنا تمک ادھیشن" دا روپ دھارن کیتا۔ اوہنیں دنیں، فریدکوٹ وچ رہندے ہوئے، میں دو ناول، "ہمیرا ہون تک" اتے "اک ہور نواں سال" لکھے اتے اگلے ناول "جدوں سوری ہوئی" دے پہلے 60 صفحے پورے کر لئے۔ فریدکوٹ جولائی۔ اگست۔ ستمبر

وچ رہندے ہوئے انج بھاویں میں مالی مسائل دا شکار رہیا، لیکن ساہت دے کچھوں مینوں اینی پر محظیتا پہلاں ہور کتے نہیں سی ملی۔

کپور تھلہ میرے ساہنک جیون وچ اہم مقام رکھدا ہے۔ اس تھے رہندے ہوئے میرا ناول ”اک ہور نواں سال“ پنجاب سکول سکھیا بورڈ لوں دسویں دی پریکھیا لئی متعھیا گیا۔ انج ایہہ ناول تن گولکھ دی گنت وچ مجھپیا اتے 1975ء توں 1982ء تک لگا رہیا۔ شروع شروع وچ کجھ استاداں نے پنجاب سکول سکھیا بورڈ دے ادھیکاریاں اگے شکایت کیتی کہ ایہہ کس قسم دا ناول لگا دتا ہے، جس وچ نہ کوئی کہانی ہے اتے نہ ہی پرمپراگت ڈھنگ دا پاتر چترن کیتا گیا ہے۔ ڈاکٹر گرچن سنگھ، جو اودوں پنجاب سکول سکھیا بورڈ دے واکس چیزیں ہوندے سن، کہن گئے کوئی گل نہیں، اک سال تاں پڑھاو، فیر بدل دیاں گے۔ ستاں اٹھاں سالاں بعد جدوں ایہہ ناول ہٹا دتا گیا تاں کھیاں نے گلہ کیتا، اینا چنگا ناول کیوں بدل دتا، لگا رہن دینا سی۔ چلو، اوتحوں تاں ایہہ ہٹ گیا پر دلی وچ بی اے پارٹ نو وچ اک دھاکا لگا رہیا۔ ایہی گل ”جدوں سوریہ ہوئی“ نال ہوئی۔ ایہہ ناول نیواچ بک سینٹر امرتر ولوں 1977ء وچ مجھپیا اتے اگلے سال ایہہ گوروناک دیو یونیورسٹی ولوں گیانی دی کلاس لئی نرداھارت ہو گیا۔ پھر اوتحوں جدوں ہٹیا تاں ایسے یونیورسٹی نے ایہنوں ایم اے پنجابی دے کورس دا بھاگ بنا دتا۔ بعد وچ ایہہ ناول سنگھ بردرز امرتر نے پرکاشت کیتا اتے بی اے بھاگ تیجادے لازمی پنجابی پیپر لئی، تھوڑے تھوڑے وقٹے بعد، دو وار لگا رہیا۔ اودھر دلی یونیورسٹی وچ ”اک ہور نواں سال“ جدوں ہٹایا گیا تاں ایہدی تھاں تے ”جدوں سوریہ ہوئی“ لگ گیا، اک دھاکے لئی۔ ایس توں علاوہ 1979ء وچ ”پنجابی ناول دا آلوچنا تک ادھیکھن“، دا نواں سو دھیا ہویا ایڈیشن پنجابی رائیز کو آپریٹو سوسائٹی، نویں دلی ولوں ”پنجابی ناول دا مہاندرا“ دے ناں ہٹھ پرکاشت کیتا گیا۔ بعد وچ ایہی پُنک آرسی پبلیشورز، نویں دلی نے 1995ء وچ پرکاشت کیتی۔ انج کپور تھلہ وچ 1974ء توں 1982ء تک دا میرا قیام، میری ادبی زندگی لئی، ہر کچھ توں اہم رہیا۔

نواب جتھے سنگھ آہلو والیا (این۔ جے۔ ایس۔ اے) سرکاری کالج کپور تھلہ وچ مینوں پوری جاپ سیسیکھیشن ملی۔ اس تھے میں اٹھ سال ایم اے انگلش نوں پڑھاون دا تجربہ حاصل کیتا۔ اک پیپر یونانی اتے اطالوی ساہت (کلاسکس ان ٹرانسلیشن) دا پڑھایا، جس وچ ہومراتے ورجل دے مہاں کا اتے ’سوفو کچ‘، ’یورپیڈیز‘ اتے ’ارسٹوفنیز‘ دے کاوناک شامل ہن۔ نتیجہ ایہہ ہویا کہ 1981ء وچ جولائی۔ اگست۔ ستمبر

میں ہومر دے مہا کاو' دی الیڈ' دے پر بھاد پیٹھ ایشور چتر کار دی جیونی تے ادھارت ناول "جگاں توں پار" لکھیا۔ اوہنیں دنیں میں انگریزی وچ چوکھے آرٹیکل لکھے، جو اخباراں اتے رسالیاں وچ مچھپدے رہے۔ بعد وچ، یعنی 1980ء وچ، ایہناں لیکھاں نوں "سٹڈیز ان ماؤن پنجابی لٹریچر" دے نام پیٹھ پُستک روپ وچ اوشکار پرکاشن نویں دلی دوارا پرکاشت کیتا گیا۔ بعد وچ انگریزی وچ لکھے میرے ہور آرٹیکل وی کتابی صورت وچ آئے۔

کپور تھلے توں 1982ء وچ لدھیانہ آ کے میں بُھتا کم گورنمنٹ کالج توں ریٹائر ہو کے اتے ایس توں بعد خالصہ کالج، گرو سر سدھار وچ پنج سال ایم اے انگلش دیاں کلاساں پڑھاؤں توں بعد ہی کیتا۔ اج توں 15 گو سال پہلاں 1992ء وچ، میں باراں سالاں دے وقفتے توں بعد آپنا نواں ناول "گواچے ارتھ" لکھیا جو 1993ء وچ ناکنگھے پُستک مala، امر ترولوں مچھپیا۔ ایس توں پہلاں 1981ء وچ "جگاں توں پار" کپور تھلہ چھڈن توں اک سال پہلاں پرکاشت ہو چکا سی۔ ایس ناول دے چھپن نال انج ہو یا جیویں دیر توں جمی ہوئی برف پچھلنی شروع ہو گئی ہو ہوئے۔ "گواچے ارتھ" نوں بھاشا و بھاگ پنجاب نے اوس سال دے سب توں ودھیا ناول وجہوں 1994ء وچ ناکنگھے گلبہ ایوارڈ دتا۔ ایس توں پہلاں 1993ء وچ کرتار سنگھ دھالیوال ایوارڈ وی مینوں مل چکا سی۔ سرومنی پنجابی سماحتکار والا ایوارڈ وی 1995ء وچ پراپت ہو یا۔ ایس توں بعد 1999ء وچ بھارتی ساہت اکادمی، نویں دلی لوں ایسے ناول لئی ایوارڈ ملیا۔ انج ہی 1998-99ء وچ انڈین انسٹی ٹیوٹ آف ایڈ و انسٹ سٹڈی، شملہ وچ مینوں فیلوشپ پرداں ہوئی اتے ایس ادارے لوں میرا "مونوگراف نیریٹو موزان پنجابی ناول" 2002ء وچ پرکاشت کیتا گیا۔ شملہ توں آ کے سن 2000ء وچ میں آپنا ہُن تک دا آخری، انج دسوائی، ناول "تلash کوئی سدیوی" لکھیا، جو چیتنا پرکاشن، لدھیانہ نے پرکاشت کیتا۔

آپنیاں رچناواں اتے ساہنگ سفر بارے میں آپنی ساہنگ ہڈ بیتی "آئینے دے رو برو" (2003ء) وچ بہت کجھ دس چکا ہاں۔ ایہہ پُستک بڑے اہتمام نال پنجاب ساہت اکادمی، چندی گڑھ، لوں چیتنا پرکاشن، لدھیانہ دوارا پرکاشت کیتی گئی۔ پھیر وی ہُن آپنے ساہنگ جیون بارے نویں سریوں لکھدے ہوئے مینوں انوکھی تسلی دا احساس ہو یا ہے۔ انج کئی وار خیال آؤندا ہے کہ اینا تکلف کرن دی ضرورت ہی کیہ ہے۔ ایہہ وی تاں انا نوں ابھارن دا اک گلوان جیہا روپ ہے۔

جو لائی۔ اگست۔ ستمبر

سماہت دے کھیت وچ پرولیش بھاویں اچیت ہی ہو جاندا ہے، لیکن بعد وچ سماہتکار آپنی ہوند نوں برقرار رکھن لئی کئی حیلے ورتدا ہے۔ چلو، کوئی ہرج نہیں، ایہہ کم کرن وچ، بھاویں ایہہ کارج طفل تسلی واگن ہی ہے۔ کے نے ٹھیک ہی کہیا ہے کہ یہتا اچھ کرن دی لوڑ نہیں آپنے ناں نوں پھرأتے کھدواؤں دی، کیونکہ بہتیاں دے ناں تاں پہلاں ہی پانی اُتے لکھے جا چکے ہن۔

کیما ملکی

شاید ہی کوئی اجیہا پنجابی ہو وے گا جس نے ”گڑھ مُگلانے دیاں ناراں پینگھاں تھوڑدیاں“ والا ریکارڈ سن کے آندہ ماںیا ہو وے۔ دو تن دہاکے پہلاں پنجاب دے پنڈاں وچ منگنی دیاہ جاں کے ہور خوشی دے موقعتے کوٹھیاں دیاں چھتاں اُتے لا اوڑ سپیکر لَا کے ریکارڈ سنن دا عام رواج سی۔ کئی کئی دن مشینی تو یاں نے رونقاں لائی رکھدیاں۔ جدوں ”گڑھ مُگلانے دیاں ناراں پینگھاں تھوڑدیاں“ والا ریکارڈ وجناں تاں کیما ملکی دی محبت نے سُفن ہاراں دے دلاں وچ انوٹھیاں طرباں چھیڑ دینیاں اتے وفا دی صورتِ صدق وان ملکی دے ہشناک چہرے نے مناں دیاں اکھاں اگے آسا کار روپ دھارنا۔

ملکی سندھ دے علاقے دے پنڈ گڑھ مُگلانے دے کھاندے پنڈے وڑاچ جٹ، رائے مبارک علی دی لاذلی دھی سی۔ اوس دا باپ پنڈ دا چودھری تے نمبردار سی اتے اوہدا چاچا دریا، اکبر بادشاہ دے راج دربار وچ صوبیدار سی۔ رائے مبارک دے دو گیلیاں درگے پُتر سن اکھتو تے بکھتو۔ سرکارے دربارے چودھری دی چنگی چھچھ پرتیت ہون کر کے اوہناں دا علاقے وچ چنگا دبدبائی۔ گھر وچ کے قسم دی ٹوٹ نہیں سی، چارے بنئے سئے خیراں سن۔ دونوں پُتر دیا ہے ہوئے سن۔ ملکی دی ماں جمالو پروارک سُکھ بھوگ رہی سی۔ اوس نوں اکا اک گل دی چتنا سی کوڑی ویل وانگ ودھ رہی ملکی

لئی وَرَحْسَن دی ملکی تے آئے دِن لوہڑے دارُوپ چڑھ رہیا سی تے اوں دے حُسن دی چرچہ
ستھاں وچ ہورہی سی۔

جمالو ملکی دے حُسن ٹوں وکیجہ وکیجہ آپنے آپ تے مان محسوس کر رہی سی، جس نے اجیہی
خوبصورت دھی ٹوں جنم دیتا سی۔ پر ایہی حُسن جمالو لئی چھتا دا گھو بنیا ہو یا سی۔ اک اوہدا باپ سی جیہدا
سبھ کا سے توں بے نیاز ہو کے بے فکر زندگی جی رہیا سی۔ اوہدی دھی جوانی دیاں بُرُوہاں تے آن
کھلوتی سی جس دی اوہنوں کوئی چھتا نہیں سی۔

رائے مبارک اویڑے سجاه دا مالک سی جس کر کے جمالو اوہدے نال ملکی بارے کوئی گل
کرنوں جھججکدی سی۔ آخر اک دن ہمت کٹھی کر دیاں جمالو نے چودھری ٹوں آ کھیا، ”مکھیا ملکی دے ابا!
ٹوں کیوں اکھاں مندیں پھردا ایں۔“ تیرے ٹوہے تے کوٹھے چڈی دھی بیٹھی اے اوہنوں ویاہن دا
کوئی سبب کر۔“

رائے مبارک سچ چج ہی ملکی ولون اویسلا ہو یا بیٹھا سی۔ اوہدے لئی تاں اوہ اجے وی گڑیاں
پٹولیاں نال کھیڈن والی بُنچی سی۔

”بھاگوانے توں کاہنوں آپنا لہو ساڑ دی ایں۔ ملکی دا چاچا دریا ہیگا۔ آپے کوئی ایہدے ہاں
پروان دا وَرَلَبَدِیوے گا بھلکے چٹھی لکھدا آں اوہنوں۔“

اگلی بھلک رائے مبارک نے آپنے چھوٹے ویریدریئے نوں چٹھی لکھ بھیجی۔

وڈے بھرا دی چٹھی ملدے ہی دریئے ٹوں خوشیاں چڑھ گئیاں۔ راہ دربار دی نوکری کر دیاں
اوہدے اندر خود غرضی دے سکھے نقش اگھڑ چکے سن۔ اوہ آپنے نجی فیدیاں لئی کجھ وی کر سکدا سی۔
پریاں ورگی اوہدی حسین بھتچی ملکی اوہدے لئی اک اجیہی گدڑ سنگھی ثابت ہو سکدی سی جس نال اوہ
اکبر بادشاہ دے دربار وچ اُچا عہدہ حاصل کر سکدا سی۔ حُسن پرست اکبر کچیاں کیلا دا رسیا سی۔
دریئے نے آپنے نجی فیدیاں ٹوں ملکھ رکھدیاں ملکی را ہیں اوں دی ایس کمزوری دا لابھ اٹھاؤں
دا من بنایا۔

آقھن پس رہی سی جدوں دریا گڑھ مُغلانے چُجا۔ اوہنوں وکیجہ کے اوہدے وڈے بھرا رائے
مارک اتے دونوں بھتچیاں نوں خوشیاں چڑھ گئیاں۔ آئڈھی گوانڈھی اوہدی خبر سار لین آئے، گھر
دیاں زنانیاں روٹی ٹگ دے آہروچ رجھ گئیاں۔ مرغ مُسلم بھٹنے گئے۔ دریئے اتے مبارک نے
جو لائی۔ اگست۔ ستمبر

بوتلائے دے ڈٹ کھول لئے۔ اوہدے بھتیجے اوہدی خاطرداری وچ پیش سن۔ بھابی جمالودا چاء جھلیا نہیں سی جاندا جو آنی بہانیں دوہاں بھراواں دی گل بات سُن دایتن کر رہی سی۔ ملکی کیدھرے دی نظر نہیں سی آرہی۔ گھروچ آپنیاں بھابیاں وچکار بیٹھی آپنے مستقبل دے ہم سفر دی نہار پتو رہی سی۔ اوہنوں ایس گل دی بھنک پے گئی سی کہ اوس دا چاچا دریا اوہدے رشتے بارے گل کرن آیا ہے۔

ان پانی چھکن چھکاؤں مگروں زنانیاں آپنے کمریاں وچ چلیاں گئیاں۔ دریا تے مبارک منجیاں تے لمبے پے گئے۔ دریا آپنے دل دی گل کرن لئی آتا ولادی۔ آخر اوہنے گل توری، ”بڑے بھائی جا گدا ایں؟ گل مونہوں کڈھنی بڑی اوکھی اے چنگے رشتے دار لمحنے دی تاں خالہ جی دا واڑا نہیں۔۔۔۔۔ بار بار تاں رشتے لمحنے نہیں۔۔۔۔۔ چنگے خاندان نال ہتھ جو جان تاں دھمی دی سکھاں تے ماپے دی سکھاں۔ بڑے بھائی جے میری گل متؤں آپاں آپنی ملکی دارشتہ بادشاہ اکبر نال کر دینے آں۔ اوہ میرے توں باہر نہیں ایڈے دے ساک نال سر جوڑن نال ساڑے خاندان نوں بہت فائدے۔ نالے ملکی راج کڑوگی، گولیاں تے حکم چلاوگی نالے آپاں سرداریاں بھوگاں گے۔“

رائے مبارک دے چت چیتے دی نہیں سی کہ دریا ایڈی وڈی گل آکھ دیوے گا۔ اوہ اک دم اگ دے بھوکے وانگ اٹھ کے بیٹھ گیا تے آپنے آپ نوں میں قابو کر دیاں بولیا، ”چھوٹے ویر توں ایہہ گل کیوں سوچ لئی؟ میں آپنی ملوك جبی، گڈیاں پٹولیاں نال کھیڈن والی دھمی نوں بدھے کھوڑ اکبر دے لڑکیوں لا دیاں۔ ایہدے نالوں تاں اوہنوں کسے گھوہ کھاتے وچ دھکا دینا بہتر اے۔ لکھ لعنت اے تیری کمینی سوچ تے۔ توں اینا غھر جاویں گا میں تاں سوچ دی نہیں سی سکدا۔۔۔۔۔ ایڈا مطلبی! جیہڑا آپنی بھتیجی دی قربانی دے کے سرداریاں بحال داے دُر فٹے مُنہ تیرا۔ میں تاں ایداں دی نوابی تے دھارنی ماردا۔“

دریا مبارک دے کئے سچاء توں واقف سی۔ اوہنے چپ رہنا ہی ٹھیک سمجھیا۔ دونوں ساری رات آپنیاں آپنیاں منجیاں تے پے اُسل وٹے بجندے رہے۔

دریئے دے سارے منصوبے دھرے دھرائے رہ گئے۔ اوہنوں ایس گل داروں سی کہ اوہدے وڈے بھرانے اوس دی گل نہیں سی مٹی۔ بد لے دی بھاونا اوہدے من اندر اُتر کر جگھی سی۔ اوہنوں راج دربار دا نشہ سی۔ اوہنے آپنے من وچ کیہا، ”ویکھاں گا کیہڑا ناؤ خاں ملکی نوں ویاہ کے لجاو گا۔“ اوہ اگلی سوریہ نال کجھ کھادے پیتے غصے نال بھریا پیتا ولی نوں روانہ ہو گیا۔

دریے دے وطیرے نے رائے مبارک دے خاندان وچ سوگی ماحول پیدا کر دتا۔ مبارک نے دریے نال ہوئی بیتی ساری گل بات آپنے ٹبر نال بڑی گمبیہرتا نال وچاری۔ سارا ٹبر اوس ولوں ایس اٹل فیصلے نال سو فیصدی سہمت سی۔ ملکی آپنے من وچ خوشیاں دے لڈ و بھور دی ہوئی آپنے باپ دے پلہارے جا رہی سی جس نے اوس ٹوں بڑھے بادشاہ دے حرم وچ جانو بچا لیا سی۔

جمالو بڑی گمبیہرتا نال ملکی دا ویاہ چھیتی کرن بارے آکھ رہی سی۔ ”بادشاہ دا کیہاے متے دریے دے کہے تے ملکی نوں زوری پرنا کے لے جاوے۔“

جمالو دی وڈی بھیں لا لو تخت ہزارے دے چودھری موجودے وڈے پتھر جانیں چودھری نال ویاہی ہوئی سی۔ لا لو دے پہلے جنپے سمیں جدوں قیمے دا جنم ہویا سی جمالو تخت ہزارے آئی ہوئی سی۔ منڈے دے مستک ٹوں وکیجے جمالو نے آپنے من نال فیصلہ کر لیا سی کہ جے اوس دے گھر دھی جنمی اتے جیکر سچ رسول نے چاہیا تاں اوہ آپنی دھی دا لڑ آپنی بھیں ٹوں پھڑا کے دوہاں ٹبر�ں نوں کچے طور تے کٹھیاں کر دیوے گی۔ اودوں اوہ حاملہ سی تے دن پا کے ملکی نے جنم لیا سی۔ اوہنے آپنے من دی گل کسے ہور نال سانجھی نہیں سی کیتی۔ جمالو نے محسوس کیتا کہ آپنے من دی منشاء ٹوں پوری کرن دا صحیح موقع آگیا ہے۔ اوہنے سوچیا کیوں نہ ہن اوہ ملکی دارشنة قیمے نال کرن دی صلاح رائے مبارک نوں دیوے۔ اوہنے رائے مبارک نال گل توری۔ اوہ پہلاں ہی تخت ہزارے دے چودھری موجودے دے پریوار توں جانو سی۔ اوہ بختاوراں دا پریواری۔ دونوں ٹبرمل کے جہلم توں سندھ تک سرداریاں کرن گے۔ اکٹھے شکار کھیڈن گے۔ کیہذا اوہناں اگے گسکے گا۔

گیما، ملکی دے ہاں دا چھیل چھیلا گھروسی۔ دوہاں ٹبراں نے بر منچے ایہہ رشتے پروان کر لئے تے دوہاں دا نکاح پڑھا دیتا۔

گیما مکالاوا لین لئی گھوڑے تے اسوار ہو کے گڑھ مُنگانے پنج گیا۔ اوہدا شکنان نال سو اگت کیتا گیا۔

قیمے نوں کیہا پتہ سی کہ ہونی اوہدے لئی خوشیاں دی تھاں غمیاں لئی کھڑوتی ہے۔ رائے مبارک نے آپنے چھوٹے بھرا دریے نوں رشتے داراں دے کہن تے ملکی دے مُکلاوے دی تقریب وچ شامل ہون لئی سدا بھیج دیتا سی۔ اوہ ایہہ نہیں سی جاندا کہ دریا اگ دی نال بنیاں اجے تک ٹھنڈا نہیں ہویا۔ اوہنے تاں سگوں ویری دا رُوب دھار لیا سی۔ دریا شاہی سپاہیاں دی دھاڑ لے کے گڑھ جوالی۔ اگست۔ ستمبر

مُگلانے چُج گیا۔

سرکاری دہشت گردی دی حدی ایہہ! دریئے نے کمک لے کے ایس طرح چڑھائی کیتی سی جیویں کے شاہی باغی ٹوں گرفتار کرن جانا ہووے۔ ایس توں ودھ کے کمینگنگی کیہ ہو سکدی سی، دریئے نے آپنے مقصد حاصل کرن لئی سرکاری دباء دا اک ہور ہتھکنڈا اور تیا سی۔ شاید ڈر دے مارے مبارک ہوری ملکی ٹوں با دشہاں اکبر دے حرم وچ پھچن لئی راضی ہو جان۔ دریا بھرا دے رشتے نوں بھل کے نوابی دا رُعب چھانٹ رہیا سی۔

دریئے دا ایہہ ہتھکنڈا وی کا گر ٹابت نہ ہویا۔ رائے مبارک آپنی اڑی تے اڑیا ہویا سی۔ او سنوں آپنی عزت پیاری سی۔ آپنے ٹبر دے مان مریادا لئی اوہ اجیہیاں سینکڑے موتاں مرن لئی تیار سی۔ اوہنے دریئے نوں لکار کے آکھیا، ”کمیڈیا! ملکی دا قیمے نال نکاح ہو چکیا اے۔ اوہ ہُن اوہدی اے، اوہدے گھر ہی وستے گی ایہدے توں میں سواں با دشہاں ٹوں وار سکدا۔“

دریئے دے پیراں تھلے جیویں انگیار ڈگ رہے سن۔ اوہ گیڑے تے گیڑا کڈھ رہیا سی۔ اوس دی آتما اوس نوں لعشاں وی پارہی سی۔ پر جدوں بندہ آپنے آپ توں ڈگ پوے اوہ آپنے پرانے وی پچھان بھل جاندا اے۔ آپنیاں دھیاں ورگی بھتھجی تے ظلم کر دیاں اوس نوں بھورا وی شرم نہیں سی محسوس ہورہی۔ نہ ہی کسے قسم دا افسوس ہورہیا سی۔ سرکاری افسر شاہی تے راج دربار دے رُعب نے اوہدا سر پھیر دیتا سی۔

رائے مبارک، اوہدے دوہاں پُڑاں اتے قیمے دیاں مشکاں بخ کے دریا قافلے دے روپ وچ دلی نوں روانہ ہو گیا۔ کلے کلے قیدی دی کئی کئی سپاہی نگرانی کر رہے سن۔ اوہناں دناں وچ پیدل ہی سفر طے کرنا پیندا سی۔ افسر شاہی گھوڑیاں اوٹھاں تے سفر کر دی سی۔ بڑا المبا تے بکھرا پینڈا سی ایہہ، جو کھم بھریا!

ملکی لئی تاں جانیدا سارا سنوار ہی سُتا ہو گیا سی۔ اوہدا سمحو کجھ اجز چکا سی۔ سردا سائیں گیما، باپ تے بھرا قیدی بنا کے دلی نوں لجائے جا رہے سن۔ اوہدیاں اکھاں اگے ہنیرا چھا گیا۔ اوس نوں کجھ وی اوڑھ نہیں سی رہیا، کرے تاں کیہ کرے، کیہڑی بنت بناوے جس نال سارے جنے بھٹ جان۔

جدوں چارے بنے دکھاں دا پہاڑ ٹیا ہووے تاں کئی وار بندے دیاں اندر ونی طاقتاں اوس دا جولائی۔ اگست۔ ستمبر

ساتھ دیندیاں ہن۔ آپ وساہی اجنبی طاقت ہے جو بندے نوں کدی ڈولن نہیں دیندی۔

ملکی چتی جسمانی طور تے نزوئی سی اُتنی ہی اوہ اندروں مضبوط سی، ارادے دی پکی، اوہنے آپنے من نال پکا فیصلہ کر لیا کہ اوہ راجہ دے دربار وچ جا کے فریاد کرے گی۔

ملکی نے گیر دئے وستر پہن کے سادھنی داروپ دھار لیا، مونہہ تے بھبھوتی مل لئی۔ گل وچ مala، موڑھے تے بغلی تے ہتھ وچ کاسہ پھٹ کے اوہ وی نوں ٹر پئی جدھر جدھر دریئے دا قافلہ جا رہیا سی اوہھر اوہھر اوہناں دی پیڑ دب دی اوہ اوہناں دے پچھے ٹری جا رہی سی۔ سینکڑے کوہاں والیا تے بکھردا پینڈا۔ بگانے لوک، بیگانی دھرتی۔ پیراں وچ بیاںیاں پھٹ گئیاں۔ ملوکڑے پیراں چوں لہو سیم رہیا سی پر اوس دے ارادے نے اوہنوں تھڑکن نہیں سی دیتا۔ راہ دیاں دشواریاں نوں اوہ کھرد متھے سر کر رہی سی۔ اوہدا نورانی چہرہ دگ دگ پیا کردا سی۔

واٹاں کچھدا دریئے دا قافلہ کروشیتر دی دھرتی تے تھائیسر دے پڑا تے جا چکا۔ ملکی وی مگرے پہنچ گئی۔ اوہنے بھچھیا منکن لئی اک محل اگے جا الکھ جگائی۔ دیونیت نال ایہہ محل اکبر دی راجپوت رانی دی دھی جمنا داسی۔ بھچھیا پاؤں آئی جمنا دی گولی پاسوں بھر جو بن میلیار جو گن دی ترس یوگ حالت جھلی نہ گئی۔ اوہ ملکی نوں آپنی رانی جمنا دے کول لے گئی۔ ملکی دی صورت وکھے جمنا دے من وچ ستی ویدنا جاگ پئی۔ اوہنوں انخ جا پیا جیویں اوہ اوہدا ٹکنی بھیں ہووے دکھاں نال بھتی ہوئی۔ ترس بھریاں نظراں نال نہار دی ہوئی جمنا نے اوہنوں آپنی ویدنا سنا دن لئی آکھیا۔ ملکی نے ہناں کسے جھجھک توں ساری واپری سنا دیتی تے ایہہ وی دس دیتا کہ اوہدا چاچا دریا اوس نوں بادشاہ اکبر نال پرنا دنا چاہوندا ہے جس کر کے اوہ اوہدے باپ، بھراواں اتے اوہدے پتی نوں بندی بنائے لیا یا ہے۔

جمنا آپنے بڈھے باپ دے شوقاں توں بھلی پردار جانو سی۔ شہزادہ سلیم دی محبوبہ انارکلی نوں اکبر نے مردا دیتا سی کیونکہ اوہ اس دی رکھیل نہیں سی بنی۔ جمنا آپنی بڈھی ماں لئی نویں سونکن کیویں برداشت کر سکدی سی۔ دریئے نوں ٹرنٹ آپنے محلیں بلا کے بندیاں نوں رہا کرن دا حکم سنا دیتا۔ ملکی نوں اوس نے آپدے کول ہی رکھ لیا تے ایہہ یقین دلا یا کہ اوس نوں بادشاہ اکبر ولوں پورا انصاف ملے گا۔ دریئے دا نشانہ تاں اکبر دے دربار وچ اُچا عہدہ حاصل کرن داسی۔ اوہدے لئی اکبر دیاں نظراں وچ باغی درشاۓ گئے بندیا لئی اوہدی دھی دا حکم منا ضروری نہیں سی۔ اس لئی اوہ راتورات اگانہہ ٹر گئے۔

اگلی سوری جمنا نوں قیدیاں دے اگانہہ تورے جان دی خبر مل گئی۔ اوہدا غصہ ہور پر چنڈ ہو گیا۔ اوہنے دریئے نوں اوہدی کمینگی اتے اوہدا حکم نہ ملن دی سزا چکھاؤں دافیصلہ کر لیا۔ اوہنے ملکی دافقیری بھیس اُتر وادیتا تے نویں نکور و ستر پہنا کے آپنے نال دلی نوں لے کے ٹرپی۔

جمنا سدھی آپنی ماں دے محل وچ گئی۔ اوس نوں دریئے دے کمینگی بھرے چھڑیسٹر توں جانو کروایا۔ رانی ایہہ سُن کے سرتوں پیراں تک جھنجوڑی گئی۔ اوہدی دھی توں وی گھٹ عمر دی ملکی نوں سونکن دے رُوپ وچ خیال کے کے اوہ کعب گئی۔

ہمیرا گوڑھا ہو یا باوشاہ اکبر آپنے دربار و چوں ویہلا ہو کے آپنی من موہنی رانی دے محل وچ آیا تاں سارے دیوے گل ہوئے پئے سن تے رانی کھنپئی لئی پئی ہوئی سی۔ اج پہلی وارسی جدوں رانی نے اوس نال اجیہا ورتاؤ کیتا سی۔ اوس کولوں کیہڑی اوگیا ہو گئی سی جس کارن رانی نے موہنہ سُجا یا ہو یا ہے۔ راجہ نے سوچیا تے رانی دی ٹھوڑی پھڑ کے اوہدا موہنہ اتنا نہ نوں چکیا۔

راجہ نے ویکھیا رانی دیاں اکھاں و چوں ترپ ترپ ہنجھو ڈگ رہے سن۔ ہنجھوتاں پھر دلاں نوں وی پکھلا دیندے نے اکبر کیہدے پانی ہارسی۔ اوہنے جھٹ دی نے رانی نوں آپنی بُکل وچ گھمددیاں کیہا، ”میری جان، کوئی گل وی تاں دسو، کیہڑی گلوں سوہنیاں نے اکھاں سُجا یاں نیں۔“

”راجن! رانی گلا صاف کر دیاں بولی،“ ٹسیں تے عدلی راجا اکھواوندے اوہنہاڑے انصاف دیاں دھماں چارے جگ روشن نیں، میرے پاسوں کیہڑی کھنامی ہو گئی ہے جو ٹسیں اک نویں سوکن لیا کے مینوں سزا دے رہے او؟“

رانی کیہ بُجھارتاں پارہی ایں صاف گل کر۔ ”اکبر بولیا۔ رانی اکبر دی بیض نوں بخوبی پچھاندی سی۔ اوہ اوہدے پورے پر بھاو تھلے سی بولی، ”راجن میں راجپوت جٹاں دی دھی آں۔“ ٹسیں شاید ایہہ نہیں جان دے جٹ زمیندار جائداد پچھے آپنے سکے بھراواں نوں وڈھن لئے بھورا کر ک نہیں کر دے۔ میرے بھولے پاتشاہ تھانوں پتا اے تھاڑے دربار دا صوبیدار دریا آپنے وڈے بھرا رائے مبارک دی جائداد نوں ہڑپن اتے اوہدی نمبرداری ہتھیاون خاطر اوہناں تے راج دربار دے خلاف بغاوت کرن دا جھوٹھا الزام لا کے اوہنوں تے اوہدے دوہاں پُتراں نوں بندی بنالیا اے تے تھاڑے دربار وچ اچا رُتبہ لین خاطر آپنی دھیاں ورگی بھتھجی ملکی نوں تھاڑے حرم وچ شامل کر کے، میری سوکن بناؤں دی سازش بنائے، اوہدے پتی قیمے نوں وی پھڑ لیا۔

رانی دے بولن دا انداز ہی اجیہا سی کہ اکبر ادی آتمائی گئی تے اوہ ڈھر اندر تک جھنجوڑیا گیا۔
اگلی سوریے اکبر نے دریے نوں بندیاں سنے راج دربار وچ حاضر ہون دا حکم سنادتا۔
بندیاں سنے دریا حاضر ہو گیا۔ راجہ نے اوہدیاں اکھاں وچ اکھاں پا کے دیکھیا کمینگی دے
ڈورے اوہدیاں اکھاں وچ صاف جھلک رہے سن۔

اکبر نے بندیاں نوں رہا کرن دا حکم دتا اتے دریے نوں راج دربار نال دھوکھا دیہی کرن دے
جرم وچ پھانسی دی سزا سنائی گئی۔

ملکی جمنا تے اوہدی ماں رانی دا لکھ لکھ شکر ادا کر رہی سی جیہناں دے یتناں صدقہ اوہدے سر
دے سائیں کیئے، باپ اتے بھراواں دی بند خلاصی ہوئی سی۔

جمنا ساریاں نوں آپنے نال تھائیش لے آئی۔ جمنا دے محل دی چھٹت اتے چند چاندنی رات
وچ گیما تے ملکی انخ ملے جیویں اوڑاں پئی دھرتی نوں بارش دیاں ٹونداں ملدیاں ہیں۔ دونوں اک
ڈوبے وچ لیئن ہوئے کھڑی چاننی دا آئند ماندے رہے تے اگلی بھلک اوہ جمنا دا دھنواو کر دے
ہوئے گڑھ مُگلانے نوں ٹرپئے۔ سارے واتاورن وچ محبت، قربانی اتے سد کدی دی گندھی مہکاں
وڈڑ رہی سی۔ جمنا آپنے محل دی چھٹت تے کھڑی آپنے محبتی مہماناں نوں جاندیاں دیکھ رہی سی۔
اوہدے نیناں وچ انوکھی خوشی دے ہنچھوٹپک رہے سن۔

سانجھ مکھ و کھالی اکٹھ فرینگرٹ

جو لائی 2007ء

مظفر شیخ

اکٹھ دے رتی

سانچھ مکھ و کھالی اکٹھ فرینگ فرت

جولائی 2007ء

کھبیوں سے: طفیل خلش، شاہت علی خان، عرفان احمد

انکھی ابراہیم پوری

سائبانجھ کمک و کھالی اکٹھ پر لیں کلب لاہور

2 جولائی 2007ء

اوپر: کھبیوں سچے: زبیر احمد، جیل احمد پال
تحلے: کھبیوں سچے: یعقوب ابوالخیری، مشتاق صوفی

اکٹھ وچ بیٹھے شیریں مسعود، سعدیہ، شفقت تنویر مرزا،
شناور چڈھر، رمضان شاہد تے ہور سنگی

سانجھ کھوکھی اکٹھ پر لیں کلب لاہور
2 جولائی 2007ء

کھوکھی اکٹھ پر لیں کلب لاہور وچ سلیح تے بینٹھے کھبیوں بخے:
عبدنیل شاد، ممتاز بلوچ تے عاشق رحیل

اوپر: کھبیوں بخے: مسز پروین ملک، عاشق رحیل مرزا
تحلی: کھبیوں بخے: ممتاز بلوچ، عبدنیل شاد

سانچھ کمک و کھالی اکٹھ ابو طہبی

18 جولائی 2007ء

کہے: ڈاکٹر امجد احمد، چوبہری منیر، اظہر حیدر، راجہ محمد احمد،
گل ویندر ارسلان، طارق بٹ، راجہ ناصر

اکٹھ دے رکتی

سانجھ کوکھ و کھالی اکٹھ ابوظہبی

18 جولائی 2007ء

راجہ محمد احمد

کھبیوس سچے: پروڈیز بھٹی، راجہ محمد احمد، طارق بٹ، جاوید اقبال

سانچھ مکھ و کھالی اکٹھ لدھیانہ

4 اگست 2007ء

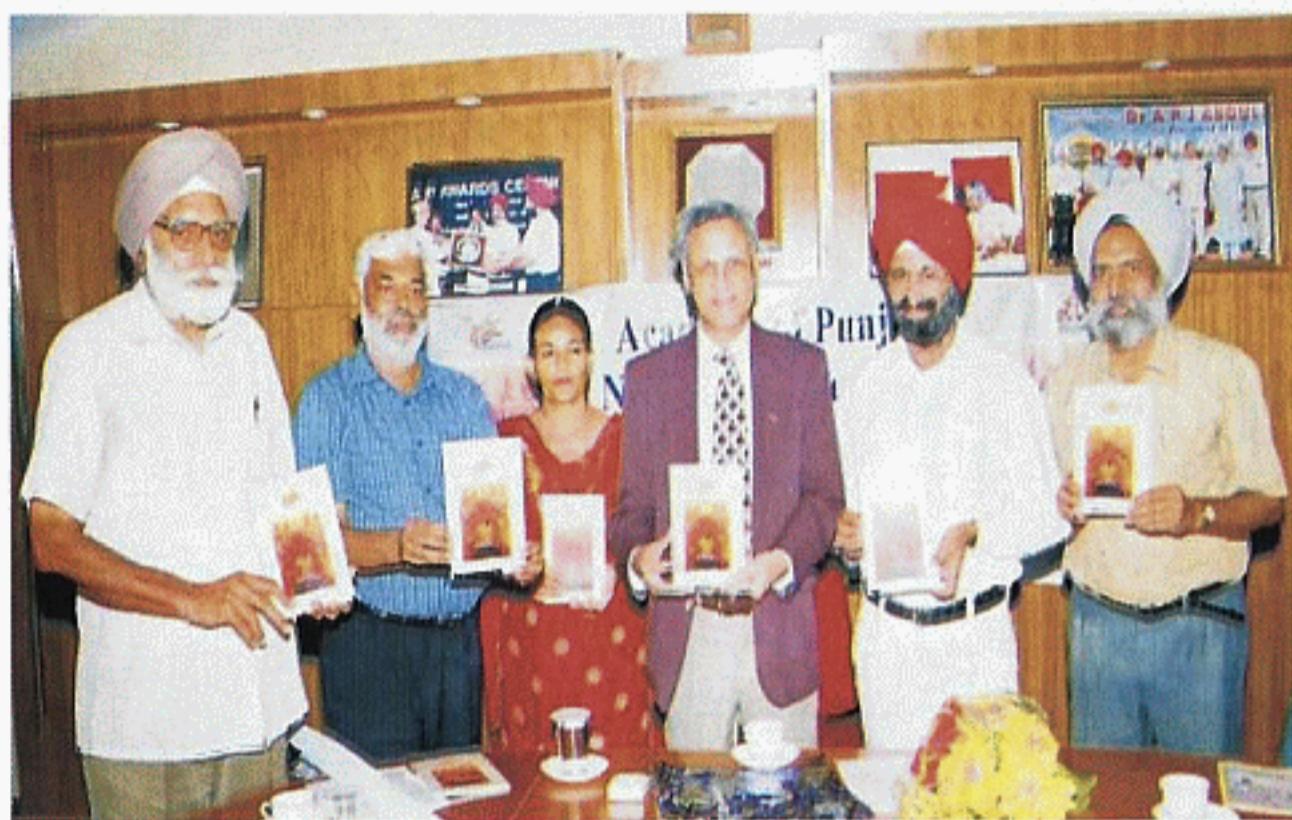
مکھ و کھالی اکٹھ تے گل بات کر دے ڈاکٹرا یم ایس کا گ،
و اس چانسلر زرعی یونیورسٹی لدھیانہ

اکٹھ دے رتی

سانجھ مکھ و کھالی اکٹھ دھیانہ

4 اگست 2007ء

کھبیوں بجے: پروفیسر زنجن تیم، ڈاکٹر جگتار دھیمان، ڈاکٹر (مز) منو شرما سوہل،
ڈاکٹر منجیت سنگھ کانگ، ایں ایس نندہ تے پروفیسر کلونٹ جگراوں

ایں گورچن سنگھ، پروفیسر ایم ایس چیمہ، ڈاکٹر منو شرما، مز پرم جیت نجار،
مز زیندر کور، ہرش کمار، ڈاکٹر جگتار دھیمان

سانجھ بارے لکھتاں

دُولی سانجھ

سانجھ۔ انک پہلا۔ اپریل ۲۰۰۷ء۔ صفحہ ۳۱۱: مل ۵ روپے۔ ایڈیٹر: سفیر رامہ، منو شرما
سوہل، تار دھیمان، جاوید نوٹا آتے انت کور

ورجینیا امریکہ رہندرے سفیر رامہ ہوراں دی ہمت نال گورنمنٹی اتے فارسی لپی وچ نکلے
وکھرے وکھرے تماہی پرچے سانجھ (اپریل۔ جون ۲۰۰۷ء) دی پڑھتے ایہہ دایا چھپیا ہے: ”شاہ ملکھی
تے گورنمنٹی دوہاں لپیاں وچ اکو جیہا چھپیا ایہہ تماہی رسالہ سانجھ، جیہڑا لا ہوروں شاہ ملکھی وچ تے
لہھیانیوں گورنمنٹی وچ چھپ رہیا اے، سارے پنجابیاں دی سانجھنوں اگے ودھاؤن دا جتن اے۔
تاں جے پنجابی دیاں دو وکھ وکھ لپیاں ہوون دے کارن لفظائی دے ودھ رہے وکھریوں نوں ڈکا
لگے۔ پنجابی دیاں دوہاں لپیاں دے لکھاریاں، سوجھواناں اتے پڑھنہاراں وچ سرت تے وچاراں دی
سانجھ ودھے تے پنجابی کلچر تے بولی دی سانجھ سنبھال تے ودھاء لئی کمی پیدھی سانجھ بنے۔ ایہہ
رسالہ ہتاں پنجاباں (لہندرے، چڑھدے تے باہر لے پنجاب) دے لکھاریاں دی سوچ وچار دا
نمائندہ اے تے دنیا دے ہراوس ملک وچ ونڈیا جاندا اے، جسکے پنجابی وسدے نیں۔

پرچے دے شروع وچ ہی امریکہ دی پیسلووینیا یونیورسٹی دی ودوان اتے بھارت دا ڈونگھا
مطالعہ کرن والے سینٹر (سینٹر فار دا ایڈوانسڈ سٹڈی آف انڈیا) دی ڈپٹی ڈائریکٹر ڈاکٹر الیسا آرز دا
دوہواں پنجاباں دی پرانی سانجھ دی گل کردا یکھ ہے۔ پچھلے کجھ ورھیاں توں واشنگٹن دی اسلام آباد

دی دتی ہری جنڈی نال پنجاب دی سانجھ دی جو اچانک گل چلن لگی اے، اوہدا خلاصہ کیتا ہویا اے اتے ایہہ وی انکشاف کیتا اے کہ اس ادم دا خرچ امریکہ والی فورڈ فاؤنڈیشن وی کر رہی اے۔

ایسا آئز دے لیکھ وچ دو وڈیاں غلط بیانیاں ہن: پہلی ایہہ کہ شہید اوہم سنگھ نے سن ۱۹۴۰ وچ لنڈن وچ چلے مقدمے وچ ہیروارث دی کتاب تے ہتھ رکھ کے عدالت وچ سونہہ کھادی سی اتے دو جی ایہہ کہ اوہ اپنا نام رام محمد سنگھ آزاد کھدا سی۔ اوہم سنگھ نے اپنی پیر والی کرن والے نوں جیل چوں چٹھی لکھ کے ہیروار منگوائی ضروری اتے اوہ اپنا نام محمد سنگھ آزاد کھدا ہندی۔ ایہہ رام پتہ نہیں کہپنے کدوں تے کیوں جوڑ لیا؟ عدالت وچ ہیروارث دی سونہہ کھان والی گل وی من گھرت ہے۔ انگلینڈ وچ تاں کیہ، پنجاب وچ وی کے عدالت دا نجح ملزم نوں ہیروارث دی سونہہ کھان نہیں دیوے گا۔

اوہم سنگھ دے دستخط: محمد سنگھ آزاد

کجھ کہانیاں کجھ نظماء تے غزلاء رباعیاں دا جو پکیا سو پروں نالوں لکھاریاں نوں موضوع دے کے لکھوا اتنا کوئی سوکھا کم نہیں اتے رامہ ہوراں اتوں سال دے چار شمارے کڈھن دا ڈھول گل وچ پالیا اے۔ ایہہ آپ تے ایہناں دے نال دے بڑے ہمتی نیں۔ آس اے، ڈھول سرتال وچ وجدار ہے گا۔

سانجھ دیاں ایہناں لکھتاں نے مینوں فنبیا اے: پورے ہو گئے تن کویاں منیر نیازی بارے مسعود مُتور دا، شریف گنجائی بارے اظہر محمود چودھری دا آتے جاوید ذکی بارے جمشید اپل دا لیکھ۔ مُتور دا منیر نیازی بارے لکھے وچ اوہناں دی لکھت دی گل گھٹ ہے، پر شراب دی ودھیرے۔ ظاہر اے، نظریہ پاکستان دا سبھ توں ودھ سواد سو جھواناں لکھاریاں نے چکھیا اے اتے ایہناں وچ اس نظریے دے خلاف اک لفظ تک بولن دی ہمت نہیں؛ شاعری کرن دی گل تاں بڑی اگانہ دی اے۔

جاوید ذکی پاکستان دی ماڈوادی مزدور کسان پارٹی دا کارکن رہیا اتے مگروں امریکہ دی مشی گن یونیورسٹی وچ سماجی سائنس دی ڈاکٹری کیتی۔ ایہدیاں سچیاں نظماء سانجھ وچ جھپیاں ہن، جس وچ گورو نانک جی والی نظم پڑھن مانن والی ہے۔ ایہدا آخری بنداء:

آونج ماہی اندر وس چا

لوں لوں دے وچ رس چا

من تھیوے چا ہریا بھریا

کدھروں نما ہس چا

پرم دی رنگی جوت جگادے

ڈنیا تھے سکھائی۔۔

میں اوگن میرا سینہ بھر چا

اندر نوری کر چا

نمک جاون سبھ رو لے گولے

روح نوں امرت کر چا

توں پنجاب دا سرجن تارہ

پنج ندیاں دا والی۔۔

کے سدھو صاحب دا لکھیا لیہندے پنجاب دا سفرنامہ پڑھدیاں مینوں اشراق احمد ہوراں دا
پیتی چالی سال پہلوں لکھیا چین دا سفرنامہ چھیتے آگیا۔ نکے نکے چست فقرے، پولیاں پولیاں پتے
دیاں گلاں۔ سدھو صاحب موڑ کاراں تے موڑ سائیکلاں داعلم بیان کردا کردا نال ہی گردھاماں دے
کیتے درشناں دی گل وی کری جاندا اے۔

میں پوری واہ لا کے لکھداں کہ میری لکھت لا ہور بیٹھے نوں اوپری نہ لگے۔ پر جد لا ہور
دے میرے ناشر نے میری لیکھاں دی کتاب چھاپنوں پہلاں اوکھے لفظاں دی لست بنا کے مینوں
گھلی، تاں مینوں بڑی ہانج آئی سی۔

دو لپیاں دے نال ہن تاں دو پنجابیاں وی ہو چکیاں ہن۔ اپنیں کرت تو تیں اسیں اپنیاں
باہواں آپ ہی وڈھی بیٹھے ہاں۔ ماں بولی پنجابی نال سبھ توں وڈا دھروہ پنجابی مسلماناں نے کمایا
ہے۔ سفیر رامہ نجم حسین ہوراں ورگے بچاں تاں ورلے ٹاویں نیں، جہاں نوں اسلامی جمہوریہ
پاکستان وچ کوئی نہیں مچھدا۔

امید ہے کہ سانجھ نال نویں ابھر دے لکھاریاں نوں ٹھیٹھ پنجابی دی رتا کو سُرت آوے گی،
جد کہ چڑھدے پنجاب دے ساڑھے تن ہزار پی ایچ ڈیاں دی دھاڑ اتے پنجابی ٹیلی وژناں اتے
روزانہ اخباراں دے خبرچی پورے زور نال ٹھیٹھ پنجابی محاورے نوں پیریں روپیاں انگریزی تے
ہندی دی ریسے غلط ملت پنجابی لکھ لکھ ماں بولی دی عزت لئی جاندے ہن۔

سانجھ دے سرورق تے چھپی چخ پیراں جاں ناتھ جو گیاں نوں ونجھلی سناوندے رانجھے دی
تصویر دا کمال صابر نذر دا اے۔ اس ورگی تصویر پہلاں کے پنجابی چتیرے نے نہیں بنائی سی۔
کہندے ہندے نے کہ سمندر وچ ڈگی اک یوند سارکھی وی موتی بن جاندی ہندی ہے۔
شالا، سانجھ ایسا موتی بنے۔

Dr. Jaspal Singh
South Asia Post,
July 15, 2007

Punjabi in Biscrptic Mode

Punjabi is one of the few languages of the world which can be written in two scripts – Shahmukhi and Gurmukhi. In Pakistan, Punjabi is written in Persian script which now is known as Shahmukhi for the limited purposes of its use for the Punjabi language. In Indian Punjab Gurmukhi, a form of the Brahmi script is the only orthographic medium through which Punjabi is written. In Pakistani Punjab, Gurmukhi knowing readers are almost non-existent so are the Shahmukhi knowing readers among the new generation of Indian Punjabis. The situation in other countries is more paradoxical. Punjabis hailing from Pakistan can read and write Punjabi only in Shahmukhi whereas the post-partition generation of Indian Punjabis can identify only the Gurmukhi script. So in ‘foreign’ countries, there is a simultaneous use of both the scripts.

Keeping this bicrptic nature of language in mind some farsighted writers and well wishers of Punjabi have come out with a unique idea of using both the scripts for bringing out their journals and books. One of such quarterlies is Saanjh which is published in Shahmukhi from Lahore and in Gurmukhi from Ludhiana. The first issue of Saanjh has come out with in April 2007. The title page of this issue is illustrated with intricate symbolism from Heer Waris. At top Panj Peers (five holimen) are sitting in ascetic postures. Below a snake is hanging from the high branch of a tree on which two peacocks are comfortably perched.

On the ground Ranjha is playing on his flute while sitting beside a buffalo that raptly listens to the music. Red, black, yellow and orange colours dominate landscape painted by Sabir nazar.

The contents of the journal are equally colourful. Most of the writers – poets, story writes and prose writers are from Pakistan with some sprinkling of Indian and overseas Punjabis. The lead article has been contributed by Alisa Airaz from the University of Pennsylvania which is about the role of both the Punjabs in bringing about peace to the Indian subcontinent. Sadhu Binning from Canada writes about Punjabi literary scene in Canada. Though there are five short stories in this issue by such illustrious writers as Ijaz Sayyad Zubair Ahmad and Fakir Chand Shukla, yet the poetry section dominates the entire enterprise. Poems are by Najam Husain Sayyad, Amarjit Chandan, Harash Kumar, Mohammad Ali Muztar, Tanvir Bukhari, Tufail Khalis, Salim Kashar, Shagufta Nazali, Afzal Sair, Sharif Kunjahi, Muneer Niizi, Javed Zaki and so on. Najam Husain Sayyad invokes the Punj Peers (five holimen) as an act of adulation of the numerous wise men of Punjabi including Farid Damodar, Nanak, Gurdas, Husain, Bahu, Bulla, Waris, Nazabat, Muhammad, Qadar Yar and so on. He says “Hail those who came to the rescue of the ordinary people in different ages doning roles of different hues. They roamed from one land to the other swimming across five rivers while sowing the seeds of wise words on our barron tongues.”

Amarjit Chandan while adoring the creative power of words writes : “Likhari shabad pujari keeti rachna/Har kavita mandir hai/Har kavi hai kirti/Karda rachna jorh jorh ke akhar – akhar / Eh kavita da mandir bin baari hai / Khulda daso disawan / Jis di aasman hi chat hai.” (Writer as the votary of words has wrought a creation. Every poem is a shrine and every poet a toiler who keeps creating new forms while conjoining one word after another. The temple of poem is without windows and doors though it opens on all the ten directions and the infinite heaven are its roof.) Sarif Kunjahi goes a step further. He believes in the creative power of silences. He avers “Muhon bhawen gal na nikle honth fararkh ke reh jande ne / Kehne wale injh wi apne dil dian gallan keh jande ne.” (The mouth may remain shut and the lips may just quiver but those who are eager to say something communicate their deepest feelings without a word.) Javed Jaki, a revolutionary

poet writes ballad of Dulla Bhatti, a folk hero of Punjab who challenged the established order in the medieval times. The poet says, "Dhol wajenda dhol / Dhol wajenda Dulled a / Te nachdi niggar kammi kame / Nachde Raath Musalli / Sach surat de jail / Sir te paggarh ratrhe suhe / Rang basanti chole / Jhumar ghumar naach nachende / Jhulam waa warole." (Hark! The beat of the drum. It is drum of Dulla. Workers and toilers, peasants and sharecroppers are dancing in rapturous frolic doning blood coloured turbans and yellow robes. They dance like devastating whirlwind.)

The second journal in the same vein is Punjabi Alam edited by Abhe Singh from Chandigarh. Punjabi Alam is a real bисcriptic quarterly since half of it is in Gurmukhi script and the other half in Shahmukhi. Simultaneously contributors are from both sides of the Radcliff Line. Authors like Jatinderpal Singh Jolly, Ahmad Yaar Janjua, Shaida Dilawar Shah, Aziz Ula Warsi, Manzoor Aijaz, Darshan Aasht, Jameel Ahmed Pal and so on are represented here. Poets like Sahrif Kunjahi, Fida Bukhari, Parvez Bazami, Bashir Ahmed Shad, Masood Chaudhri and so on also appear prominently on its pages. The Shahmukhi transcription requires a lot of improvement as it is pointed out by the Pakistani readers. Nevertheless this effort is laudable and it needs all encouragement – moral, financial and intellectual. One hopes that in days to come more such ventures would be undertaken as they encourage the readers to learn both the scripts of the Punjabi language, read literature from both the Punjabs that may result in a greater understanding and a warmer fellow feeling among all the Punjabis.

Minna Zutshi

The Hindustan Times,

August 4, 2007

Common Thread

The two Punjabs. They share a common history a common culture and a common destiny. Yet common script seems to be eluding them. If it's Gurmukhi in Indian Punjab (Chadda Punjab), it's Shahmukhi in Pakistani Punjab (Lehnda Punjab). It's a strange situation: people of the two Punjabs are bound by historical ties, yet when it comes to literature they draw a blank because the scripts of their common language are different! It creates a wedge not so easy to bridge.

There's more. The Punjabi Diaspora craves for expression. But again there's a divide. A script-centric divide. Pakistani Punjabis and Indian Punjabis settled in countries like Canada, USA, UK can understand one another; but are lost to each other's literature, as the respective scripts play a spoilsport.

It is in this script-related backdrop that Sanjh, a Punjabi quarterly published simultaneously from Ludhiana and Lahore, made its entry into the literary scene. For Punjabis on this side of the border; Sanjh uses Gurmukhi, while for the Punjabis across the border the journal is in Shahmukhi script.

The managing editor of Sanjh is Safir Rammah, who's also the coordinator of the Academy of the Punjab in North America. Among the editors are Dr Jagtar Dhiman and Dr Manu Sohal Sharma from Ludhiana.

“There has been an increasing trend towards Sanskritisation of the Punjabi language in India, while in Pakistan the language veers towards Urdu. The result is disastrous. They find it difficult to understand our Punjabi, just as their Punjabi seems different to us. This does no good to the composite Punjabi culture. It’s affecting the sanjh between the people of the two countries, even though they have a close cultural affinity,” says N.S. Tasneem, sahitya Akademi Award winner.

Doubtless, the composite Punjabi culture stands for amity and brotherhood and also for a certain kind of willingness to take up the cudgels on behalf of the aggrieved party, to stand up for the rights of the downtrodden. But these cultural similarities pale into insignificance when the literary disconnect between the people of the two Punjabs comes to the fore. Well, Sanjh is just a small step to bridge the gap. Sanjh has a mission. As the cover of the journal reads, *Bulle Shah Asan Marna Naahi!*

Prof. N.S. Tasneem

The Tribune,
June 7, 2007

At The Crossroads: Reconciling The Twin Punjabi Scripts

Punjabis reside at both sides of the border between India and Pakistan. But they settle down wherever they find the environment congenial. Away from home, it is the language they speak that binds them together. Punjabi language manifests their cultural background and this factor creates bonhomie among them.

There is a hiatus of script between the Punjabi speaking people on both the sides of the border and elsewhere. Conversation is unhampered but the written word in Gurmukhi and Shahmukhi scripts creates the problem. There is a need to learn both the scripts so as to be in touch with the corpus of Punjabi literature. The Punjabi Diaspora converses in Punjabi but for the writing, either of the two scripts is used. Even then the terminology used in Gurmukhi script and the Shahmukhi script creates problems.

'Sanjh', a Punjabi quarterly published simultaneously from Ludhiana and Lahore has stepped in, with its inaugural issue (April, May and June 2007), to serve as a bridge between the two scripts. The journal published in Ludhiana is in Gurmukhi script and the one published in Lahore is in Shahmukhi script. The material is same in both the versions and there is also no change in the board of Editors. The stress is on streamlining the Punjabi language by eliminating unfamiliar Urdu and Hindi words. The

Azad who swore, in British court, by Quissa of Heer Ranjha, instead of any holy book.

The positive attitude of the writer towards people of this region is to be appreciated, but Alisa shall have to come out with some substantial answer d to the question that she herself has posed, quoting Sumit Ganguli: 'big problem between India and Pakistan is that one is non-sectarian while the other is an Islamic country'. Her postulation about 1947 riots is that people of three religions were so much inter-twined that they couldn't have been separated without knives. It seems to be over-generalisation. Despite strong cultural connections, issues related to our bloated egos, feudal psyche & religious chauvinism can't be ignored. Let's also make a call to curb all these things amongst all shades of Punabis.

The beauty of Saanjh also lies in its language that is laden with Persian nouns

.....

.....

.....

.....

Shafqat Tanvir Mirza

Dawn: June 19, 2007

What is Common Between Two Punjabs

The unusually warm relationship between the two Punjabs had started to lose its warmth much before the fall of the Congress government in East Punjab. On our part sharp criticism came from Muttahida Qaumi Movement chief Altaf Husain, a partner in the government who had called the contacts between the two Punjabs a part of a greater Punjab strategy. Then the chief of National Language Authority (NLA) condemned the move to teach Punjabi in the Pakistani Punjab in articles one of which was titled, 'Punjab ki maadri zabani Urdu hey' (Urdu is the mother tongue of Punjab). It was published in a prestigious Urdu daily of Lahore and later on projected in an English daily of Karachi by a columnist. Before its publication, the article was read in the first session of Nifaz-i-Urdu conference held at the Quaid-i-Azam Library in April last.

Altaf Husain and the NLA chief may have been concerned about the 50-year-old demand that Punjabi should be introduced in the province as a compulsory medium of instruction, meaning a replacement of Urdu with Punjabi. This replacement is bound to hit some of the economic vested interests of Urdu writers and publishers of books in Urdu who must ignore the national interest of broadening the base of education in Punjab. Mother tongue is universally accepted as the most effective and natural medium of

instruction at the primary level. Application of this rule here would lead to Punjabi having a share in the power enjoyed by Urdu.

This is one aspect of the issue. The question is as to why both Islamabad and Delhi ignored the exchange of people between the two Punjabs after 2004? Earlier Pakistan and India had indicated allowing citizens above 60 years of age from Punjab and elsewhere to cross over easily. These citizens were to be given permits for border-crossing and were to be allowed to cross over on foot. Nothing of the sort has come about. Instead more restrictions have been imposed, and even an organisation like South Asian Free Media Association (Safma) had to cancel two of its meetings of these limitations.

Away from the officialdom, however, literary and cultural organisations have continued their agenda with more vigour and determination. As its latest venture, the Academy of the Punjab in North America (APNA) is publishing a quarterly literary magazine, *Saanjh*, simultaneously from Sahiwal and Ludhiana in both Shahmukhi and Gurmukhi. Its first issue has been distributed in Pakistan by the Sahiwal office (417-V, Farid Town). Mr Safir Rammah is *Saanjh*'s managing editor. Mr Rammah is a well-known figure among the readers of English-language newspapers in Pakistan. APNA was previously managed in Pakistan by Sufi Mushtaq who had published, among other works of known Punjabi writers, a 1000-page diwan of Baba Nanak in Shahmukhi script. In Pakistan, Muhammad Asif Raza and Sajid Nadeem will serve as assistants to Safir Rammah.

The Shahmukhi version has been published and printed by a Lahore press while the Gurmukhi magazine has been printed and published from Ludhiana. The cover of the magazine carries a painting by Sabir Nazar. The Pakistani version has 184 pages and the price is Rs100. The Indian version comprises 116 pages and is priced at Rs75 (Indian). It bears a line from Bulleh Shah; Bulleh Shah asaan marna naheen, near the masthead, which indicates determination and that the *Saanjh*'s stress will be on cultural and literary commonalities between the two Punjabs.

The first issue (April-June) carries an article on the development of relations between the two Punjabs by Alisa Ayers, deputy director of the Centre for Advanced Study of India at the Pennsylvania University. She is also the managing director of the

university's India review. In her piece, she surveys the nature and dimensions of the relationship between the two Punjabs. Apart from her reference to the cultural, literary and political commonalities, she delineates the importance of the two Punjabs in the power structure of India and Pakistan. She thinks that in Pakistan Punjabis are wellplaced in administration and the army while in India they are holding three most important portfolios: The prime minister is a Punjabi, the army chief is a Punjabi and the planning commission deputy chairman, (next to the prime minister in importance) is also a Punjabi. In her view, East Punjab may be small in size but it is more important than provinces much larger than it on area and population. The fact is that two Punjabi prime ministers Nawaz Sharif and Inder Kumar Gujral did not play the positive role they were capable of in improving ties.

Hostilities against Punjab is not something new. Many forces were hostile to Punjab even during the freedom movement. During the recent elections in Uttar Pradesh, Rahul Gandhi, the great grandson of Pandit Nehru, give Nehru credit for the failure of the two-nation theory in 1971.

If this utterance reminds the Muslims of India and Pakistan of the negative effects of the Moti Lal Nehru's Report, it should not be considered out of place. The Nehru regime did its best to keep those Punjabi soldiers away from the government who had played a role in the Azad Hind Fauj. It was Pandit Jawahar Lal Nehru who had rejected the Cabinet Mission Plan without consulting the Executive Committee of the Congress, an act Maulana Abul Kalam Azad has criticised in his autobiography.

The Cabinet Mission Plan was meant to keep India united for at least ten years. But Nehru was in a hurry and bloodbath and large-scale migration followed. The Indian attitudes after partition are to some extent responsible for the army's domination of power structure in Pakistan. The heavy defence budgets of the two countries hamper economic progress that can change the lot of the poor.

It is all the more unfortunate that the three major wars between the two neighbours have been fought in the Punjabi-speaking areas and the Punjabis have had to face the consequences. APNA's Suanjh and Dyal Singh Research and Cultural Forum, Lahore's quarterly Punjab Raaj are very significant in the context

'شاد مکھی' تے 'گر مکھی' دوہاں لپیاں وچ اکوجیہا چھپیا ایہہ تما، ہی رسالہ 'سانجھ، جیہڑا
 لاہور توں شاد مکھی وچ تے لدھیانے توں گر مکھی وچ چھپ رہیا اے، سارے
 پنجابیاں دی سانجھ نوں اگے ودھان دا اک جتن اے۔ تاں جے پنجابی دیاں دو وکھ
 وکھ لپیاں ہون دے کارن لفظائی دے ودھ رہے وکھریوں نوں ڈکا لگے، پنجابی
 دیاں دوہاں لپیاں دے لکھاریاں، سو جھواناں آتے پڑھنہاریں وچ سُرت تے
 وچاراں دی سانجھ ودھے تے پنجابی کلچرتے بولی دی سانجھ سنبھال تے ودھائی کی
 پیدی سانجھ بنے۔ ایہہ رسالہ تناں پنجاب (لہندے، چڑھدے تے باہر لے
 پنجاب) دے لکھاریاں دی سوچ وچار دا نمایندا اے تے دنیا دے ہراوس ملک
 وچ ونڈیا جاندا اے جتھے پنجابی وسدے نیں۔

